ISSN 1336-9148

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA TOMUS XX- 2017, VOL. 2

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

TOMUS XX - 2017
VOL. 2

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

Vedecký časopis pre historické vedy

20/2017
Vol. 2

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA
Vedecký časopis pre historické vedy
Vychádza 2x ročne
Vydáva: BELIANUM. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici
EV 5543/17

© Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici – BELIANUM

ISSN 1336-9148 (tlačená verzia)
ISSN 2453-7845 (elektronická verzia)
Časopis je registrovaný v medzinárodných databázach:
European Reference Index for the Humanities (ERIH PLUS),
Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Open Academic Journals Index (OAJI) a Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH)

Redakcia:
Imrich Nagy (šéfredaktor)
Pavol Maliniak (výkonný redaktor)
Peter Mičko
Michal Šmigeľ
Oto Tomeček

Redakčná rada:
Rastislav Kožiak (predseda)

Július Alberty
Dániel Bagi (Pécs)
Alexandr Čerkasov (Soči)
Éva Gyulai (Miskolc)
Michaela Hrubá (Ústí nad Labem)
László Kiss (Eger)
Jiří Knapík (Opava)
Vjačeslav Ivanovič Meňkovskij (Minsk)
Vincent Múcska (Bratislava)
Martin Pekár (Košice)
Petr Popelka (Ostrava)
Jan Randák (Praha)
Jerzy Sperka (Katowice)
Ján Steinhübel (Bratislava)
Dušan Škvarna
Vladimír Varinský

Recenzenti:
PhDr. Ľudovít Hallon, DrSc., Mgr. Rastislav Molda, PhD.,
PhDr. Miroslav Sabol, PhD., Mgr. Ján Steinhübel, CSc., PhDr. Marek Syrný, PhD.

OBSAH

Články

VANČO, M.: Ikonografické pramene k odievaniu v období Veľkomoravskej ríše 5

HOLLÝ, K.: Zaplatiť či nechať zoštátniť? Spor o nadlacké evanjelické školy v zrkadle publicisticky z roku 1913 34

Rozhľady

TAMÁS, Á.: Selbstbilder und gegenseitige Stereotype der Slowaken und Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts 67

MIČKO, P. – HEŠTEROVÁ, Z.: Špecifiká postavenia českých zamestnancov na Slovensku počas druhej svetovej vojny vo verejnom, štátnom a súkromnom sektore. 87

ПІДКОВА, І.: Останні дні імперії: Україна в процесах дезінтеграції СРСР (серпень-грудень 1991 р.). 105

Recenzie a anotácie

FERGUSON, N.: *Civilizácia. Západ a zvyšok sveta.* Bratislava : Kalligram, 2014. (A. Frátrik) 124

HOLLÝ, K.: *Andrej Kmeť a slovenské národné hnutie. Sondy do života a kreovanie historickej pamäti do roku 1914.* Bratislava : Historický ústav SAV, 2015. (O. Druga) 129

BERGER, S. – FELDNER, H. – PASSMORE, K. (eds.): *Jak se píšou dějiny. Teorie a praxe.* Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2016. (J. Šuch) 131

Správy

Štefan Moyzes (1797 – 1869) – medzinárodná vedecká konferencia pri príležitosti 220. výročia narodenia, konaná v Stredoslovenskom múzeu v Banskej Bystrici dňa 24. októbra 2017. (P. Kunec) 136

Ikonografické pramene k odievaniu v období Veľkomoravskej ríše*

MARTIN VANČO

Slovenská pošta a.s., Bratislava

Iconographical sources of the Great Moravian clothing

Abstract: The subject matter of this paper is an analyse of Moravian Slavs clothing according to the figural motifs depicted on the Great Moravian monuments of art craft and its interpretation on the basis of written documents and knowledge from philology field of study. The Great Moravian rulers were probably dressed according to previous heritage of Avar Khaganate characterised by nomadic riding clothing, e.g. short coat – "župan" tied up at the waist with a strap and wide trousers and high boots. The other type of the Great Moravian man's clothing had been determined by political situation from the end of 8th century when Carolingian Empire was spread out in the eastern part of Europe. Carolingian fashion was based on a long sleeve tunica tied up at the waist by strap with a mantle and pantyhose with calf-straps. Monks and priests were dressed according to late Roman tradition what can be seen on figural motifs with long-sleeved tunica – *dalmatic* with outermost liturgical vestment chausuble – *casula*. Traditional old Slavic dress consists of trousers, shirt and mantle, described in written documents was not identified on any Great Moravian archaeological findings. As far as woman's clothing is concerned we have no visual records about this fashion.

Keywords: Great Moravia Empire, župan (fur coat), boots, trousers, pantyhose, strap, tunica (tunic), rubáš (long-sleeved tunic), dalmatic, casula (chasuble)

1. Úvod: K metodológii bádania o veľkomoravskom odeve

Odevné zvyklosti moravských Slovanov sú jednou z najmenej preskúmaných oblastí materiálnej kultúry našich predkov z dôvodu absencie primárnych dokladov ucelených textilných materiálov,[1] ktoré sa

* Táto štúdia vznikla pri vypracovávaní kapitoly o veľkomoravskom odeve, ktorá vyšla vo vydavateľstve Slovart. VANČO, Martin: Veľkomoravský odev a módne doplnky 9. –10. storočie. In: *Móda na Slovensku. Stručné dejiny odievania*. zost. D. Marsinová, Bratislava 2014, s. 34-39.

[1] K metodike výskumu stredovekých textílií pozri najmä: BRAVERMANOVÁ, Milena – BŘEZINOVÁ, Helena – URBANOVÁ, Kristýna: Metodika výzkumu textilních nálezů. In: *Zprávy památkové péče.* tom. 71, vol. 2. Praha 2011, s. 97-104; H. Březinová rozdeľuje heuristické pramene na: archeologické, ikonografické, písomné, etnografické a na experimentálnu

v hrobových celkoch nezachovali z dôvodu ich rýchleho rozpadu v zemi zapríčineného najmä prístupom vzdušného kyslíka.[2] Napriek tomu poznáme v súčasnosti niekoľko stoviek fragmentov textílií z rôznych materiálov, ktorých štruktúra sa zachovala buď vo forme odtlačkov na keramike[3] alebo zostali zakonzervované vďaka hydratovanému oxidu železitému na kovových premetoch lokalizovaných prevažne v mužských a detských hrobových inventároch.[4] Práve koróziou uchované zvyšky textilu sa stali predmetom výskumu textilno-technologických analýz, pomocou ktorých *„...je možné identifikovat textilní typy tkalcovských vazeb a užití nití, škálu používaných surovin a výrobních i výzdobných technik. Lze se také pokusit o stanovení původní funkce dochovaných textilií a odlišit produkty domácí produkce od luxusních importovaných výrobků.“*[5] Vzhľadom na tento fragmentárny stav zachovania primárnych dokladov veľkomoravských odevov, bádatelia špecializujúci sa na veľkomoravský odev už v minulosti konštatovali, že *„Rekonstruovat slovanský oděv podle nalezených zbytků textilií není zatím možné. Ani ostatní nálezy rekonstrukci nedovolují, i když nám mohou některé detaily napovědět.“*[6] Preto sa pri rekonštrukcii dobových odevov využívajú aj poznatky o anorganických súčastiach odevov akými sú napríklad garnitúry opaskov alebo dekorácie a spínadlá odevov vo forme ihlíc či gombíkov, teda sekundárne archeologické pramene, ktoré nesporne tiež majú výpovednú hodnotu o dobových módnych trendoch.

---

archeológiu – BŘEZINOVÁ, Helena: *Poznání textilní výroby v raném středověku na základě archeologických nálezů* 2013. Dostupné on-line <http://uprav.ff.cuni.cz/?q=system/files/textilnivyrobaRS.pdf>

[2] V archeologických nálezoch sa kompaktné odevné celky z obdobia raného stredoveku zachovali prevažne na lokalitách severnej Európy v Bernuthsfelde, Haithabu, Skjoldehamne. KANIA, Katrin: *Kleidung im Mittelalter. Materialien – Konstruktion – Nähtechnik. Ein Handbuch*. Köln – Weimar – Wien 2010, s. 241-247, 271-279.

[3] KOSTELNÍKOVÁ, Marie: Otisky tkanin na dnech slovanských nádob. In: *Archeologické rozhledy*. tom. 27, 1975, s. 45-51.

[4] BRAVERMANOVÁ, M. – BŘEZINOVÁ, H. – URBANOVÁ, K.: Metodika výzkumu, s. 97-104.

[5] BŘEZINOVÁ, Helena – PŘICHYSTALOVÁ, Renata: Úvahy o textilní výrobě na Pohansku na základě analýzy nálezů textilních fragmentů a předmětů souvisejících se spřádáním a tkaním. In: *Památky archeologické*. tom. CV, 2014, s. 155.

[6] KOSTELNÍKOVÁ, Marie: Velkomoravský textil v archeologických nálezech na Moravě. In: *Studie AÚ ČSAV*. Brno 1973, s. 38.

Táto štúdia si ale nekladie za cieľ komplexne spracovať problematiku veľkomoravského textilu a ani nemá ambíciu rekonštruovať veľkomoravský odev vo všeobecnosti. Má byť v prvom rade príspevkom do diskusie o veľkomoravskej móde na základe špecializovanej analýzy ikonografických, teda terciárnych heuristických prameňov. Každý bádateľ, ktorý sa nimi doteraz zaoberal, postupoval bohužiaľ viac menej intuitívne na základe podobnosti so súčasnými typmi odevov alebo na základe etnografických paralel ľudového odevu. Tento metodický prístup je však dosť anachronický, najmä keď si uvedomíme, že takto postupoval pri analýze staroslovanských odevov začiatkom 20. storočia zakladateľ slovanskej archeológie, slavista a etnológ Lubor Niederle.[7] Špecializovane ikonografickými dokladmi sa doteraz venovala len Marie Kostelníková[8] vo svojej najvplyvnejšej štúdii o veľkomoravskom textile, kde tomuto druhu analýzy venovala len necelé 2 strany a ešte v menšom rozsahu 1 strany sa týmto heuristickým prameňom zaoberala Marie Salvetová v práci venovanej rekonštrukcii veľkomoravského odievania v bakalárskej práci Masarykovej univerzity v Brne.[9]

Keďže výpovedná hodnota ikonografických dokladov zachytávajúcich výzor dobových odevov môže byť spochybnená štylizáciou ich tvarov spôsobených samotnými remeselníkmi, ďalším cieľom tejto štúdie bude aj hľadanie odpovede na otázku, do akej miery sa dajú figurálne motívy veľkomoravského umeleckého remesla považovať za realistické stvárnenia. Nakoniec to bude pokus o interpretáciu zobrazených odevov s využitím ďalších vedných disciplín, najmä filológie, poznatky ktorej doteraz neboli podľa môjho názoru dostatočne využité pri výskume veľkomoravského odievania. Už len z toho dôvodu, že táto disciplína poskytuje oveľa

---

[7] NIEDERLE, Lubor: *Slovanské starožitnosti. Oddíl kulturní (Život starých Slovanů). Díl I., Sv. I.* Praha 1911, s. 12.

[8] KOSTELNÍKOVÁ, M. Velkomoravský textil, s. 36-37.

[9] SALVETOVÁ, Marie: *Rekonstrukce velkomoravského oděvů na základě archeologických, písemných a ikonografických pramenů*. Bakalářská diplomová práce Ústavu archeologie muzeologie Masarykovy univerzity v Brně. Brno 2010, s. 54-57. Táto bádateľka síce ikonografické pramene považovala za najlepší zdroj informácií o veľkomoravskom odeve, ale figurálne motívy na nákončiach opaskov alebo plaketách nezaradila medzi ikonografické pramene, ale nepriame archeologické dôkazy. Za ikonografické pramene pritom považovala len maľby, sochy a reliéfy z románskeho obdobia, ktorých typy spätne aplikovala na veľkomoravskú módu, čo je z metodického hľadiska nesprávne.

dôveryhodnejšie informácie o pôvode jednotlivých typov odevov ako etnológia, pretože používa metódu geografickej komparácie výskytu jednotlivých výrazov v rôznych slovanských oblastiach.[10]

2. Písomné pramene vzťahujúce sa k veľkomoravskému odievaniu

Výpovednú hodnotu písomných prameňov o tradičnom slovanskom odeve, alebo konkrétne o veľkomoravských odevných zvyklostiach komplikuje skutočnosť, že sú prevažne cudzej proveniencie a odevom sa venujú len veľmi okrajovo. To však nemusí znamenať, že by pre poznanie dobového odevu nemali relevantný význam. Za najstaršiu písomnú správu o odeve Slovanov sa považuje zmienka byzantského historika *Prokopia z Kaisareie* zo 6. storočia: *„Bývajú v úbohých chatrčiach, navzájom od seba rozptýlení, často menia obydlie. Do vojny idú proti nepriateľom peši so štítmi a kopijami v rukách, brnenie si nikdy neobliekajú, niektorí nemajú ani košele ani plášte, niektorí majú iba nohavice podpásané širokým pásom na bedrách a v takom ustrojení idú proti nepriateľovi.“*[11] Z tejto písomnej správy vyplýva, že základným odevom Slovanov boli v 6. storočí nohavice, košeľa a plášť, teda odevy rozšírené u väčšiny národov žijúcich v období sťahovania národov na periférii Rímskej ríše. Ďalším písomným prameňom uvádzajúcim odev typický pre Slovanov je Fredegarova kronika zo 7. storočia: *„I poslal Dagobert vyslanca Sycharia k Samovi s prosbou, aby za kupcov, ktorých jeho (ľudia) usmrtili, alebo za tovar, ktorý si neprávom prisvojili, dal riadnu náhradu. Samo nechcel Sycharia vidieť, ani by nebol dovolil, aby (predstúpil) pred neho. Sycharius (teda) oblečený odevom na spôsob Slovanov, prišiel so svojimi pred zrak Samov; všetko čo mu bolo uložené, mu oznámil.“*[12] Táto písomná správa preto býva často krát považovaná za dôkaz toho, že Slovania žijúci v Samovej ríši sa odievali odlišne od Frankov,[13] aj keď samotný prameň neposkytuje dostatok informácií o tom,

[10] Ide napríklad o vedecko-výskumný projekt Slovanského jazykového atlasu (The Slavic Linguistic Atlas) 2006 – 2014, koordinovaného špeciálnou Komisiou zriadenou pri Medzinárodnom komitéte Slavistov, na ktorom sa podieľa 12 európskych krajín.

[11] RATKOŠ, Peter: *Pramene k dejinám Veľkej Moravy*. Bratislava 1968, s. 34; PROKOPIOS Z KAISAREIE: *Válka s Góty*. preklad Pavel Beneš, Praha 1985, s. 211.

[12] RATKOŠ, P. *Pramene k dejinám,* s. 60; BARTOŇKOVÁ, Dagmar – HAVLÍK, Lubomír – MASAŘÍK, Zdeněk – VEČERKA, Radoslav: *Magnae Moraviae Fontes Historici I. Annales et chronicae.* Praha – Brno 1966, s. 21-22 – ďalej len *MMFH I.*

[13] KOSTELNÍKOVÁ, M.: Velkomoravský textil, s. 36; GALUŠKA, Luděk: *Slované. Doteky předků*. Brno 2004, s. 87.

aké zásadné rozdiely boli medzi týmito odevmi. Nemuselo vôbec ísť o odlišnosti strihu alebo aranžovania odevov, ale len o upozornenie na kvalitu nosených materiálov,[14] pretože je viac ako pravdepodobné, že vyslanec franského kráľa prišiel oblečený v honosnom, reprezentačnom odeve.

Najviac popisov odevov Slovanov pochádza od arabských geografov a cestovateľov 9. – 11. storočia, ktorí sa pri popise slovanských krajín venovali aj ich zvykom a spôsobom odievania. V prvom rade ide o správu židovského cestovateľa a diplomata pochádzajúceho zo severozápadného Španielska Ibráhíma ibn Jákúba, ktorý okolo roku 965 navštívil západoslovanské krajiny a odev ich obyvateľov vo všeobecnosti popísal nasledovne: *„Obliekajú si široké voľné šaty s priliehavými koncami rukávov."*[15] Široký, voľný vrchný odev Slovanov sa uvádza aj v anonymnom perzskom rukopise „Krajiny sveta" asi z roku 982: *„Slovania nosia dlhé rubáše a vysokú koženú obuv..."*,[16] pričom obe tieto charakteristiky nakoniec spresňuje v diele „Ozdoba dejín" arabský geograf Gardízí z 11. storočia. Ten pri popise Svätoplukovej krajiny vychádzal z viacerých správ arabských autorov, napr. Ibn Hurdádbiha alebo Ibn Rustu, pričom uvádza, že sa: *„Obliekajú do rubášov a nosia vysokú obuv. Ich obuv sa ponáša na tabaristanské črievice,*[17] *asi také aké nosia tabaristanské ženy."*[18] Tento posledný písomný prameň je nesporne najzaujímavejší, pretože porovnáva slovanské odevné zvyklosti so spôsobom odievania na periférii bývalej Perzskej ríše.[19] Ide teda o orientálnu módu, ktorú reprezentujú najmä vysoké čižmy, ktoré neboli v súdobej Európe veľmi frekventované, pretože boli typické pre nomádske, jazdecké spoločenstvá.

---

[14] UNGERMAN, Šimon: Ikonografie velkomoravských nákončí a symbolika opasku v raném středověku. In: Listy filologické. tom. 74, 2001, s. 226.

[15] PAULINY, Ján: *Arabské správy o Slovanoch (9. – 12. storočie).* Bratislava 1999, s. 119; BARTOŇKOVÁ, D. – VEČERKA, Radoslav: *Magnae moraviae fontes historici III. Diplomata, epistolae, textus historici varii, curaverunt*. Praha 2011, s. 410-420 – ďalej len *MMFH III*.

[16] PAULINY, J. *Arabské správy*, s. 126; *MMFH III*, s. 423.

[17] Pôvodne severozápadná časť Perzskej ríše rozprestierajúca sa na južnom pobreží Kaspického mora, dnes Irán (pozn. autora).

[18] PAULINY, J.: *Arabské správy*, s. 132; *MMFH III*, s. 428-429.

[19] Po dobytí sásánovskej Perzskej ríše Arabmi si lokálni panovníci zachovali nezávislosť od Abbásovského kalifátu až do 16. storočia. GOLDSCHMIDT, Arthur: *A concise history of the Middle East*. Boulder (CO) 2002, s. 84.

3. Orientálny odev

Orientálny odev moravských Slovanov bol doteraz skúmaný najmä na základe striebornej plakety s motívom jazdca na koni držiaceho v ľavej ruke dravého vtáka, tzv. „plakety se sokolníkem“,[20] ktorá sa našla v hrobe č. 15 na pohrebisku „Špitálky“ v Starém Městě pri Uherském Hradišti.[21] Jazdec má totiž obuté vysoké čižmy so zahnutou špičkou orientálneho typu, v ktorých má zakasané široké jazdecké nohavice a oblečený má dlhý, po kolena siahajúci prešívaný vrchný odev zviazaný v páse opaskom. Jedným z kľúčových problémov analýzy orientálnej módy moravských Slovanov je objasnenie typu vrchného odevu, ktorý má sokoliar oblečený. Najčastejšie býva interpretovaný ako kabát,[22] resp. kabátec,[23] ktorý ale na základe súčasných etnografických výskumov napríklad z územia Slovenska nepatril do tradičnej, slovanskej ľudovej kultúry, pretože sem bol prevzatý z mestského prostredia až začiatkom 20. storočia.[24] Tradičným jednodielnym vrchným odevom Slovanov používaným pri sviatočných príležitostiach bol kožuch,[25] ktorý na rozdiel od súčasnosti nebol v stredoveku výhradne zimným odevom ušitým z kožušiny, ale bol to dlhý kožený plášť podšitý drahými látkami alebo s kožušinovým lemom s priečnym švom na hrudi, ktorý sa nazýval

[20] POULÍK, J.: Nález kostela z doby Říše velkomoravské v trati „Špitálky“ ve Starém Městě. In: *Památky archeologické.* tom. XLVI, vol. 2, 1955, s. 307-351. Sám autor výskumu však neskôr stotožnil oblečenie sokoliara s domácim odevom bez uvedenia konkrétnych argumentov, pričom kládol dôraz len na mäkké topánky s podkasanými nohavicami – POULÍK, Josef: *Pevnost v lužním lese*. Praha 1967, s. 130.

[21] BENDA, Klement: Stříbrný terč se sokolníkem ze Starého Města u Uherského Hradiště. In: *Památky archeologické.* tom. LIV, 1963, s. 62; KLANICA, Zdeněk: Původ a počátky moravského etnosu. In: *Moravský historický sborník. Ročenka Moravského národního kongresu 1993/1994*. zost. J. Drápela, Brno 1995, s. 43-71.

[22] ZUBERCOVÁ, Magdaléna: *Tisícročie módy (Z dejín odievania na Slovensku).* Martin 1988, s. 15; GALUŠKA, Luděk: *Slované,* s. 87.

[23] K. Benda ho považuje za typicky nomádsky odev analogický s odevom oranta z hrobu č. 390 pri trojloďovej bazilike v Mikulčiciach – BENDA, K.: Stříbrný terč se sokolníkem, s. 44, 62.

[24] BENŽA, Mojmír: Odev a obuv. In: *Etnografický atlas Slovenska*. Bratislava 1990, s. 44-49; BENŽA, Mojmír: *Tradičný slovenský odev. Traditional Clothing of Slovakia*. Bratislava 2015, s. 244.

[25] BENŽA, M.: Tradičný slovenský odev, s. 147-148.

šuba.[26] Tento výraz sa zachoval takmer vo všetkých slovanských jazykoch (poľ. *szuba*, srb./chor. *šubica*, bul./rus./ukr. *šúba*), do ktorých mal byť podľa niektorých bádateľov prevzatý z nemeckého výrazu pre dlhý vrchný odev – *schube* alebo *schoube*. Ten mal byť odvodený zasa z talianskeho pomenovania plášťa – *giubba*, pochádzajúceho z arabského výrazu pre ľahký domáci plášť *al-džubbah/ǧubba*, z ktorého nakoniec vznikol názov pre dnešný župan.[27] Nie všetci filológovia sa však s týmto zjednodušeným výkladom pre staroslovanský kožuch zhodujú. Niektorí síce súhlasia s tým, že ide o slovo prevzaté z arabčiny, nesúhlasia však so spôsobom, akým sa do jazykov západných Slovanov dostal.[28] Možnou odpoveďou na tento doteraz nevyriešený problém je práve odev veľkomoravského sokoliara, ktorého kožuch môžeme nazvať aj županom.[29] Tento typ odevu bol totiž v období raného stredoveku rozšírený najmä v oblasti strednej Ázie, tj. v Perzii a v susednom Tureckom chanáte, pričom nepredstavoval ľahký domáci kúpací plášť, tak ako ho poznáme dnes, ale reprezentačný odev aristokracie. Vyššie uvedené termíny *šuba* / *čuba* preto mohli byť do slovnej zásoby západných Slovanov sprostredkované nezávisle od talianskeho prostredia a to priamo Avarmi. Tí si tento typ odevu mohli so sebou priniesť zo stredoázijského Tureckého kaganátu, spod nadvlády ktorého ušli pred rokom 558 na západ spolu s ďalšími nomádskymi kmeňmi, ako uvádza byzantský historik Menandros Protector.[30] Tento predpoklad sa dá nakoniec potvrdiť aj avarskými nákončiami opaskov s figurálnymi zobrazeniami mužov s analogicky stvárnenými, pozdĺžne pruhovanými vrchnými odevmi previazanými opaskami, známymi z Komárna-Lodnice, Šurian a Hraničnej nad Hornádom[31] Sémanticky identické výrazy s županom zostali petrifikované najmä v mo-

---

[26] ZÍBRT, Čeněk: *Dějiny kroje v zemích českých. Od dob nejstarších až po války husitské I.* Praha 1892, s. 326, 367.

[27] Za pripomienky ku genéze názvu župan v slovenskom jazyku ďakujem PhDr. Jurajovi Králikovi, CSc. z Oddelenia dejín slovenčiny, onomastiky a etymológie Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV.

[28] MACHEK Václav: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1997, s. 629.

[29] Na etymologickú príbuznosť výrazu župan ako odevu a župana ako správcu územia upozornil už KLANICA, Z.: Původ a počátky moravského etnosu, s. 43-71.

[30] AVENARIUS, Alexander: *Die Awaren in Europa*. Bratislava – Amsterdam *1974*, s. 46-51.

[31] ČILINSKÁ, Zlata: *Slovania a avarský kaganát: Výpoveď staroslovanského pohrebiska v Želovciach*. Bratislava 1992, s. 72.

ravskej lexike pre rôzne druhy kožuchov, ako napr. *župa* – kožuch s vlčinami, *župica* – dlhý vrchný valašský odev alebo nakoniec *župan* – dlhý hanácky kožuch,[32] pričom tento typ odevu je známy aj z územia Čiech[33] a Poľska.[34]

Termín „župan" sa však v strednej Európe používal už počas Avarského kaganátu,[35] čo dokazuje votívny nápis na jednej z nádob Nagyszentmikósskeho pokladu z 8. storočia, na ktorej je v gréčtine uvedený titul „Bouēla Zoapan".[36] V modifikovanej podobe sa nachádza aj vo franských písomných prameňoch 9. storočia[37] a nakoniec sa s ním stretávame aj v správach arabských geografov, najmä u Ibn Rustu, kde je žu-

---

[32] SEDLÁKOVÁ, Monika: *Staročeské reálie – staročeské názvy oděvů (historicko-srovnávací studie)*. Magisterská diplomová práce. Filozofická fakulta Masarykovy univerzity. Brno 2008, s. 69.

[33] Perzský pôvod kožucha-šuby bol v Čechách známy ako tradičný typ odevu ešte v 16. storočí, ako dokazuje popis Bohuslavova Hasištejnského z Lobkovic: *„Kroj starých Pražan docela z obyčeje vyšel; nyní odpoli německý, odpoli uherský jest; nebo od obou národů něčeho sobě vypůjčují: ostatně však, jako celá jejich povaha, stálý není, a téměř každého roku se měnívá. Jediná čuba, oděv z Peršan pocházející, svůj starodávný způsob zachovala, ješto se ke lněnému, nyní nošenému šatstvu nejvíce hodí."* – VINAŘICKÝ, Karel: *Spisy vybrané Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic*. Praha 1836. K problematike županu ako spodného typu odevu v novoveku pozri napr. VAŇKOVÁ, Lenka: Od banyanu k županu. In: *Oděv v Čechách ve středověku a raném novověku. Sborník příspěvků ze specializované konference uspořádané Národním památkovým ústavem, územním odborným pracovištěm středních Čech v Praze 14. října 2015*. zost. A. Nachtmannová – O. Klapetková, Praha 2016, s. 113-114.

[34] V Poľsku sa župan s kožušinovým lemom stal populárnym medzi poľsko-litovskými šľachticmi od obdobia protitureckých vojen 16. – 17. storočia, pričom sa stal nakoniec aj súčasťou národného kroja týchto krajín. TURNAU Irena: *Ubiór narodowy w dawnej Polsce*. Warszawa 1991, s. 31.

[35] K problematike hodnosti župana v období Veľkej Moravy pozri bližšie: STEINHÜBEL, Ján: Veľká Morava na polceste od kmeňa ku štátu. In: *Forum Historiae*. tom. VIII, vol. 2, 2014, s. 81-83. Analogický titul sa používal aj neskôr v Uhorskom kráľovstve a prakticky pretrval na našom území až do súčasnosti, čo dokazujú pomenovania predsedov samosprávnych krajov. PUKANEC, Martin: Sú pomenovania župa a župan slovanské? In: *Kultúra slova*, tom. 47, vol. 4, 2013, s. 193-197.

[36] ΒΟΥΗΛΑ ΖΟΑΠΑΝ ΤΕΣΗ ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ ΒΟΥΤΑΟΥΛ ΖΩΑΠΑΝ ΤΑΓΡΟΓΗ ΗΤΖΙΓΗ ΤΑΙΣΗ (bouēla zoapan tesē dygetoigē boutaoul zōapan tagrogē ētzigē taisē) – preklad pozri v RÓNA-TAS, András: The Inscriptions of the Nagyszentmiklós Treasure. In: KOVÁCS, T. – GARAM, É. (Eds). *The Gold of the Avars: the Nagyszentmiklós treasure*. Budapest : Magyar Németi Múzeum, 2002, s. 120-129.

[37] TŘEŠTÍK, Dušan: Župy, župané a páni aneb Avarské dědictví, romantická falza a „vymyšlená" skutečnost. In: TŘEŠTÍK, Dušan (ed.). *Mysliti dejiny*. Praha – Litomyšl 1999, s. 175-179.

pan uvedený ako zástupca kráľa Svätopluka: *„Ich panovník je korunovaný. Poslúchajú ho a konajú podľa jeho príkazov. Jeho sídlo je uprostred krajiny Slovanov. Najvýznamnejší a najznámejší je medzi nimi vladár, ktorý má hodnosť vládcu vládcov. Volajú ho Swjt b.l.k [Svätopluk]. Je mocnejší ako sub.n.g [župan] a župan je jeho nástupca. Tento panovník má veľa jazdných koní a jeho jedlá sa pripravujú z kobylieho mlieka. Má vynikajúce a vzácne brnenia a mesto, v ktorom sídli sa volá Girwab. V tomto meste sa koná trh každý mesiac tri dni. Vtedy Slovania uzatvárajú medzi sebou obchody [nakupujú] a predávajú.“*[38] Na otázku, či župan ako pomenovanie pre odev a župan ako označenie zástupcu panovníka majú v našom teritóriu spoločný pôvod, možno odpovedať práve ikonografickými dokladmi veľkomoravského umeleckého remesla, ktoré dokazuje, že veľkomoravskí veľmoži nosili reprezentačný kožuchový odev – t.j. šubu = župan. Ďalším artefaktom podporujúcim túto teóriu je smolná podložka na vytepávanie plakiet z Bratislavského hradu vyrobená pravdepodobne začiatkom 9. storočia.[39] Fragmentárne zachovaná figúra jazdca na koni má oblečený podobne štruktúrovaný plášť županového typu ako plaketa so sokoliarom. [40] Tento jazdec má navyše cez plecia prehodený plášť súvisiaci s neskoroantickou módou kontinuálne prežívajúcou v odevných zvykoch Frankov,[41] s ktorými prišli naši predkovia do bezprostredného kontaktu práve koncom 8. storočia.

Pretrvávanie orientálnej módy v prostredí rodiacej sa Veľkomoravskej ríše možno doložiť aj sociálno-ekonomickými procesmi súvisiacimi s geografickou polohou ríše na sútoku riek Moravy s Dunajom. Najväčším hospodárskym stimulom, ktorý umožnil vznik a rozvoj tohto nástupníckeho útvaru Avarskej ríše, bolo prevzatie kontroly nad dvoma obchodnými magistrálami, ktoré sa stretávali práve v tejto oblasti.[42] V prvom rade sa jedná o Jantárovú cestu smerujúcu z Adriatickej oblasti

---

[38] PAULINY, J.: *Arabské správy*, s. 98-99; *MMFH III*, s. 346-347.

[39] ŠTEFANOVIČOVÁ, Tatiana: Počiatky Slovanov. In: *Dejiny Bratislavy I. Od počiatkov do prelomu 12. a 13. storočia. Brezalauspurc na križovatke kultúr*. zost. J. Šedivý – T. Štefanovičová, Bratislava 2012, s. 319, obr. 558.

[40] Tento výjav spojil s neskoroanickým modelom jazdeckého triumfu nad porazeným nepriateľom už BENDA, K. Mikulčický orans, s. 94.

[41] KANIA, K.: *Kleidung im Mittelalter*, s. 177-178.

[42] CHARVÁT, Petr: *Zrod Českého státu*. Praha 2007, s. 83, 85-86; TŘEŠTÍK, Dušan: *Vznik Velké Moravy. Moravané, Čechové a střední Evropa v letech 791 – 871*. Praha 2010, s. 56.

na sever k Baltskému moru, ktorá bola používaná už v praveku a o Hodvábnu cestu vedúcu z Ázie do oblasti Čierneho mora, odkiaľ bol luxusný orientálny tovar v ranom stredoveku ďalej exportovaný prostredníctvom Chazarského kaganátu tranzitnou cestou cez Karpatské priesmyky pozdĺž Dunaja do západnej Európy.[43] Preto nie je vôbec prekvapivé, že sa už v období Avarského kaganátu stretávame u spoločenských elít s vysoko kvalitnými látkami, napr. s hodvábnymi tkaninami pretkávanými zlatými a striebornými niťami,[44] ktorých fragmenty máme doložené v archeologických nálezoch z územia Slovenska napríklad na pohrebiskách v Želovciach alebo Záhorskej Bystrici.[45] Na veľkomoravských pohrebiskách boli podobné honosné látky s dvojútkovými väzbami objavené najmä v Pohansku u Břeclavi[46] a na hradisku „Valy" u Mikulčic.[47] Existenciu špecializovaného trhu súvisiaceho s tranzitným obchodom z ďalekého východu na západ práve cez oblasť Veľkomoravskej ríše dokazujú písomné pramene tak arabskej, ako aj franskej proveniencie. Arabskí geografi a obchodníci uvádzajú „trh Moravanov"[48] v hlavnom meste Svätoplukovej ríše, zatiaľ čo východofranské písomné pramene, najmä Raffelstettenský colný poriadok zo

---

[43] Túto suchozemskú cestu židovských kupcov popisuje zakladateľ arabskej cestopisnej literatúry Ibn Hurdádbih v „Knihe o cestách a kráľovstvách", ktorá viedla zo západu cez slovanské krajiny do chazarského mesta Hamlíh a odtiaľ ďalej na východ okolo Kaspického mora do baktrijského mesta Balh, cez Turkestán do Číny. PAULINY, J.: *Arabské správy*, s. 91.

[44] K technológii výroby hodvábnych textílií v stredoveku pozri najnovšie BRAVERMANOVÁ, Milena – BŘEZINOVÁ, Helena. VI.4. Hedvábné textilie. In: BŘEZINOVÁ, Helena – KOHOUT, David et al.: *Středověké textilní a barvířské technologie. Soubor textilních fragmentů z odpadních vrstev Nového Města pražského*. Praha : Archeologický ústav akademie věd České republiky, 2016, s. 113-145.

[45] ČILINSKÁ, Z.: *Slovania a avarský kaganát,* s. 72; BŘEZINOVÁ, Helena: Doklady textilní výroby v 6. – 12. století na území Čech, Moravy a Slovenska. In: *Památky archeologické*. tom. 88, 1997, s. 146.

[46] Ide najmä o látku typu „samitum", ktorá bola preukázateľne importovaná zo strednej Ázie. BŘEZINOVÁ, H. – PŘICHYSTALOVÁ, R.: Úvahy o textilní výrobě na Pohansku, s. 158, 166.

[47] Fragment tejto látky bol lokalizovaný napríklad v hrobe č. 580. KOSTELNÍKOVÁ, M.: Velkomoravský textil, s. 37.

[48] TŘEŠTÍK, Dušan: „Trh Moravanů" – ústřední trh staré Moravy. In: *Československý časopis historický*. tom. 21, 1973, s. 869-874; POLÁČEK, Lumír: Moravský obchod. In: *Stred Európy okolo roku 1000. Historické, umeleckohistorické a archeologické štúdie a katalóg výstavy*. zost. A. Wieczorek – H.-M. Hinz, Praha 2002, s. 56-57.

začiatku 10. storočia, sa venujú prevažne colným poplatkom z tovaru zakúpeného na trhu Moravanov, napr. otrokov, dovezených po Dunajskej magistrále do Východofranskej ríše.[49] Obchodné alebo politické kontakty rozvíjané Moravanmi s Orientom už od prelomu 8. a 9. storočia dokazuje aj arabská minca bagdadského kalifa Hárúna ar-Rašída (786 – 809) nájdená na južnom svahu Bratislavského hradu.[50] Arabské mince lokalizované v oblasti severne od Dunaja zároveň dokladajú obchodné kontakty medzi latinským Západom a islamským Východom nezávisle od Byzantskej ríše,[51] čo sa odráža aj v korešpondencii zachovanej medzi Hárúnom ar-Rašídom a franským cisárom Karolom Veľkým.[52]

Obr. 1. Staré Město – Špitálky, plaketa so sokolníkom. Foto: Zemské muzeum Brno. Foto: Mikuláš Červeňanský.

[49] HAVLÍK, Lubomír E.: *Kronika o Velké Moravě*. Brno 1993, s. 255.

[50] HUNKA, Ján: Bronzový fals z konca 8. storočia z Bratislavy. In: *Slovenská numizmatika.* tom.16, 2002, s. 188-190.

[51] HUNKA, Ján: Nálezy arabských mincí z 8. – 14. storočia na Slovensku a ich možná historicko-numizmatická interpretácia. In: *Zborník Slovenského národného múzea Archeológia, Supplementum.* vol. 2. Bratislava 2007, s. 153-157.

[52] CHARVÁT, Petr: *Dálkový obchod v raně středověké Evropě (7. – 10. století).* Brno 1998, s. 27-33.

Obr. 2. Bratislavský hrad, podložka na vytepávanie plakiet. Archeologické múzeum SNM Bratislava. Foto: Mikuláš Červeňanský.

4. Franský odev karolínskej renesancie

Odev, ktorý by sa mohol najviac približovať súdobej franskej móde, sa nachádza na figúre oranta na reverze kovania nákončia opaska z hrobu č. 390 nájdenom pri trojloďovej bazilike (kostol č. 3) na hradisku „Valy" u Mikulčic. Zvoncovito sa rozširujúci odev oranta bol doteraz predmetom protichodných výkladov, či už vo význame sukne,[53] suknice,[54] kabátca,[55] kombinácie týchto typov oblečenia[56] alebo kaftanu.[57] Vý-

[53] ZUBERCOVÁ, Magdaléna: *Tisícročie módy (Z dejín odievania na Slovensku).* Martin 1988, s. 16. V prípade, že by mal orant oblečenú sukňu, tak by mohlo ísť o fustanelový typ odevu, ktorý pravdepodobne nosili už Avari – VANČO, Martin: Móda avarsko-slovanského obdobia 6. – 8. storočie. In: *Móda na Slovensku. Stručné dejiny odievania*. zost. D. Marsinová, Bratislava 2014, s. 32. K problematike fustanely pozri napr. PAPANTONIOU, Ioanna: *Greek Dress. From Ancient Times to the Early 20th Century*. Athens 2000, s. 205-225.

[54] M. Kostelníková považuje tento odev za totožný s odevom sokoliara na plakete zo Starého Mesta ale s tým rozdielom, že orantov vrchný odev mohol mať krátke rukávy – KOSTELNÍKOVÁ, M.: Velkomoravský textil, s. 37.

zdoba kovania a technika tepania je však natoľko schematická, že nie je jasné, či má zobrazená figúra oblečený jedno alebo dvojdielny vrchný odev. Podľa môjho názoru možno tento odev interpretovať aj v duchu tradičného košeľového oblečenia, resp. tuniky previazanej v páse opaskom, pod ktorou sú vidieť pod kolená siahajúce nohavice. Tie tiež nemusia byť nevyhnutne zapravené do čižiem, ale stenčená časť lýtok môže byť zasa len schematickým stvárnením lýtkovými remienkami stiahnutých nohavíc, onúc alebo pančúch. Tento typ oblečenia veľkomoravských veľmožov podľa súdobej franskej módy dokazujú archeologické nálezy kovaní týchto lýtkových remienkov vo viacerých hroboch veľkomoravskej aristokracie.[58] Tieto pozorovania týkajúce sa spôsobu nosenia nohavíc potvrdzujú aj filológovia, ktorí pomenovania *hacě* a *onucě* považujú za archaické staroslovanské názvy.[59] Keďže *hacě* boli pôvodne krátke nohavice, vznikla potreba chrániť si lýtka samostatným prvkom

---

[55] BENDA, Klement: Karolinská zložka blatnického nálezu. In: *Slovenská archeológia*. tom. XI, 1963, s. 44, 62; GALUŠKA, Luděk: *Slované*, s. 87.

[56] POULÍK, Josef: Kontakty staré Moravy s karolinským prostředím. In: *Z dějin Slovanů na území ČSSR. Zborník studií vydaný u příležitosti oslav 20. výročí prvého objevu velkomoravské zděné stavby ve Starém Městě „na valách."* Uherské Hradiště 1971, s. 60.

[57] BENDA, Klement: Mikulčický orans. In: *Památky archeologické*. tom. LXIV, vol. 1, 1973, č. 1, s. 95; ŠMERDA, Jaromír: *Klasifikace památek s figurálními motivy v předvelkomoravském a velkomoravském období*. Nepublikovaná diplomová práce na Filozofické Fakultě Masarykovy univerzity. Brno 2004. Dostupné on-line <http://www.mikulcice-valy.info/default.asp?cont=104>. Používanie kaftanu počas Veľkomoravskej ríše nie je možné podľa ikonografických prameňov potvrdiť, už len pre to, že kaftan bol dlhý, po zem siahajúci plášť, ktorý sa vyrábal prevažne z hodvábu, pričom priečny šev na hrudi sa v hornej časti zapínal na spínadlá a v páse zaväzoval šerpou. K nejasnostiam používania tohto termínu pri výskume ranostredovekých odevov aj vo vzťahu k nálezom kaftanov z Moščevajej Balky na severnom Kaukaze pozri najmä: BOLLÓK, Ádám – KNOTIK, M. T. – LANGÓ, Péter – NAGY, K. E. – TÜRK, Attila A.: Textile remnants in the Archaeological heritage of the Carpathian basin from the 10th – 11th Centuries. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae.* tom. 60, 2009, s. 207-209.

[58] UNGERMAN, Šimon: Die Wadenriemengarnituren im frühmittelalterlichen Mähren. In: *Bewaffnung und Reiterausrüstung des 8. bis 10. Jahrhunderts in Mitteleuropa. Zur Form und Beigabensite von Waffen und Reiterzubehör bei den mährischen Slawen und ihren Nachbarn (= IX, Internationale Tagungen in Mikulčice 2011).* zost. P. Kouřil – L. Poláček, Brno (v tlači).

[59] SEDLÁKOVÁ, Monika: *Staročeské reálie – staročeské názvy oděvů (historicko-srovnávací studie).* Magisterská diplomová práce. Filozofická fakulta Masarykovy univerzity. Brno 2008, s. 57-61.

odevu vo forme ovinutého pruhu, t.j. onucami,[60] ktorých pomenovanie pochádza zo staroslovanského výrazu *onušta.*[61] Z onúc sa mali neskôr vyvinúť pančuchy, ktoré boli odvodené zo stredohornonemeckého názvu *buntschuoch*, zloženého zo slova *binden* – viazať a *schuoch* – topánka, pričom tento termín okrem slovenčiny a češtiny prevzali aj okolité slovanské jazyky (pol. *pończocha*, rus. *pančochi*, srb. *Punčuh.*[62] Za pozornosť stojí, že napríklad v Čechách bola pod týmto názvom označovaná sedliacka obuv s remienkami určenými na uviazanie k nohe alebo hrubé pletené pančuchy, ktoré sa k nohe uväzovali tiež pomocou povrázkov alebo remienkov.[63] Počas vrcholného stredoveku sa nakoniec stretávame s pančuchami v podobe samostatných návlekov priviazaných k pásu na spôsob podväzkov a nosených namiesto nohavíc.[64]

Čo sa týka samotných odevných zvykov v Karolínskej ríši, tak k tomu máme k dispozícii podrobnú informáciu o spôsobe odievania Karola Veľkého, ktorej autorom je jeho životopisec Einhard. Ten okrem iného uvádza, že Karol nosil tradičné franské oblečenie zložené zo spodného odevu tvoreného ľanovou košeľou – *camisa lineam* a spodkami – *feminalibus lineis* a vrchným oblečením pozostávajúcim z tuniky lemovanej hodvábom – *tunica quae limbo serico amiebatur* s pančuchami zviazanými na lýtkach šnúrkami – *tibialia; tum fasciolis crura*. Na ochranu proti zime nosil tesným kabátec z vydrej alebo kunej kože – *pellibus lutrinis vel murinis*, inak sa zahaľoval do plášťa modrej farby – *sago veneto* a vždy bol opásaný mečom – *gladio semper accinctus*. Keďže pohŕdal cudzím oblečením,

---

[60] Používanie onúc veľkomoravskými veľmožmi dokazujú zvyšky plátna zachovaných na ostrohách spoločne s kúskami koží pochádzajúcich z topánok. KOSTELNÍKOVÁ, M.: Velkomoravský textil, s. 41; KOSTELNÍKOVÁ, Marie: Počátky textilní výroby v Čechách a na Moravě do 11. století podle archeologických nálezů. In: *Z dějin textilu: Studie a materiály, 9. Sborník příspěvků k dějinám textilní a oděvní výroby v ČSSR*. Ústí nad Orlicí 1985, s. 20-21; BŘEZINOVÁ, Helena: Doklady textilní výroby v 6. – 12. století na území Čech, Moravy a Slovenska. In: *Památky archeologické*. tom. 88, 1997, s. 160.

[61] MACHEK Václav: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1997, s. 415.

[62] NEWERKLA, Stefan Michael: *Sprachkontakte Deutsch-Tschechisch-Slowakisch*. Frankfurt am Main 2004, s. 297.

[63] SEDLÁKOVÁ, M.: *Staročeské reálie*, s. 57-61.

[64] SMETÁNKA, Zdeněk: *Archeologické etudy. Osmnáct kapitol o poznávání středověku*. Praha 2003, s. 8; KANIA, K.: *Kleidung im Mittelalter*, s. 383–389; HASALOVÁ, Eva – ZUBERCOVÁ, Magdaléna M.: Odev románskej kultúry. In: *Móda na Slovensku: stručné dejiny odievania*. Zost. D. Marsinová, Bratislava 2014, s. 42.

honosné šaty nosil len počas sviatkov, pričom išlo o vyšívaný odev – *veste auro texta* s plášťom zopnutým na pleci zlatou sponou – *fibula aurea sagum adstrigente*. Cez bežné dni sa však jeho odev veľmi nelíšil od odevu obyčajných ľudí. [65] Tomuto popisu zodpovedá aj jazdecká soška Karola Veľkého nachádzajúca sa v súčasnosti v Musée du Louvre v Paríži. Podstatnú časť tela Karola Veľkého síce zakrýva plášť zopnutý na pravom pleci sponou, spod plášťa však vytŕča časť tuniky s rozparkom na boku a na lýtkach má navlečené pančuchy zaviazané pod kolenami šnúrkou. Vyššie popísaný odev Karola Veľkého korešponduje s viacerými ikonografickými dokladmi o výzore franskej aristokracie, ktoré poznáme z karolínskej knižnej maľby.[66] Pre potreby komparácie s moravským prostredím využijeme geograficky bližšie analógie známe z Tyrolskej oblasti Alto Adige, najmä fresiek nachádzajúcich sa v kostole sv. Benedikta v Mals.[67] Šľachtic, ktorý sa zrejme zaslúžil o výstavbu kostola, resp. fundátor, má oblečenú červenú tuniku previazanú v páse opaskom a cez plecia má prehodený modrý plášť zviazaný na pravom pleci šnúrkou. Na nohách má odeté hnedočervené nohavice, previazané v lýtkových častiach ovinovačkami alebo pančuchami uchytenými pod kolenami lýtkovými remienkami. Najzaujímavejšou časťou fresky je meč, ktorý drží šľachtic pred sebou oboma rukami, omotaný remeňovým závesom meča. Analogickým spôsobom boli meče franskej proveniencie s pásovými garnitúrami objavené aj v hroboch veľkomoravskej aristokracie.[68] pričom je dokázané, že podľa franských predlôh boli vyrábané

---

[65] *„Vestitu patrio, id est Francico, utebatur. Ad corpus camisam lineam, et feminalibus lineis induebatur, deinde tunicam, quae limbo serico ambiebatur, et tibialia; tum fasciolis crura et pedes calciamentis constringebat et ex pellibus lutrinis vel murinis thorace confecto umeros ac pectum hieme muniebat, sago veneto amictus et gladio semper accinctus, cui capulus ac balteus aut aureus aut argenteus erat. Aliquoties et gemmato ense utebatur, quod tamennonnisi in praesipuis festivitatibus vel si quando exterarum gentium legati venissent… In festivitatibus veste auro texta et calciamentis gemmatis et fibula aurea sagum adstrigente, diademate quoque ex auro et gemmis ornatus incedebat. Aliis autem diebus habitus eius parum a communi ac plebeio abhorebat."* Cit. podľa SCHERABON FIRCHOW, Evelyn (ed.): *Einhard: Vita Karoli Magni. Das Leben Karls des Großen*. Stuttgart 2010, s. 44-46.

[66] UNGERMAN, Š.: Die Wadenriemengarnituren.

[67] RÜBER, Elisabet: *St. Benedikt in Mals*. Bozen 1992.

[68] UNGERMAN, Šimon: Konstrukce honosných velkomoravských opasků. In: *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity*, M 7, 2002, s. 93-94.

aj samotné kovania opaskov.[69] Tie pozostávali len z niekoľkých kovaní slúžiacich na funkčné spínanie remeňa vo forme pracky a nákončia, ako aj ďalších armatúr používaných na zavesenie meča, napr. pomocou trojlístkového kovania, ktorý rozdeľoval remeň na viaceré časti. Väčšina kovaní remeňa bola dekorovaná umeleckými ornamentmi potvrdzujúcimi nielen sociálny štatút ich majiteľa, ale mali pravdepodobne aj ochranný, apotropajný význam. Dokazujú to niektoré figurálne zdobené reverzy nákončí s motívmi orantov prevažne s christologickou symbolikou,[70] ako v prípade kovania z hrobu č. 100 lokalizovaného na pohrebisku pri kostole č. II na hradisku Valy u Mikulčic (*Poulík 1975, 64*), ktorému bude venovaná pozornosť v podkapitole o liturgickom odeve vychádzajúcom z antických odevných zvyklostí.

Obr. 3. „Valy“ u Mikulčic, nákončie z hrobu č. 390 pri kostole č. 3 . Foto: Masarykovo muzeum v Hodoníně, Slovanské hradiště Mikulčice.

[69] UNGERMAN, Šimon: Schwertgurte des 9. bis 10. Jahrhunderts in West- und Mitteleuropa. In: *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. (= Studien zur Archäologie Europas, 14).* zost J. Macháček – Š. Ungerman, Bonn 2011, s. 581-583.

[70] Ikonografický rozbor figurálnych motívov na veľkomoravských nákončiach spracoval napr. VANČO, Martin: Figurálne motívy plakiet z Bojnej v kontexte veľkomoravského umenia. In: *Studia mediaevalia Pragensia.* tom. 9, 2010,s. 111-152 a motív oranta v ranokresťanskom umení napr. PARDYOVÁ, Marie: L'orante. Quelques reflexions sur le plus spécifique symbole de l'art paléochtretien. In: *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity,* E 38, 1993, s. 167-182.

Obr. 4. Musée du Louvre, bronzová soška Karola Veľkého. Foto: M. Vančo.

Obr. 5. Mals, zobrazenie fundátora na nástennej maľbe kostola Sv. Benedikta. Foto: M. Vančo.

5. Tradičný staroslovanský odev

Na základe známych písomných správ o staroslovanskom odeve vo forme košele alebo rubáša môžeme tento typ odevu stotožniť s voľne rozpusteným odevom oranta na reverze kovania z hrobu č. 240.[71] Keďže ide o veľmi jednoduché zobrazenie, z ktorého jednoznačne nevyplýva, či ide o vrchné alebo spodné oblečenie, je potrebné sa problematikou košeľového, resp. rubášového typu odevu zaoberať podrobnejšie. Typológiou staroslovanského odevu sa ako prvý zaoberal znalec slovanských starožitností Lubor Niederle,[72] ktorý mužský odev popísal v súlade s Prokopiom z Kaisarei tak, že sa pôvodne skladal z nohavíc, rubáša a plášťa. Rubáš pritom považoval, vychádzajúc z poznatkov etnografie, za univerzálny staroslovanský odev košeľového typu siahajúceho po kolená, ktorý bol typický tak pre mužov, ako aj pre ženy, pričom sa mohol nosiť nielen ako spodné, ale aj ako vrchné oblečenie. Tento predpoklad pritom doložil výskytom slova *robъ* v cirkevnej staroslovienčine, kde mal mať význam dlhej košele alebo dlhého plátna.[73] Niektorí bádatelia stotožňujú rubáš s vrchným odevom na spôsob košele, na ktorú sa ešte obliekal kabát,[74] ďalší síce považujú košeľu za spodný odev, ale rubáš za vrchný diel oblečenia vo význame akejsi suknice.[75] Pravdu budú mať nakoniec asi tí, ktorí rubáš a košeľu považujú za identický spodný typ oblečenia nemajetných vrstiev.[76] Rubášovému typu odievania u žien sa v poslednej dobe venovala D. Jelínková na základe analýzy pohrebiska z 11. storočia v Mušove, interpretujúca železné tyčinky nachádzajúce sa v niektorých ženských a detských hroboch ako spínadlá ramienok rubáša, pričom tieto poznatky aplikovala aj na odev 9. storočia.[77] Keďže podporné

---

[71] Interpretácie tejto figúry sa pohybujú v intenciách starozákonných kráľov Dávida alebo Šalamúna – DENKSTEIN, Vladimír: K ikonografii mikulčického nákončí. In: *Památky archeologické*. tom. LII, vol. 2, 1961, s. 512, antickej bohyne víťazstva Niké – BENDA, K.: Mikulčický orans, s. 96 alebo Archanjela Gabriela – VANČO, Martin: The 9th century great moravan motifs of orante. In: *Starohrvatska prosvjeta.* tom. 35, 2008, s. 43-61.

[72] NIEDERLE, L.: *Slovanské starožitnosti II*, s. 437.

[73] NIEDERLE, Lubor: *Rukověť slovanských starožitností*. Praha 1953, s. 239.

[74] MÓZSIOVÁ, Oľga – BOHATOVÁ, Anna: *Dejiny odievania pre stredné priemyselné školy odevné, školy úžitkového výtvarníctva a stredné umelecké školy.* Bratislava 2007, s. 44.

[75] GALUŠKA, L.: *Slované*, s. 89.

[76] ZÍBRT, Č.: *Dějiny kroje*, s. 288–290; KANIA, K. *Kleidung im Mittelalter*, s. 119-133.

[77] JELÍNKOVÁ, Dagmar: Příspěvek k poznání ženského oděvu ve střední a mladší době hradištní. In: *Archeologické rozhledy*. tom. 57, 2005, s. 549-560.

argumenty k tejto teórii sa snažila nájsť aj v etnografických paralelách, je potrebné na tomto mieste upozorniť na nebezpečenstvo používania folklórnych typov odevov pre ranostredoveké reálie, pretože aj ľudový odev podliehal cudzím vplyvom a tak, ako ho poznáme dnes, sa stabilizoval až na prelome 18. – 19. storočia.[78] Takýmto retrospektívnym prístupom je možné dospieť k mylným záverom, čoho exemplárnym príkladom je pre súčasníka fatálne známy kabát. Táto časť vrchného oblečenia má svoje špecifiká, pretože sa zapínala vždy na gombíky a do dedinského prostredia sa dostala až z mestskej kultúry začiatkom 20. storočia.[79] S používaním gombíka sa zasa v písomných prameňoch stredoeurópskej proveniencie stretávame až v 15. storočí, pričom výraz *knoflyk* bol do češtiny prevzatý z nemeckého termínu *knopf* až koncom 14. storočia. Podobná situácia je aj v Uhorsku, kde sa pomenovanie *gombos* vyskytuje síce už od 13. storočia, ale do slovenčiny bolo prevzaté pravdepodobne až v 17. – 18. storočí,[80] pričom v slovenskom ľudovom odeve sa gombík ako funkčné spínadlo objavuje až od začiatku 19. storočia.[81] Tiež by bolo dobré zamyslieť sa aj nad možnosťou používania posmrtného rubáša, ktorého archaickosť v rámci pohrebných rituálov uvádza už Niederle[82] alebo či tieto osoby neboli jednoducho zahalené do plášťa zopnutého na ľavom pleci touto ihlicou, čo je koniec koncov jedna z alternatív, ktorú ponúkla aj D. Jelínková.[83]

Na problematiku rubáša sa môžeme pozrieť aj z filologického uhľa pohľadu. Tento termín sa totiž vyskytuje vo všetkých slovanských jazykoch, v identickej forme v staročeštine a slovenčine a v modifikovanej podobe v okolitých krajinách (morav. *rubáč*, srb. *rubača*, bul. *ruba*, rus. *rubácha/ška*, ukr. *rubátka*). Z etymologického hľadiska je rubáš vysvetľovaný ako „urubnutý kus plátna", teda ako univerzálne pomenovanie pre najjednoduchšie jednodielne oblečenie.[84] Preto je pravdepodobné, že

---

[78] PETRÁŇ, Josef: *Dějiny hmotné kultury II/2*. Praha 1997, s. 854-884.
[79] BENŽA, M.: *Tradičný slovenský odev*, s. 244.
[80] CHORVÁTOVÁ, Hana: Kultúrno-historický význam gombíkov. In: *Studia mediaevalia Bohemica.* tom. 1, 2009, s. 7-19.
[81] NOSÁĽOVÁ, Viera: *Slovenský ľudový odev*. Martin 1982; BENŽA, M.: *Tradičný slovenský odev*, s. 238.
[82] NIEDERLE, L.: *Slovanské starožitnosti II*, s. 444.
[83] JELÍNKOVÁ, D. Příspěvek k poznání ženského oděvu, s. 556.
[84] PETRŽELKOVÁ, Z.: *Staročeské reálie, s*. 22-23.

rubáš a košeľa sú identické typy oblečenia, pričom rubáš je pôvodný staroslovanský výraz a košeľa termín prevzatý z iných jazykov. Zatiaľ čo do slovenčiny bol názov košeľa prevzatý zo starohornonemeckého výrazu *kasel(e)*, do ostatných slovanských jazykov používajúcich pomenovanie *košuľa*, vrátane staročeštiny, bol prevzatý z latinského slova *casula*. Z tohto dôvodu Prokopis v 6. storočí uvádza u Slovanov košeľový typ oblečenia, ktorý sa v písomných prameňoch slovanskej proveniencie objavuje až od 11. storočia. Za pozornosť stojí, že košeľa bola do 16. storočia výlučne spodným typom oblečenia, odkedy sa začala používať aj ako vrchný diel odevu.[85] Používanie ľanovej košele ako spodného typu oblečenia uvádza aj Einhard v rámci už spomenutých odevných zvyklostí Karola Veľkého, takže v 9. storočí sa spodný odev Frankov a moravských Slovanov pravdepodobne výraznejšie neodlišoval.

Ikonografické pramene nám bohužiaľ neprinášajú žiadne doklady o ženskej móde, ktorú môžeme len ťažko rekonštruovať na základe primárnych fragmentov textílií alebo sekundárnych prameňov kovových súčastí odevov.[86] Limitované poznatky o ženskom odeve sú paradoxne zapríčinené práve absenciou kovových súčastí odevov v hroboch, na ktorých korózii by sa tieto textílie zachytili, ako napr. na pohrebisku v Pohanku u Břeclavi: *„Ženské hroby mohly být v tomto směru ještě bohatěji vybaveny a je tedy velmi nepříznivé, že žádné jejich relikty nezůstaly zachovány.“*[87] Na základe fragmentov textílií nájdených napríklad v ženskom hrobe č. 505 na hradisku „Valy“ u Mikulčic, v ktorom boli rozmiestnené pozdĺž tela pochovanej, sa predpokladá, že nosili dlhé šaty.[88] Tento poznatok nakoniec korešponduje s ženským ranostredovekým odevom vo všeobecnosti, ktorý špecialistka na stredoveké odievanie Katrin Kania nazýva v krátkosti len „das Kleid“, teda šaty.[89] (obr. 6)

---

[85] PETRŽELKOVÁ, Z.: *Staročeské reálie*, s. 25-26.

[86] SALVETOVÁ 2010, s. 62, 64, 66; BŘEZINOVÁ, Helena: *Poznání textilní výroby.*

[87] BŘEZINOVÁ, Helena – PŘICHYSTALOVÁ, Renata: Úvahy o textilní výrobě na Pohansku na základě analýzy nálezů textilních fragmentů a předmětů souvisejících se spřádáním a tkaním. In: *Památky archeologické.* tom. CV, 2014, s. 169.

[88] KOSTELNÍKOVÁ, M.: Velkomoravský textil, s. 38-40.

[89] KANIA, K.: *Kleidung im Mittelalter*, s. 133-134.

Obr. 6. „Valy“ u Mikulčic, pozlátené nákončie z hrobu č. 240 pri kostole č. 3. Foto: Masarykovo muzeum v Hodoníně, Slovanské hradiště Mikulčice.

6. Neskoroantický odev

Antické odevné zvyklosti pretrvali v 9. storočí nielen v Rímskej kúrii, ako uvádza životopisec Karola Veľkého Einhard, ale aj v liturgickom odeve Franskej a Byzantskej ríše. Odev zložený z *dalmatiky* – tuniky s dlhými rukávmi[90] a *casuly* – plášťa kruhového strihu s otvorom pre hlavu[91] môžeme vidieť napríklad na reverze nákončia opasku z hrobu č. 100 pri kostole č. II na hradisku „Valy“ u Mikulčic.[92] Orant má na krku ešte zavesený honosný kríž, ktorý môžeme považovať za symbol jeho významného postavenia v rámci cirkevnej hierarchie na úrovni

[90] BRAUN, Joseph: *Die liturgische Gewandung im Occident und Orient: Nach Ursprung und Entwicklung, Verwendung und Symbolik*. Freiburg im Br. 1907, s. 247-302; PAPANTONIOU, Ioanna: *Greek Dress. From Ancient Times to the Early 20th Century*. Athens 2000, s. 118-127.

[91] BRAUN, J. *Die liturgische Gewandung*, s. 149–239; *BATTAGLIA, Antonello.: L'abito dell'anima. Materiali e simboli delle vesti religiose. In: MOTTA, Giovanna: La Moda contiene la Storia e ce la racconta puntualmente. Roma 2015, s. 189-190.*

[92] POULÍK, Josef: *Mikulčice, sídlo a pevnost knížat velkomoravských*. Praha 1975, s. 64.

biskupa.[93] Keďže identický odev zložený z vrchnej *casuly* a nariasenej *dalmatiky* v dolnej časti figúry, má oblečený aj anjel na plakete č. 3 z Bojnej,[94] je vhodné sa na tomto mieste podrobnejšie zaoberať aj v úvode načrtnutému problému realistického zobrazenia odevov figurálnych motívov vo veľkomoravskom umeleckom remesle.

V samotnom súbore plakiet z Bojnej, ktorý stvárňuje podľa môjho názoru hierarchicky odstupňované rády anjelov[95] sa vyskytuje viacero typov odevov, ktorým doteraz nikto nevenoval pozornosť v zmysle odlišného významu zobrazených figúr anjelov. Na dvoch plaketách č. 4 a 5 sú anjeli odetí do úplne abstraktných odevov s jednoduchými lineárnymi ornamentmi, pozostávajúcimi z diagonálnych alebo cik-cakových línií. Takto ornamentálne stvárnený odev sa nachádza aj na ďalších figurálnych motívoch veľkomoravského umeleckého remesla, najmä na striebornom pektorálnom krížiku nájdenom pri trojloďovej bazilike na hradisku „Valy" u Mikulčic[96] alebo v Sadoch pri Uherském Hradišti.[97] Zásadnou otázkou preto je, či veľkomoravský remeselník nezobrazil úmyselne nižšie rády anjelov a archanjelov v súlade s výzorom dobových klerikov oblečených v tunike – *dalmatike*, prekrytej v niektorých prípadoch vrchným plášťom *casulou* (plakety č. 1, 2, 3) a vyššie postavených anjelov, ako napr. cherubínov alebo serafínov (plakety č. 4, 5 a 6) v podobnom odeve ako Krista. Ten býva v 9. storočí, ako uvidíme ďalej, zobrazovaný často krát podľa neskoroantickej módy založenej na spodnej tunike a vrchnej tóge alebo v tunike obtočenej dokola *lorosom* (gr. λῶρος), pásom vyšívanej brokátovej látky na spôsob antickej *štóly*, ktorá sa aranžovala okolo tela a pliec u vysokopostavených osôb cisárskeho dvora v Byzantskej ríši od 9. – 10. storočia.[98] Tu sa už ale pohybujeme na

---

[93] KOSTELNÍKOVÁ, M.: Velkomoravský textil, s. 37.

[94] VANČO, M: The 9th century great moravian motifs, s. 50-51.

[95] VANČO, M.: The 9th century great moravian motifs, s. 57-58.

[96] POLÁČEK, Lumír: Náprsní křížek s vyobrazením Krista / Bustkreuz mit Christusdarstellung. In: *Střed Evropy okolo roku 1000. Příručka a katalog k výstavě*. zost. A. Wieczorek – H.-M. Hinz, Praha 2000, s. 230.

[97] BALCÁREK, Petr: Křížek ze Sadů – příspěvek k interpretaci. In: *Byzantinoslavica.* vol. 1, 2006, s. 40-51.

[98] KALAMARA, Pares: Clothing and Personal Adornment. The Semantics of Attire. In: *Heaven & Earth. Art of Byzantium from Greek Collections*. zost. J. Albany – E. Chalkia, Athens 2013, s. 226.

úrovni hypotetickej špekulácie, keďže ani nevieme, či sú vyššie uvedené pektorálne krížiky domácej proveniencie.[99] V prípade, že ide o importy, mohli slúžiť ako vzory pre domácu produkciu, ktorú dokladajú práve plakety z Bojnej zdobené byzantskými ornamentálnymi prvkami, akými sú napr. kvadrilob, perlovec alebo diamantovanie.[100]

Hierarchicky odstupňované odevy používané v 9. storočí v Byzantskej ríši môžeme vidieť napríklad na freskách z dolného kostola San Clemente v Ríme, na ktorých sú zachované aj najstaršie známe zobrazenia sv. Cyrila a Metoda.[101] Najmä na freske „Osobný súd sv. Cyrila" z 9. storočia môžeme vidieť kľačiaceho sv. Cyrila s Metodom pred Ježišom Kristom, odetých v bielych *dalmatikách* a polkruhových *casulách.* Obaja bratia majú vyholené hlavy s tonzúrou. Kristus má, podobne ako sv. Ondrej vľavo, oblečenú rímsku *tuniku* s *tógou*, ktorá bola v Ríme a Konštantínopoli používaná pri slávnostných príležitostiach ešte v 9. storočí.[102] Sv. Kliment vpravo má na tunike oblečenú *casulu* a pápežské *palium*

---

[99] O ich pôvode v oblasti byzantskej periférie by svedčili paleografické nápisy v gréčtine. MITÁČEK, Jiří (ed).: *Cyril a Metoděj – doba, život, dílo / Cyril and Methodius – Their Era, Lives, and Work*. Brno 2013, s. 156, 173. Domáceho pôvodu sú pravdepodobne len pektorálne krížiky s Ukrižovaným Kristom odlievané z olova v rustikálnom prevedení, ktoré poznáme z Mikulčic, Starého Města a Uherského Hradišťa (pozri tamže na s. 165, 167, 172, 179, 180, 181).

[100] Vznik plakiet v súvislosti s byzantskou misiou sv. Cyrila a Metoda prezentoval na základe paleografického rozboru textov na plaketách č. 1 a 4 Pavol Žigo, ktorý písmená vytepané na plaketách týchto plaketách považoval za archaickú hlaholiku – ŽIGO, Pavol: Neznámy text na plakete z Bojnej. In: *Historický časopis.* tom. 62, vol. 1, 2014, s. 3-17. Podľa názoru Ľubomíra Kralčáka, ktorý závery P. Žiga podrobil kritike, nejde o hlaholiku ale o latinku – KRALČÁK, Ľubomír: K výkladu neznámeho textu na plakete z Bojnej. In: *Slavica slovaca.* tom. 49, vol. 2014, s. 3-10. Podľa môjho názoru, ku ktorému sa zatiaľ bohužiaľ doteraz nikto kriticky nevyjadril, by mohlo ísť na plakete č. 1 aj o grécku majuskulu , ktorá mala v 9. storočí napr. u písmen A, M a V analogickú podobu s latinkou. Bližšie pozri addendu v článku: VANČO, M.: Figurálne motívy plakiet z Bojnej, s. 111-152.

[101] VANČO, Martin: Vizuálne koncepcie kultu sv. Cyrila a Metoda na česko-slovenských platidlách. In: *1150. výročie príchodu sv. Cyrila a Metoda na Veľkú Moravu: Cyrilo-metodské motívy na poštových známkach*. Banská Bystrica 2013, s. 32-33.

[102] Einhard popisuje slávnostný rímsky odev, zložený z dlhej košele – *tuniky* a krátkeho plášťa – *chlamysu* a topánok na rímsky spôsob, ktorý si obliekol Karol Veľký na žiadosť pápeža Hadriána a Leva *„…excepto quod Romae semel Hadriano pontifice petente et iterum Leone succesore eis supplicante longa tunica et clamide amictus, calceis quoque Romano more formatis induebatur."* Cit. podľa SCHERABON FIRCHOW, E.: *Einhard: Vita Karoli Magni,* s. 44-46.

zdobené krížmi. Archanjeli Michael a Gabriel, stojaci za oboma bratmi, sú zasa oblečení do reprezentačných odevov Konštantínopoľského dvora, kde bol na zvýraznenie cisárskeho majestátu používaný už uvedený vyšívaný pás drahocennej látky – *loros*. Popis odevov a ich terminológiu uvádza nakoniec Konštantín VII Porfyrogenetos v diele „Vysvetlenia palácových nariadení„" (gr. *Εκθεσις της βασιλείου τάξεως*), ktorý odevné zvyklosti cisárskeho dvora nazýva nadradeným názvom *allaxima* (gr. *αλλάξιμα*).[103] (obr. 7-11)

Obr. 7. „Valy" u Mikulčic, pozlátené nákončie z hrobu č. 100 pri kostole č. 2. Foto: Masarykovo muzeum v Hodoníně, Slovanské hradiště Mikulčice.

[103] KALAMARA, P.: Clothing and Personal Adornment, s. 223-227.

Obr. 8. Bojná I. - Valy, plaketa č. 3. Foto: Archeologický ústav SAV Nitra.

Obr. 9. „Valy“ u Mikulčic, strieborný krížik s ukrižovaným Kristom nájdený pri trojloďovej bazilike . Foto: Archeologický ústav AV ČR v Brně.

Obr. 10. Bojná I. - Valy, plaketa č. 4. Foto: Archeologický ústav SAV Nitra.

Obr. 11. Rím, rekonštrukcia fresky „Posledný súd sv. Cyrila“ z dolného kostola Sv. Klimenta. Kresba: Dušan Kállay 2013.

7. Záver: veľkomoravský odev v historickom kontexte

Ikonografické pramene veľkomoravského umeleckého remesla potvrdzujú, že všetky typy identifikovaných veľkomoravských odevov, tj. orientálny, franský, tradičný staroslovanský alebo liturgický odev, súvisia so spoločenskými zmenami, ktoré sa odohrávali v 9. storočí na území Veľkej Moravy. V súčasnosti sa nepochybuje o tom, že vznik Veľkomoravskej ríše umožnili politické procesy odohrávajúce sa v oblasti stredného Dunaja od prelomu 8. – 9. storočia, keď došlo k porážke Avarského kaganátu vojskami Karola Veľkého a k pomerne rýchlemu zániku Avarskej ríše podstatnou mierou prispeli aj slovanské kmene.[104] Nálezy avarských pásových garnitúr v slovanskom prostredí severne od Dunaja nepriamo dokazujú, že predkovia Moravanov patrili do konca 8. storočia do širšieho rámca Avarského kaganátu, pretože avarský spôsob obliekania moravských elít bol identifikačným kritériom ich postavenia na kaganovom dvore. Kontinuálne prežívanie avarských módnych zvykov u moravských kniežat aj po rozpade kaganátu dokazujú viaceré ikonografické doklady. Ide najmä o županový odev v podobe prešívaných kožuchov a jazdecké vysoké čižmy orientálneho typu, ktoré sa mohli udržať ako regionálne typy. Ďalší vývin odevných zvyklostí moravských Slovanov súvisiaci s módou karolínskej renesancie na dvore Karola Veľkého môžeme vidieť na nálezoch karolínskeho umeleckého remesla, najmä mečových garnitúr, ktoré sa v oblasti severne od Dunaja začínajú objavovať vo väčšom počte od prelomu 8. – 9. storočia a jednoznačne súvisia a avarskými vojnami. Používanie košeľového kostýmu (*tuniky*) prepásaného mečovým pásom, s nohavicami a pančuchami omotanými lýtkovými remienkami, preto súvisí s rozširujúcim sa politickým vplyvom Karolínskej ríše do strednej Európy, ktorý potvrdzuje účasť zástupcov Moravanov na synode vo Frankfurte nad Mohanom v roku 822,[105] kde vzdali hold franskému cisárovi Ľudovítovi Pobožnému, čo sa dá pova-

---

[104] KOŽIAK, Rastislav: Christianizácia Avarov a Slovanov na strednom Dunaji: Príbeh svätcov misionárov, svätá vojna alebo kultúrny šok? In: *Svätec a jeho funkcie v spoločnosti*. Bratislava 2006, s. 128-130; TŘEŠTÍK, D.: *Vznik Velké Moravy*, s. 107-112; LYSÝ, Miroslav: *Moravania, Mojmírovci a Franská ríša. Štúdie k etnogenéze, politickým inštitúciám a ústavnému zriadeniu na území Slovenska vo včasnom stredoveku*. Bratislava 2014, s. 161-171; STEINHÜBEL, Ján: *Nitrianske kniežatstvo. Počiatky stredovekého Slovenska*. 1. vydanie 2004, 2. rozšírené vydanie 2016, Bratislava 2016, s. 91-99.

[105] *MMFH I*, s. 49-50.

žovať za akt podriadenia sa a teda vazalskej závislosti,[106] spod ktorej sa Veľkomoravská ríša vymanila až počas panovania kniežaťa Svätopluka. Liturgický odev zložený z neskorantických typov odevov, tj. *dalmatiky* a *casuly* zasa je odrazom christianizácie Veľkej Moravy koordinovanej pasovským biskupom, ktorý začiatkom 9. storočia ustanovil niekoľko chórbiskupov pre východnú marku, pôsobiacich aj na sever od Dunaja. Správy o pokresťanštení obyvateľov Moravy sú na základe písomných prameňov datované až k roku 831, keď pasovský biskup Reginhar pokrstil všetkých Moravanov.[107] Na základe niekoľkých pektorálnych krížikov s ukrižovaným Kristom ako aj podľa niektorých zobrazení anjelov na plaketách z Bojnej zasa môžeme konštatovať, že cyrilo-metodská misia priniesla na Veľkú Moravu aj znalosti o špecifických typoch odevov typických pre imperiálny dvor Byzantskej ríše.[108]

---

[106] TŘEŠTÍK, D.: *Vznik Velké Moravy*, s. 125.

[107] BARTOŇKOVÁ, Dagmar: *Latinské prameny k dějinám Velké Moravy I*. Praha 1964, s. 48-49.

[108] K imperiálnej symbolike anjelských rádov zobrazených na plaketách pozri najmä: VANČO, Martin: The 9th century great moravian motifs, s. 57-58; VANČO, M. Figurálne motívy plakiet z Bojnej, s. 111-152.

Zaplatiť či nechať zoštátniť? Spor o nadlacké evanjelické školy v zrkadle publicisticky z roku 1913*

KAROL HOLLÝ

Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

To pay or put under state control? Dispute over Nădlac evangelical schools in the mirror of journalism in 1913

Abstract: Author of this text deals with history of evangelical school system in Nădlac in 1910 – 1913. Main attention is focused on journalistic discussion about Nădlac schools in 1913. Dispute over Nădlac schools had followed from evaluation of church representation decision to let close schools because of state financial claims (or teacher's demands). The reason is that they had right to receive regular quinquennial addition to to their salary on the basis of Law No. 26/1893. On the ground of teachers' written waiver of that money, Nădlac Church had not paid it. Paying of sum owed after issuing of Law No. 27/1907 or more precisely after its coming into force in 1910 had become a necessity. Nădlac Church thus decided that schools would be closed. Although it had not happened, the main motive of discussion in the press in 1913 was evaluation of this decision. Result of analysed discussion is that there was a fundamental contradiction between that part of church representatives who were not willing to agree with decision to close school and the other one who would admit it. The whole debate was characterized by emotional and strict manners. Author had put the case of Nădlac into historical context, pointing to analogical, similar examples of other Slovak church societies. Thus he had analysed the whole situation in the context of history of Slovak evangelical attitude towards state school politics during that period.

Keywords: Nădlak, beginning of the 20th century, school politics of Hungarian government, history of evangelical school system, Ľudovít Boor, Uroš Boor, quinquennial addition

Činnosť evanjelickej cirkvi v Nadlaku bola na začiatku 20. storočia charakteristická svojou komplexnosťou. Okrem zásadnej duchovnej služby jej predstavitelia organizovali aj spolkový, kultúrny či hospodársky

* Táto práca vznikla v rámci grantu APVV-16-0047 *Od denára k euru. Fenomén peňazí v dejinách Slovenska od stredoveku po súčasnosť*. Autor je vedeckým pracovníkom Historického ústavu SAV. Zvýraznenia a kurzívy v citátoch sú z pôvodného zdroja.

život. Mimoriadne významnou oblasťou evanjelických aktivít bolo prevádzkovanie slovenského ľudového školstva. Základným spracovaním jeho dejín je nepochybne Bujnov *Stručný nástin dejín evanjelickej a. v. cirkvi v Nadlaku od roku 1853 do roku 1912*, v ktorom sa venuje aj školskej problematike[1] a *Nadlacká kronika* od Alžbety Móťovskej, ktorá však nevyšla tlačou.[2] Napriek tomu som presvedčený, že táto téma poskytuje ešte široké pole možností výskumu. Nasledovný príspevok koncipujem ako sondu do dejín nadlackého školstva pred prvou svetovou vojnou. Nebudem sa teda venovať komplexnejšej charakteristike jeho dejín, ale budem analyzovať najmä vybrané časti publicistickej diskusie, ktorá o nadlackom školstve vznikla z dôvodu sporu o vyplatenie tzv. kvinkvenálok, t. j. štátom nariadených pravidelných príspevkov k platom učiteľov po piatich rokoch služby,[3] ktoré vyplývali zo zákona č. 26/1893 (pozri nižšie). Aspoň výberovo sa samozrejme budem musieť venovať aj objasneniu historickému kontextu celej veci. Verím, že táto dejinná sonda umožní pomenovať niektoré problémy a súvislosti, ktorými žila slovenská evanjelická komunita v Nadlaku v predvojnovom období

---

* Táto práca vznikla v rámci grantu APVV-16-0047 *Od denára k euru. Fenomén peňazí v dejinách Slovenska od stredoveku po súčasnosť*. Autor je vedeckým pracovníkom Historického ústavu SAV. Zvýraznenia a kurzívy v citátoch sú z pôvodného zdroja.

[1] BUJNA, Ivan: Stručný nástin dejín evanjelickej a. v. cirkvi v Nadlaku od roku 1853 do roku 1912. Z príležitosti storočnej pamiatky položenia základného kameňa terajšieho chrámu cirkvi. In: BUJNA, Ivan: *Spisy*. Zost. Ján Lehocký. Nadlak : Vydavateľstvo Kultúrnej a vedeckej spoločnosti Ivana Krasku, 2000 [prvé vydanie: 1912], s. 59-80.

[2] Archív Krajanského múzea Matice slovenskej, fond Slováci v Rumunsku, sign. Ak. 5/1986, MÓŤOVSKÁ, Alžbeta: *Nadlacká kronika*. Móťovská mapuje celé dejiny Slovákov v Nadlaku so špeciálnym zameraním na dejiny školstva. Vychádzala spravidla z primárnych prameňov a preto má jej spracovanie veľký význam. A to napriek tomu, že Móťovská faktograficky cenné informácie niekedy interpretuje zo svojho subjektívneho hľadiska. Pre tento text je zaujímavé napr. to, že Ivana Bujnu pokladala za pozitívnu postavu, a naopak Ľudovíta Boora zas hodnotila výrazne negatívne (napr. na s. 91).

[3] Porovnaj definíciu v *Česko-německom slovníku grammaticko-fraseologickom* od Františka Štěpána Kotta: „Kvinkvennalka, y, f. = přídavek po službě pěti let, Quinquennalzulage, z lat.“ Pozri: http://kott.ujc.cas.cz/index.php?vstup=&idHeslo=128331&zpusob=heslo&hledat=&popis=&heslo. Toto slovo píšem v podobe, ktorá je prítomná v akademickom *Slovníku cudzích slov* z roku 2005 (Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo – Mladé letá), t. j. ako kvinkvenálka. Podľa tohto slovníka má toto slovo nasledovný význam: „kvinkvenálka -y ž. ‹l› (predtým) platový postup zamestnanca automaticky uskutočňovaný po každých piatich rokoch služby“. Pozri: http://slovniky.juls.savba.sk/?w=kvinkvenálka&s=exact&c=eacc&d=scs&d=noundb&ie=utf-8&oe=utf-8#.

a v neposlednom rade bude tvoriť východisko pre podrobnejší výskum danej témy. V nasledovnom texte sa totiž nebudem koncentrovať primárne na dejiny platového ohodnotenia nadlackých evanjelických učiteľov,[4] ale najmä na problémy vyplývajúce z diskusie o tejto veci.

Verejná debata o tejto problematike sa v tlači objavila v roku 1911 a intenzívne pokračovala najmä v roku 1913. Práve príspevkom z roku 1913 budem venovať najväčšiu pozornosť, hoci samozrejme zohľadním aj skoršie texty. Jeden z dôvodov pre túto koncentráciu na rok 1913 je aj to, že Ivan Bujna svoje spracovanie tejto problematiky ukončil (pochopiteľne) v roku 1912, kedy jeho práca vyšla,[5] a tak situácia z roku 1913 doposiaľ nebola zachytená v sekundárnej odbornej spisbe.[6]

Hoci v tomto období bol už problém kvinkvenálok vyriešený, v polemických príspevkoch postoj k tejto otázke stále rezonoval. Ako vyplynie z ďalšieho textu, je to úplne pochopiteľné, pretože otázka kvinkvenálok v Nadlaku priamo súvisela s rozhodnutím (hoci napokon nerealizovaným) vzdať sa prevádzkovania školstva. Táto vec bola prirodzene natoľko zásadná, že sa o nej viedla emocionálna diskusia.

1. Historický kontext

Už na začiatku však treba zdôrazniť, že otázka ďalšej existencie slovenských evanjelických ľudových škôl bola v danom období dôležitou témou aj v prípade iných cirkevných spoločenstiev.[7] Prípad Nadlaku,

---

[4] K vývoju učiteľských platov v Uhorsku v evanjelickom kontexte pozri napr.: B.: Nový zákon o učiteľských platoch a cirkev. (Práca, čítaná S. Klasovitým na porade učiteľov myjavského dekanátu). In: *Domácnosť a škola*, roč. 3, č. 4, 1913, s. 98.

[5] Resp. v tomto istom roku informoval verejnosť o danej veci aj na stránkach *Cirkevných listov*, pozri: BUJNA, Ivan: Z Naďlaku. Či je prístojné odbavovať pohrabné počestnosti miesto riadnych predpoludňajších nedeľných služieb Božích ? – Spory o učiteľské kvinkvennálky – 100-ročné jubiluem. In: *Cirkevné listy*, roč. 26, č. 5, 1912, s. 179-183, najmä s. 181-182.

[6] Samozrejme pri tejto formulácii neprihliadam na podrobné spracovanie A. Móťovskej (citované vyššie), pretože má status archívneho rukopisu a nie vydaného diela.

[7] Reálnej hrozbe zoštátnenia evanjelickej školy sa musela brániť napr. cirkevná komunita v Krupine. Tamojšie cirkevné zastupiteľstvo sa však jednohlasne postavilo za zachovanie školy. Podrobnejšie pozri: Zápas o krupinskú cirkevnú evanjelickú školu. In: *Domácnosť a škola*, roč. 2, 1912, č. 5, s. 155. Za zmienku určite stojí, že aj evanjelická škola v Trenčíne zanikla práve v roku 1913. Pozri: ŠIMŠIŠ, Milan. Evanjelická ľudová škola v Trenčíne v rokoch 1849 – 1913. In: *Dejiny školstva na Slovensku koncom 19. a začiatkom 20. storočia (k storočnici Apponyiho zákonov)*. Zost. V. Michalička, [Bratislava]: Ústav informácií a prognóz

ktorému sa budem ďalej venovať, je teda len prípadovou štúdiou v rámci všeobecnejšej problematiky vplyvu štátu na cirkevné školstvo.[8] A treba dodať, že aj špecifické problémy vyplývajúce z povinnosti vyplácať kvinkvenálky, sa neobmedzovali len na Nadlak. Ako analogický príklad tu možno uviesť evanjelickú ľudovú školu vo Veličnej, kde mimochodom v rovnakom roku ako v Nadlaku (1911, pozri nižšie) cirkevné zastupiteľstvo dospelo k názoru, že školy možno nechať poštátniť.[9] To sa napokon (podobne ako v Nadlaku) nerealizovalo,[10] avšak v roku 1912 riešila miestna cirkev vo svojej podstate totožný problém

---

školstva, 2008, s. 93. Autor tu uvádza ako dôvod zániku vznik štátnych ľudových škôl v Zlatovciach, Hámroch a Zamarovciach. V tomto období bola tiež zoštátnená napr. evanjelická škola v Banskej Bystrici-Radvani, pozri: *Krajan*, 25. 6. 1914, s. 4 (v tomto prípade vychádzam len z bibliografického opisu a záznamu M. Potemru, pozri: POTEMRA, Michal (ed.): *Školstvo na Slovensku v rokoch 1901 – 1918*. Martin : Matica slovenská, 1993, s. 356, bibliografický záznam č. 5057). Tendencie nechať zoštátniť školu sú zaznamenané aj v prípade evanjelickej ľudovej školy vo Veličnej (pozri nižšie) a ako pravdepodobné sa javia aj v prípade evanjelickej školy v Brezne (pozri nižšie). Nepochybujem, že podobných príkladov existuje určite viac. Uvedenými skutočnosťami som chcel len ilustrovať dobovú atmosféru v súvislosti s prevádzkovaním slovenského evanjelického ľudového školstva v Uhorsku v prvej polovici druhého desaťročia 20. storočia.

[8] Zákonné nariadenia, ktorými sa tu budem primárne zaoberať sa týkali cirkevného školstva vo všeobecnosti, avšak nemaďarské školy boli pod väčším tlakom než školy maďarské, a to najmä z dôvodu legislatívnych ustanovení vo veci zvyšovania znalostí maďarčiny u žiakov, resp. nárastu výučby po maďarsky a problémov z toho vyplývajúcich. O tom, že aj vedenie evanjelickej cirkvi v Uhorsku si bolo vedomé problému tendencie zoštátňovania cirkevných škôl najmä v „národnostných" oblastiach svedčí správa o priebehu generálneho konventu v roku 1912: „Generálny konvent [...] s ľútosťou vzal v známosť, že veľká časť našich konfesionálnych škôl menovite v krajoch národnostných bola soštátnená alebo na obecné školy premenená, pri značnej čiastke sa premieňanie práve koná a pri viac školách bola štátna pomoc odňatá, alebo jej povolenie natrafilo na ťažkosti." Pozri: Ako sa stará úradná cirkev o naše školy. In: *Cirkevné listy*, roč. 27, č. 1, 1913, s. 20. V tomto texte je však následne kritizovaný postoj vedenia evanjelickej cirkvi, ktoré odporúčalo podriadiť sa jazykovým požiadavkám štátu v rámci nemaďarských („národnostných") evanjelických škôl (s. 21).

[9] Porovnaj: Neuveriteľná zvesť prišla nám z Oravy. Evanjelická cirkev vo Veľkej vsi, najmajetnejšej obci dolnej Oravy, že oddáva svoje školy štátu." „Neuveriteľnosť" tejto správy *Národnie noviny* zohľadnili aj v závere tejto správy: „Dúfame, že zpráva naša bude za nepravdivú vyhlásená." Pozri: Neuveriteľné z Oravy. In: *Národnie noviny*, roč. 42, č. 100 (34), 26. 8. 1911, s. 4.

[10] Porovnaj inzerát na voľné miesto učiteľa v Slovenskom týždenníku v júli 1912. Vychádzam tu z bibliografického záznamu a opisu M. Potemru. Pozri: POTEMRA, M.: Školstvo na Slovensku, s. 339, bibliografický záznam č. 4621.

s vyplácaním dlžných kvinkvenálok,[11] ako tomu bolo v Nadlaku (porovnaj nižšie). Týmto som chcel ilustrovať, že situácia v Nadlaku nebola ojedinelá, hoci predpokladám, že mohla vykazovať určité špecifiká. Na to však môže dať odpoveď až ďalší, širšie koncipovaný výskum. Nateraz je potrebné aspoň pamätať na naznačený širší kontext.

Z hľadiska dobového vnímania problému kvinkvenálok je dôležité, že bol reflektovaný aj v širšom kontexte maďarizačných opatrení namierených proti slovenskému cirkevnému školstvu. Na stránkach *Cirkevných listov* na túto vec upozornil v roku 1912 napr. J. J. Podbradlanský: „Zákonodarstvo v Uhrách zas sriadilo platy farárov a učiteľov, a to vekovými podvyškami. Je to aj na čase pri zmáhajúcej sa drahote. Ale aj ohrozuje naše slovenské žitie a bytie nakovaním nových pút na úplné zmaďarčenie našich škôl, na podmanenie predstavených v cirkvi, učiteľov a farárov."[12] Ako poukážem, argument maďarizácie školstva sa vyskytol aj pri nadlackom spore o kvinkvenálky, avšak táto súvislosť tu bola sekundárna, pretože v prvom rade išlo o peniaze, a nie o jazyk výučby. Ale prirodzene, kontext programovej maďarizácie školstva treba mať na pamäti aj pri analýze finančných dôsledkov legislatívy, pretože napr. kľúčový zákon č. 27/1907 obsahoval tak finančné požiadavky na cirkevné školy ako aj ustanovenia požadujúce znalosť maďarčiny (a vyučovanie v maďarčine) u žiakov.

Citovaný fragment z *Cirkevných listov* však naznačuje aj ďalší zásadný argument. Podbradlanský totiž pripustil, že zvyšovanie platu je vzhľadom na ceny tovarov adekvátne. Inými slovami tu bolo povedané, že učiteľovi patrí za vykonanú prácu náležitá mzda. A toto bol jeden z hlavných argumentov odporcov možnosti zatvorenia nadlackých škôl

---

[11] Teda, že cirkevné zastupiteľstvo malo problémy kvôli dlžných kvinkvenálkam, ktorých sa učiteľ v minulosti zriekol a následne ich žiadal vyplatiť. Porovnaj: „Appelláta cirkve veľkovesskej proti tomu, aby cirkev platila na minulosť kvinkvennálky učiteľovi Kleinovi, ktorý keď prijal vokátor, zabezpečujúci mu 1800 korún ročitého platu, vzdal sa nároku na kvinkvennálky. Následkom povstalej preto pravoty medzi učiteľom a cirkvou generálny cirkevný súd rozsúdil, že cirkev je nie povinná platiť kvinkvennálky. Ale učiteľ obrátil sa i na svetské vrchnosti. A tu minister jednoducho zrušiac rozsudok cirkevného súdu nariadil, aby cirkev všetky kvinkvennálky učiteľovi zaplatila. Pokračovanie ministrovo, ktorým rozsudok cirk. súdu ruší,, konvent považuje za urážku autonomie a žiada odčinenie urážky." Pozri: Z generálneho konventu. In: *Cirkevné listy*, roč. 26, č. 11, 1912, s. 360.

[12] Podrobnejšie pozri: PODBRADLANSKÝ, J. J.: Vekové podvyšky učitelov a farárov. In: *Cirkevné listy*, roč. 37, č. 3, 1913, s. 83.

v diskusii v roku 1913. V rámci ideového kontextu debaty o ďalšej existencii evanjelického cirkevného školstva treba aspoň ilustratívne poukázať na dva základné smery uvažovania. V prvom rade to bolo samozrejme odsúdenie takejto možnosti a vyzývanie k udržaniu škôl napriek ťažkým podmienkam. Ako príklad tu možno uviesť reakciu *Národných novín* na správu o spomenutom plánovanom zatvorení školy vo Veličnej: „Iste, položenie našich konfesionálnych škôl, najmä po posledných krajinských školských zákonoch, je strašné; ale vlivom svojím v nich zato ešte všeličo môžeme zachrániť. Obete na ne vynakladané nemôžu byť ztratené už i preto, že nimi zachováme svoje školy pre lepšiu budúcnosť. V Orave príklad Veľkej vsi mohol by byť nedobrý: slabší, materiálne horšie postavení mohli by sa na ňu odvolávať, mohli by ísť za ňou."[13] Dôraz na materiálny aspekt problémov, ktorému treba odolať, sa tu javí ako charakteristický.[14]

Popri jednoznačnej podpore nevyhnutnosti zachovania škôl však v rámci slovenského evanjelického diskurzu existovali aj hlasy, ktoré pripúšťali možnosť ich zatvorenia, resp. zoštátnenia. Napr. Igor Štefánik[15] súhlasil s nasledovnými výrokmi: „1. Naše školy tak, ako sú, utratily pre cirkev a národ význam. 2. V základoch je ohrožená budď hmotná existencia, buďto národná poctivosť roduverného učiteľstva [...] 4. Cirkevné školy a roduverných učiteľov výlučne pre cirkevné premety a výchovu podržať, o ostatné nech sa štát, alebo kto chce, starie."[16] Tento fragment pochádza z textu, ktorý bol súčasťou publicistickej diskusie o evanjelických cirkevných školách. Jej obsah je pre pochopenie kontextu

[13] Neuveriteľné z Oravy. In *Národnie noviny*, roč. 42, č. 100 (34), 26. 8. 1911, s. 4.

[14] Napr. v súvislosti so Zichyho návrhom učiteľského zákona (1913, pozri nižšie), ktorého dôsledkom malo byť aj výrazné zaťaženie cirkevných pokladníc, autor príspevku v *Domácnosti a škole* nabádal na striedmosť pri iných cirkevných aktivitách. Podrobnejšie pozri: B.: Nový zákon o učiteľských platoch, s. 101.

[15] Pre zaujímavosť možno dodať, že I. Štefánik, brat Milana Rastislava Štefánika, v rokoch 1924 – 1927 pôsobil práve v Nadlaku. Pozri k tomu napr.: ŠKORVANKOVÁ, Eva: Zabudnutý brat. Igor Branislav Štefánik. In: *História. Revue o dejinách spoločnosti*, roč. 13, č. 1-2, 2013, s. 62 a 66. Dostupné na internete: http://www.historiarevue.sk/historia-2013-01-02/historia_1a2_2013.pdf.

[16] Podrobnejšie pozri a porovnaj: Čože to bude s našimi učiteľmi a školami? (Pre „Národnie noviny" napísal Igor Štefánik). In: *Národnie noviny*, roč. 40, č. 51, 1. 5. 1909, s. 1.

poučný a pomerne podrobne sa mu venoval Michal Potemra.[17] Pre účely môjho textu je z obsahu tejto debaty dôležitý nasledovný záver: existencia škôl nebola pre časť evanjelickej inteligencie natoľko „posvätná“, aby sa nepripustila aj možnosť ich zatvorenia, čo malo byť reakciou na problémy vyplývajúce z uhorskej školskej politiky. Toto je podstatná súvislosť aj pre analýzu sporu o nadlacké evanjelické školy.

Skôr ako prejdem k samotným publicistickým príspevkom je nevyhnutné aspoň v skratke priblížiť aj faktografický kontext celej debaty. Dejiny cirkevného (neštátneho) školstva v Uhorsku od konca 19. storočia sú charakteristické tendenciou posilňovať vplyv štátu naň.[18] Tu treba pripomenúť, že napriek programovému úsiliu uhorských vlád budovať sieť štátnych ľudových škôl,[19] ešte na začiatku 20. storočia bolo približne osemdesiat percent škôl cirkevných.[20] Tieto mali do veľkej miery svoje autonómne pravidlá fungovania, štát však postupom času čoraz výraznejšie zasahoval do ich chodu prostredníctvom legislatívy. Pomerne známy je tu kontext zákonných ustanovení zvyšujúcich podiel vyučovania v maďarčine na (napr.) slovenských cirkevných ľudových školách. Tejto téme, ktorá má nepochybne svoj výskumný potenciál aj

---

[17] POTEMRA, Michal. *Školstvo na Slovensku v rokoch 1901 – 1918. Bibliografický prehľad*. Košice : Štátna vedecká knižnica v Košiciach, 1990, s. 268-272.

[18] K dejinám štátnej školskej politiky v Uhorsku na začiatku 20. storočia, resp. k dejinám cirkevného školstva v tomto období pozri napr.: PUTTKAMER, Joachim von: *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn*. München : R. Oldenbourg Verlag, 2003, s. 100-148 a inde; POTEMRA, Michal: Školská politika maďarských vlád na Slovensku na rozhraní 19. a 20. storočia. In: *Historický časopis*, roč. 26, č. 4, 1978, s. 497-536; POTEMRA, M. Školstvo na Slovenku [1990], s. 28-214 a 254-282; POTEMRA, M. Školstvo na Slovensku [1993], s. 46-79, 100-109.

[19] Napr. minister školstva a kultu Gyula Wlassics v parlamentnom prejave 15. 2. 1898 referoval o programe zriadenia tisícky ľudových škôl v období 1898 – 1902. M. Potemra v tejto veci uvádza, že podľa Wlassicsa sa tieto školy mali podieľať na šírení „maďarskej reči a maďarského národného ducha“. Pozri: POTEMRA, M.: Školstvo na Slovensku [1993], s. 47. Joachim von Puttkamer uvádza, že počas desaťročia 1895/96 – 1905/6 narástol počet štátnych ľudových škôl o 105,9 % (z 993 na 2045). Naproti tomu počet evanjelických, a. v. škôl počas tohto obdobia viac menej stagnoval: klesol o 3,9 % (z 1385 na 1331). Podrobnejšie aj v kontexte iných zriaďovateľov škôl pozri: PUTTKAMER, J. von: Schulalltlag und nationale Integration, s. 114, tabuľka č. 2.1. Teda program budovania štátnych ľudových škôl bol do veľkej miery úspešný, avšak naďalej bola väčšina ľudových škôl v rukách cirkví (pozri nasledujúcu poznámku). Preto, ak chcel mať štát dosah na vzdelávanie v ľudových školách, musel legislatívne zasahovať najmä do prevádzkovania cirkevného školstva.

[20] POTEMRA, M. Školstvo na Slovensku [1993], s. 100.

v nadlackom kontexte, sa však nebudem venovať. Namiesto toho zameriam pozornosť na jeden z ďalších spôsobov, ktorým uhorská štátna moc zasahovala do prevádzky cirkevných škôl.

Genéza celej veci spočíva v zákone č. 26 z roku 1893[21] o úprave platov obecných a cirkevných učiteľov ľudových škôl,[22] ktorý zavádzal systém kvinkvenálok.[23] Hoci sa toto nariadenie týkalo aj cirkevných škôl, nadlacká cirkev sa ho rozhodla ignorovať, v domnienke, že zákonu urobí zadosť, keď učitelia podpíšu písomné zrieknutia sa tohto finančného prídavku k svojim platom. Nepodpísaný text z roku 1911 v tejto veci uvádzal: „V Naďlaku sa to stalo, že cirkev po r. 1893, ani nezabezpečila učiteľom podvyšku, ani sa neuchádzala o štátnu podporu. Miesto toho od učiteľov vzala osvedčenie, že nebudú žiadať päťročný podvyšok."[24] Uvedený fragment možno interpretovať aj tak, že nadlacká cirkev sa týmto rozhodnutím obísť zákon (čo napokon neobstálo pred súdobým právnym systémom), snažila vyhnúť posilneniu vplyvu štátu, ktorý by hrozil, ak by prijala štátnu podporu pre tento účel. Ako poukážem, po vydaní zákona č. 27/1907 sa situácia natoľko výrazne zmenila, že sa už na túto vec rezignovalo, a cirkev o štátnu podporu požiadala. Ešte pred tým však treba podotknúť, že nadlacká cirkev mala svoj vlastný systém odmeňovania dlhodobo účinkujúcich učiteľov, a to prostredníctvom služobného povyšovania (na základe „súcosti a **zaslúžilosti**" a „**nie podľa veku**, ako to ukladal zákon"[25]). Každé povýšenie bolo prirodzene spojené so zvyšovaním platu, ktoré podľa Bujnu v konečnom dôsledku prevyšovalo sumu, ktorú mohol učiteľ získať na základe kvinkvenálok: „Ako sme už dosiaľ videli, naši učitelia bývali preložení následkom postupu z jednej stanice na druhú, dôsledku čoho vždy lepší a lepší plat

[21] Pozri: 1893. évi XXVI. törvénycikk a községi, valamint a hitfelekezetek által fentartott elemi iskolákban működő tanitók és tanitónők fizetésének rendezéséről. Dostupné na internete: https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=6509. Kvinkvenálok sa týkal druhý paragraf.

[22] Slovenský preklad názvu zákona som prevzal z: POTEMRA, M.: Školstvo na Slovensku [1993], s. 46.

[23] Podrobnejšie pozri: Naďlacké školy. In: *Dolnozemský Slovák*, roč. 9, 15. 4. 1911, č. 4, s. 25.

[24] Naďlacké školy, s. 26. Konkrétne sa tak stalo v roku 1897, teda krátko pred uplynutím prvého päťročného obdobia, t. j. krátko pred prvými výdavkami, ktoré vyplývali zo zákona č. 26/1893. Podrobnejšie pozri: MÓŤOVSKÁ, A.: Nadlacká kronika, s. 81.

[25] MÓŤOVSKÁ, A.: Nadlacká kronika, s. 81. Pozri tiež: BUJNA, I.: Krátky nástin, s. 76.

obdržali. Keď vyšiel zákon o 5-ročných vekových podvyškoch, naša cirkev skrz postup držala svojich učiteľov zadostenými i za podvyšky, prihliadajúc na to, že štátni učitelia ani so všetkými podvyškami nemôžu dosiahnuť to platové maximum, ktoré cirkev postupmi zabezpečuje."[26] Týmto spôsobom teda nadlacká cirkev zabezpečila učiteľom odmenu, s ktorou boli uspokojení a zároveň si udržali dostatočnú mieru nezávislosti od štátnej správy. Toto sa však zmenilo po vydaní druhého Apponnyiho zákona (č. 27/1907), ktorý vo svojom treťom paragrafe určoval vyplácanie kvinkvenálok nezávisle od výšky platu učiteľa,[27] a to už od roku 1893 (t. j. od času platnosti zákona č. 26/1893).[28] V desiatom paragrafe zas zákon určoval, že pokiaľ zriaďovateľ školy nebude mať zaplatené podlžnosti voči učiteľom, tak proti nemu bude začaté exekučné konanie.[29] Ako ešte poukážem, toto sa napokon stalo aj v Nadlaku.

Predstavitelia nadlackej cirkvi, uvedomujúc si, že plateniu kvinkvenálok sa nebude možné vyhnúť tak ako v minulosti, reagovali žiadosťou o štátnu podporu.[30] Udelenie tejto podpory však štát podmieňoval

---

[26] BUJNA, I.: Krátky nástin, s. 76.

[27] Tento aspekt zdôraznil tak Bujna, ako aj Móťovská. Pozri: MÓŤOVSKÁ, A.: Nadlacká kronika, s. 84; BUJNA, I.: Krátky nástin, s. 77. Porovnaj formuláciu v zákone: „Tento vekový prídavok nemôže sa zarátať do základného platu." Pozri: XXVII. zákonný článok z roku 1907, o právnych pomeroch neštátnych počiatočných národných škôl a o náležitostiach obecných a vierovyznanských národných učiteľov. Dostupné na internete: http://www.msap.sk/images/stories/publikacie/1907.pdf (citát z tretieho paragrafu).

[28] Porovnaj napr.: „Ku tomuto vekovému prídavku oprávňuje ten služobný čas, ktorý čas riadny učiteľ s predpísanou uspôsobilosťou opatrený od konečného zaujatia stanice, najďalej ale od 1. októbra 1893. roka bez prestania vyplnil." Pozri: XXVII. zákonný článok z roku 1907 (citát z tretieho paragrafu).

[29] Porovnaj: „[...]Tento udržovateľ školy povinný je však všetky sošlé čiastky náležitostí učiteľových na svoj patričný čas vydal, bez ohľadu na tie závislosti a na to pokračovanie, ktoré k ich vymoženiu smerujú. Spôsoby prevedenia (exekúcie) ustanoví minister náboženstva a verejnej osvety cestou nariadenia v porozumení s ministrom vnútra a peňažníctva." Pozri: XXVII. zákonný článok z roku 1907 (citát z desiateho paragrafu).

[30] „Pán predseda oznamuje že zadovážil pre cirkev školský zákon, t. j. zák. čl. z r. 1907 spolu s úpravou a formulármi, na vystrojenie prosbopisu o štátnu podporu. „Školská Rada" pokračovanie p. predsedu bere s pochvalou v známosť a poveruje p . p. učitelov Bélu Pokorného a Luď. Banku, aby dľa oddanej ím úpravy a formulárov sostavili a potrebnými dokumentami opatrili prosbopis /: pre každého p. učiteľa obzvlážtne:/ o štátnu podporu, aby tak čo skôr všetci učitelia naší mohli požívať zákon ím zabezpečenú quinquennálku." Pozri: Archív Evanjelického luteránskeho cirkevného zboru Nadlak (ďalej AELCZN), Zápisnica Školskej Rady cirkve ev. a. v. naďlackej zašedavšej dňa 23

vyplatením doterajších dlžôb na kvinkvenálkach. A práve v tejto veci na seba cirkev a štát výrazným spôsobom narazili. Výpovedne sa o tejto veci vyjadril na stránkach *Cirkevných listov* v roku 1912 I. Bujna: „Keď roku 1907 vydaný bol zákon Appoňovský, ktorý nakladá, že každý učiteľ bez ohľadu na základný svoj plat musí 5-ročné podvyšky dostávať, cirkev prosila tie podvyšky od štátu pre všetkých 8 učiteľov. Odveta ale bola tá, aby cirkev najprv vyplatila svojim učiteľom zaostalé podvyšky, že potom štát náchylný bude ich platiť. Ale cirkev nebola náchylná to urobiť, odvolávajúc sa na to, že učitelia sami sa ích boli zriekli, a len tak im bol postup zabezpečený. Záležitosť ťahá sa až po dnes." Túto „záležitosť" Bujna ešte v roku 1912 (v tomto istom texte) prirovnal k Damoklovmu , ktorý „už od dávna visí nad hrdlom našim."[31]

Fakt, že Bujnova metafora nebola príliš prehnaná možno dokladovať ďalším vývojom udalostí. Mimoriadne dôležitým medzníkom tu bolo nadobudnutie právoplatnosti zákona č. 27/1907 v polovici roku 1910 (30. 6.),[32] kedy sa začali intenzívne aktivity štátnej správy vo veci vymáhania podlžností nadlackej cirkvi na kvinkvenálkach. Anonymný autor v tejto veci v roku 1911 písal: „Teraz vstúpil do života zákon z r. 1907., škôldozorca štátny dozvedel sa, čo je vo veci, a majúc aj ináče v žalúdku slovenské školy vôbec, silou-mocou nástojí, aby zaostalé podvyšky v obnose *16,600 kor.* cirkev učiteľom vyplatila."[33] Toto by samozrejme nebolo možné, pokiaľ by aj samotní učitelia nežiadali o vyplatenie kvinkvenálok. Toto sa stalo aktuálnym už krátko po vydaní zákona č. 27/1907. Nebude totiž náhoda, že „20. 8. 1907 traja najslabšie platení učitelia žiadajú si vyplatiť podvyšky."[34] A. Móťovská v tejto veci uvádzala, že „aj tí lepšie platení učitelia –zvlášť na povzbudzovanie škôldozorcu – vzdor zrieknutia sa, žiadali si ich [kvinkvenálky – K. H.]." Preto-

februára 1908. pod predsedníctvo p. Ľ. Boora, predsedy školskej rady. In: Zápisnica Školskej rady cirkve ev. av. nadlackej. Od roku 1906, s. 17-18.

[31] BUJNA, I.: Z Naďlaku, s. 181.

[32] Pozri napr.: XXVII. zákonný článok z roku 1907, 12. paragraf.

[33] Naďlacké školy, s. 26.

[34] Podrobnejšie pozri: MÓŤOVSKÁ, A.: Nadlacká kronika, s. 83. Treba tu však dodať, že už v roku 1904 bolo vyhovené dvom učiteľom vo veci vyplatenia kvinkvenálok, avšak s tým dodatkom, že „pri najbližšom postupe ani na jedného nebude sa brať ohľad". Pozri: MÓŤOVSKÁ, A.: Nadlacká kronika, s. 83.

že cirkev týmto požiadavkám učiteľov nevyhovela ani v roku 1910,[35] týždeň pred nadobudnutím právloplatnosti zákona č. 27/1907 vydalo ministerstvo výučby a kultu dňa 24. 6. 1910 prípis ktorým „napomína cirkev ak do 3 mesiacov nezaistí vyrovnanie p ä ť r o č n ý c h p o d v y ž k o u učiteľom, nech to svetská vrchnosť urobí s ú d n o u cestou [...].“ Móťovská v tejto súvislosti ďalej uviedla, že 11. decembra 1910 bola voči nadlackej cirkvi začatá exekúcia.[36]

Nadlacká cirkev medzičasom opätovne žiadala o štátnu podporu. Zápisnica Školskej rady nadlackej evanjelickej cirkvi z roku 1910 vypovedá okrem iného aj o dôležitom argumente štátu, ktorým zdôvodňoval svoje rozhodnutie podporu nateraz neudeliť. Išlo o problém preplnenia škôl, keď predstavitelia štátu vytýkali vysoký počet žiakov v nadlackých školách.[37] Tento problém pretrvával až do jari 1913, kedy došlo k rozhodnutiu cirkevného zastupiteľstva postaviť novú školu (pozri nižšie).

Na začiatku roku 1911, pod tlakom exekučného konania, I. Bujna v mene nadlackej evanjelickej cirkvi vyjednával kompromisnú dohodu na ministerstve. Podmienkou Bujnom vyjednaného riešenia (štát by so spätnou platnosťou od 1. 1. 1910 prispieval na kvinkvenálky,[38] ako aj na

---

[35] Podrobnejšie pozri: MÓŤOVSKÁ, A.: Nadlacká kronika, s. 84. Móťovská na tomto mieste obviňuje Ľ. Boora, že v tejto veci rozhodol sám, bez hlasovania a preto ho nazvala despotom. Aj sama však uvádzala, že rozhodol konvent, teda nepriamo tu hovorila o ovplyvňovaní cirkevného zastupiteľstva Ľ. Boorom. Tento motív bude výraznou témou aj v diskusii v roku 1913 (pozri nižšie).

[36] MÓŤOVSKÁ, A.: Nadlacká kronika, s. 84. Móťovská tu uvádza sumu 16 000 korún, zatiaľčo Bujna píše o 15 000 korunách. To zrejme súvisí s tým, že proti exekúcii sa nadlacká cirkev ohradila a následne sa v nej pokračovalo (ako uvádza Bujna). Zrejme teda celý proces začal skôr ako uvádza Móťovská. Bujna však presne nedatoval začiatok exekučného konania. Uviedol len: „Už pred dvoma rokmi bola vypísaná exekúcia proti cirkvi na 15 000 korún.“ Podrobnejšie pozri: BUJNA, I.: Stručný nástin, s. 77.

[37] Porovnaj: „Pán Predseda poťahom nato, že Minister jako jednu príčinu nevyslišania našej prosby, ohľadom vyplatenia pieťročných učiteľských podvyškou – prináša, že naše školy sau vždy preplněné – navrhuje školskej rade, aby sa ustálil počet, po ktorý môžu sa brať dietky do jednej školskej sieně. Školská rada ustaluje tento počet na 100 [...].“ Pozri: AELCZN, Zápisnica Školskej Rady zo dňa 15 septembra v 1910. In: Zápisnica Školskej rady cirkve ev. av. nadlackej. Od roku 1906, s. 39-40. Napokon rozhodnutím z 26. 5. 1913 evanjelická cirkev v Nadlaku redukovala maximálny počet detí v triede na 80. Pozri: MÓŤOVSKÁ, A.: Nadlacká kronika, s. 91. Tým urobila zadosť legislatíve, ktorá takto určovala maximum žiakov v jednej triede. Porovnaj: BUJNA, I.: Stručný nástin, s. 76.

[38] Porovnaj a pozri podrobnejšie: BUJNA, I.: Stručný nástin, s. 77.

tzv. učebné[39]) však bolo vyplatenie dlžných kvinkvenálok k dátumu 31. 12. 1909. Tento dlh mohol byť navyše znížený z titulu zmiernenia finančných požiadaviek zo strany samotných učiteľov a ako uvádzal Bujna, na zotretie celého dlhu by postačovalo 8 či 9 tisíc korún.[40] Vedenie nadlackej cirkvi však aj v tejto situácii odmietlo splniť podmienku vyplatenia dlžných kvinkvenálok, a na dôvažok zastupiteľstvo oficiálne uzavrelo (26. 1. 1911), že (slovami Bujnu) „ak cirkev bude donútená zaplatiť zaostalé podvyšky, tak v dôsledku zavrie svoje školy."[41] Hoci I. Bujna takýmto kondicionálnym spôsobom (napokon podobne ako aj anonymný príspevok v *Dolnozemskom Slovákovi*, pozri nižšie) formuloval túto vec, samotná zápisnica z tohto zastupiteľského konventu je formulovaná v tom zmysle, že nutnosť vyplatenia týchto dlžných súm je dôvodom pre rozhodnutie zavrieť školy.[42] Napokon aj A. Móťovská, ktorá evidentne vychádzala zo tejto zápisnice, sa o tom vyjadrila jednoznačne: „Cirkev sa rozhodla svoje školy **zatvoriť!!!** Činnosť školskej stolice zastaviť a toto uznesenie dať na vedomie ČANÁD-ČONGRÁDSKEMU seniorátu."[43] Bujnova formulácia teda nebola úplne presná. Treba si však uvedomiť „kocky už boli hodené", t. j. exekúcia voči nadlackej cirkvi prebiehala, a teda nadlacká cirkev bola de facto už donútená dlžné sumy vyplatiť. To je podstatný kontext pre pochopenie analýzu rozhodnutia nadlackej cirkvi zriecť sa svojich škôl. Nevyhnutnosťou vyplatiť tieto sumy totiž pretiekol onen povestný pohár trpezlivosti a nadlacké cirkevné zastupiteľstvo sa rozhodlo ísť cestou takéhoto pasívneho odporu. Ako som však už uviedol, toto rozhodnutie sa napokon nepretavilo do praxe.

---

[39] Tejto otázke sa na tomto mieste nebudem podrobnejšie venovať, obmedzím sa len na konštatovanie, že tento problém bol v úzkom súvise s tretím Apponyiho zákonom (č. 46/1908), ktorý zavádzal bezplatnú výučbu, čo však predstavovalo pre cirkev ďalšiu finančnú záťaž, pretože tzv. učebné bolo učiteľom naďalej vyplácané. Zákon pozri: 1908. évi XLVI. törvénycikk az elemi népiskolai oktatás ingyenességéről. Dostupné na internete: https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=7046. K situácii v Nadlaku pozri v tejto súvislosti podrobnejšie: MÓŤOVSKÁ, A.: Nadlacká kronika, s. 91.

[40] BUJNA, I.: Stručný nástin, s. 77.

[41] BUJNA, I.: Stručný nástin, s. 79.

[42] Podrobnejšie pozri a porovnaj: AELCZN, Zastupiteľský konvent vydržiavaný dňa 26. januára 1911 pod predsednictvom vel. p. farára Ľudevíta Boora, a urodzeného p. inšpektora Dr. Jána Lauroviča. In: Zápisnica generálnych konventov cirkve ev. a. v. nadlackej. Od roku 1907–1920 aug. 1., s. 110-112, najmä s. 112.

[43] MÓŤOVSKÁ, A.: Nadlacká kronika, s. 85.

Bujna s viac ako ročným odstupom kritizoval rozhodnutie cirkvi nepristúpiť na podmienku štátu vyplatiť dlžné kvinkvenálky podľa scenára, ktorý vyrokoval v januári 1911. Nekompromisný postoj cirkvi k vyplateniu tejto dlžoby sa totiž minul účinku: v roku 1912 „prišlo ministerské riešenie, ktoré nariadilo bezodkladné vyplatenie päťročných zaostalých podvyškov." A napokon to teda vyšlo omnoho drahšie, pretože len na kvinkvenálkach musela cirkev zaplatiť 18 125 korún.[44] Tamojšie cirkevné zastupiteľstvo sa následne snažilo o zrušenie vlastného systému povyšovania a tým pádom o zabezpečenie učiteľského platu (budúcim učiteľom) len na úrovni štátom požadovaného minima.[45] Toto však tak seniorálny ako aj dištriktuálny[46] a napokon aj generálny konvent odmietol. Posledná spomenutá inštancia rozhodla v tom zmysle, že „platy učiteľské redukované byť nesmú."[47] Berúc do úvahy, že vedenie evanjelickej cirkvi, a. v. v Uhorsku neposkytlo ani inú kompenzáciu či riešenie pre nadlackú cirkev, možno konštatovať, že vyššie cirkevnú inštancie v tomto prípade neposkytli pomocnú ruku.[48]

Bujna svoje knižné spracovanie tejto problematiky ukončil v roku 1912 s vyslovenou obavou, či štát poskytne nadlackým evanjelickým školám finančnú podporu z dôvodu preplnenia škôl.[49] Inými slovami, ak mala nadlacká cirkev dostať od štátu peniaze na prevádzkovanie škôl, musela investovať do stavby novej školy. To sa napokon aj uskutočnilo práve v čase publicistickej výmeny názorov a existencia škôl bola týmto spôsobom definitívne zachránená (pozri nižšie). Zaujímavé je, že v diskusii z roku 1913 paradoxne nerezonovala aktuálna otázka preplnenia

---

[44] Podrobnejšie pozri: BUJNA, I.: Stručný nástin, s. 78.

[45] V tejto súvislosti I. Bujna písal, že toto rozhodnutie konventu z 28. 5. 1911 sa cirkev „ustálila predostrieť seniorátu a od priaznivého alebo nepriaznivého riešenie tejto prosby urobilo závislým exekvovanie spomenutého rozhodnutia prineseného dňa 26. januára 1911." Pozri: BUJNA, I.: Stručný nástin, s. 79.

[46] Podrobnejšie pozri: BUJNA, I.: Stručný nástin, s. 79-80.

[47] BUJNA, Ivan: Naďlak. In: *Cirkevné listy*, roč. 27, č. 2, 1913, s. 61.

[48] V súvislosti so vzťahom cirkevných zborov k vedeniu cirkvi je zaujímavý napr. nasledovný fragment z textu J. J. Podbradlanského: „Štát váľa dvojnásobné ťarchy na cirkve, aj tak už veľkou daňou obťažené, rozkazuje sriadiť nové učiteľské stanice, zadovážiť nové zariadenie, ale keď sa pýta pomoc, aby vydržiaval nové stanice, alebo všeobecná cirkev, aby uľavila veľkú cirkevnú daň, tu záporne odpovedá i štát i všeob. cirkev." Pozri: PODBRADLANSKÝ, J. J.: Vekové podvyšky učitelov, s. 84.

[49] BUJNA, I.: Stručný nástin, s. 78.

škôl,[50] ale už vyriešený problém vyplatenia dlžných kvinkvenálok. Ústrednou témou tejto debaty totiž bolo hodnotenie riešenia, ktoré v januári 1911 uzavrelo nadlacké cirkevné zastupiteľstvo, t. j. zrieknutia sa školstva z dôvodu nevyhnutnosti vyplatiť dlžné kvinkvenálky. Tu si však treba uvedomiť, že v období, kedy táto diskusia prebehla naďalej trvala dilema „zaplatiť či nechať zoštátniť",[51] hoci už nie z dôvodu kvinkvenálok, ale pre ochotu riešiť finančne náročný problém preplnenia škôl. A ako poukážem, postoj k tejto dileme bol základnou osou dvoch súperiacich strán v publicistickom spore, ktorému sa budem venovať. Z uvedeného možno tiež vyvodiť, že ochota časti nadlackého cirkevného spoločenstva zriecť sa školstva ako reakcia na nevyhnutnosť vyplatenia kvinkvenálok, ďalšiu časť spoločenstva natoľko poburovala, že bola táto vec verejne pranierovaná aj v čase, kedy bola táto otázka vyriešená.

Avšak to, že fundamentálna otázka existencie škôl bola v tomto období stále aktuálna, možno dobre ilustrovať na správe o nadlackej cirkvi od I. Bujnu, ktorý ju na začiatku roku 1913 písal pre *Cirkevné listy*: „Len dal by Hospodin milostivý, aby už raz úplne do zapomenutia prišla i len myšlienka toho, čo nás už asi dva roky straší, že si totiž zadáme školy štátu. Nie zadávať, nie ľahkomyseľne zmárniť pekné dedictvo otcov, našich 8 škôl cirkevných, ale udržať, ochrániť, zveladiť je povinnosťou verných a živých údov cirkve našej. Pamätajmä na to, že čia je škola, toho je mládež a čia je mládež, toho je budúcnosť. A preto nezdávajme si dedovizeň, štepnice to milých dietok našich, ale – keď hneď i s väčšími obeťami – udržme a zachovajme si ich."[52] Tento fragment je dôležitý aj z hľadiska analýzy Bujnovho postoja k celej veci. Je z neho totiž celkom zrejmé, že sa nestotožňoval s ideou zrieknutia sa školstva.

---

[50] Preplnenie škôl v Nadlaku malo dlhšiu tradíciu a súviselo to okrem iného s navštevovaním škôl zo strany žiakov, ktorý sezónne bývali na okolitých hospodárskych usadlostiach, tzv. sálašoch. Podrobnejšie pozri: MÓŤOVSKÁ, A.: Nadlacká kronika, s. 88. Móťovská tu písala o situácii z roku 1905.

[51] Porovnaj: „Vážna tedy záležitosť bola dnes pojednávaná, záležitosť týkajúca sa skutočne budúcnosti našich drahých vierovyznaňských škôl. Ministerstvo totiž v uzavretí svojom hneď i upozornilo cirkev, že jestli preplneniu škôl neodpomôže, tak bude napomenutá po tretí raz (harmadfokú megintésben fog részesülni), po ktorom – vieme – *má právo vrchnosť bárskedy zatvoriť nám školy naše.*" Pozri: BUJNA, Ivan: Naše školy. – Veľadôležité uzavretie cirkve naďlackej.– V Naďlaku, 17. apríla. In: *Slovenský denník*, roč. 4, č. 75, 20. 4. 1913, s. 3. Pozri k tomu tiež: MÓŤOVSKÁ, A.: Nadlacká kronika, s. 91.

[52] BUJNA, I.: Naďlak, s. 62.

Toto tu pripomínam, hoci Bujna bol len sekundárnym aktérom v samotnom publicistickom spore o nadlacké evanjelické školstvo. Ako mladší nadlacký farár však bol natoľko významnou postavou, že jeho postoj k tejto veci nás musí zaujímať.

Pre kontext treba dodať, že v čase prebiehajúcej diskusie na jar roku 1913 sa rokovalo o návrhu zákona ministra školstva a kultu Jánosa Zichyho,[53] ktorý systém kvinkvenálok úplne rušil. Dôsledkom tohto zákona však bolo navýšenie učiteľských platov do takej miery, že žiadosť o štátnu podporu už bola vo väčšine prípadov fakticky nevyhnutná.[54] Ale na túto pre cirkev spravidla (predovšetkým v „národnostných" cirkevných spoločenstvách) nevýhodnú platformu,[55] nadlacká cirkev pristúpila už svojou žiadosťou o štátnu podporu po vydaní zákona č. 27/1907. Ako som už naznačil, až v roku 1913 boli z jej strany splnené všetky podmienky pre udelenie podpory, t. j. jednak vyplatila dlžné kvinkvenálky a jednak postavila novú školu, čím vyriešila problém

---

[53] Na tomto poste ho však vo februári 1913 nahradil Béla Jankovich. Pozri: https://hu.wikipedia.org/wiki/Lukács-kormány. V čase diskusie o nadlackých školách ešte prebiehala len rozprava o tomto zákone. Znenie tohto zákona č. 16/1913 pozri: 1913. évi XVI. törvénycikk a községi és hitfelekezeti elemi népiskolai tanitók illetményeinek rendezéséről. Dostupné na internete: https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=7212.

[54] Porovnaj napr. nasledovný úryvok z textu v *Cirkevných listoch*: „Iste že nastáva nevyhnutnosť, že všetky naše cirkevné školy až na nejaké nepatrné výnimky, budú nútené uchádzať sa o štátnu podporu a tak dôjdu pod štátny vplyv. Ani čoby sme videli nad každou cirkevnou školou Danteho nápis: „Lasciate ogni speranza," t. j. zanechajte všetky nádeje." Tento text, ktorý mimochodom uznáva potrebu náležitého ocenenia učiteľov, predostiera riešenia v záujme zachovania čo najväčšej miery autonómie evanjelického cirkevného školstva. Podrobnejšie pozri a porovnaj: B.: Nový zákon o učiteľských platoch, s. 97-102, citát zo s. 100. Analýzu a kritiku tohto zákona pozri tiež v: Reč, ktorou otvoril predseda „porád ev. a. v. učiteľov v Turci" tohoročné zasadnutie vydržiavané dňa 23. júna v Turčianskom Sv. Martine. In: *Domácnosť a škola*, roč. 3, č. 6, 1913, s. 201-205, najmä s. 203-204.

[55] V tejto veci je výpovedný napr. nasledovný fragment z *Cirkevných listov* z roku 1912: „Potreba brániť autonomné práva menovite na poli školskom vystupuje čo ďalej viac do popredia, kdežto následkom štátnej podpory a jej systému vždy bľadnú hraničné čiary, ktoré oddelujú cirkevnú samosprávu od právneho kruhu štátneho dozoru." Pozri: Čo je to s našou autonomiou? In: *Cirkevné listy*, roč. 26, č. 7, 1912, s. 241. Obdobne už citovaný J. J. Podbradlanský v súvislosti s nevyhnutnosťou prijímať štátnu podporu uviedol charakteristicky: „Ale tu už väzí veliké nebezpečenstvo utratiť samostatnosť v práci medzi slovenským ľudom, ako to zjavne ukazujú mnohé prípady." Pozri: : PODBRADLANSKÝ, J. J.: Vekové podvyšky učitelov, s. 83.

preplnenia škôl. Ďalšiemu vývoju udalostí sa tu už nebudem venovať. Uvedené skutočnosti bolo potrebné pripomenúť, pretože tvoria nevyhnutný kontext publicistickej debaty o nadlackých školách z jari 1913.

2. Diskusia o nadlackých školách v roku 1913

V tejto debate sa voči názoru, že školy možno nechať zatvoriť vymedzovali najmä anonymné príspevky na stránkach *Dolnozemského Slováka*. Okrem tohto novosadského periodika (redaktorom bol Ľudovít Mičátek), sa v rovnakom zmysle vyjadril tiež anonymný príspevok v *Domácnosti a škole*. Toto periodikum vydával v Iloku Jozef Maliak. Na strane druhej, priestor opačným názorom poskytol budapeštiansky *Slovenský denník*, ktorého redaktorom bol Anton Štefánek. Z pozície redakcie sa však otvorene prihlásil ku kritike možnosti zatvorenia nadlackých škôl najmä *Dolnozemský Slovák*,[56] a teda de facto Ľ. Mičátek.[57] Menej explicitne však podporila anonymný článok aj redakcia *Domácnosti a školy* (J. Maliak). Redakcia *Slovenského denníka* texty nekomentovala, len poskytla daným príspevkom svoj priestor. Na anonymné príspevky z *Dolnozemského Slováka* tu reagoval Uroš Boor, účtovník nadlackej Ľudovej banky a syn staršieho nadlackého farára, Ľudovíta Boora.[58]

V skratke treba pripomenúť, že *Dolnozemský Slovák* venoval tejto

---

[56] „Nevieme sa oduševniť za myšlienku, aby taká mohutná, vynikajúca slovenská cirkev ako Naďlak svoje školy dala štátu – a to pre kvinkvennálky. To je dvojostrý meč, a to nebezpečný pre cirkev samu, a pre cieľ rozumnej školy vôbec. Čože majú na to povedať a urobiť cirkve slabšie?“ Pozri: Poznámka redakcie k textu: A–č. Naďlak. (Náš cirkevný konvent). In: *Dolnozemský Slovák*, roč. 9, č. 3, 15. 3. 1911, s. 21. V tomto texte od A–č. sa okrem iného informovalo (na s. 20) o rozhodnutí nadlackého cirkevného konventu zatvoriť školy, ktoré sa tu však datuje nesprávne (7. 3. 1911). Autor, podobne ako vyššie citovaný I. Bujna, použil kondicionálnu formuláciu (ak budeme musieť zaplatiť, školy sa zatvoria).

[57] V roku 1913 nastal zo strany *Dolnozemského Slováka* ústup od tohto stanoviska, smerom k neutrálnemu postoju a obhajobe práva na publikovanie kritického článku. Pozri k tomu nižšie.

[58] Okrem toho sa v roku 1913 k celej veci vyjadril aj I. Bujna, a to spolu tri krát: raz v Cirkevných listoch (BUJNA, I.: Naďlak, s. 61-62) a dva krát na stránkach *Slovenského denníka* (BUJNA, Ivan: Naše školy; BUJNA, Ivan: Ešte slovo ku naďlackým školám. In: *Slovenský denník*, roč. 4, č. 81, 29. 4. 1913, s. 4.). S výnimkou posledného citovaného príspevku však priamo nereagoval na výmenu názorov, ktorej sa tu budem venovať. A aj v tom jednom príspevku riešil z hľadiska podstaty debaty podružnú vec, pretože reagoval len na Boorovu poznámku ohľadom výkonu jeho kňazskej praxe. Teda tento text je užitočný skôr pre výskum vzťahu medzi Bujnom a Urošom Boorom, resp. nepriamo aj Ľudovítom Boorom.

veci priestor už v roku 1911, kedy došlo k rozhodnutiu cirkevného zastupiteľstva o zatvorení škôl. Zaujímavý je predovšetkým nepodpísaný text nazvaný Naďlacké školy. Jeho autor po podrobnom opise genézy problému kvinkvenálok, napokon konštatoval, že ak štát vymáha dlžné kvinkvenálky, môže to byť pre cirkev akokoľvek nepríjemné, je to ale plne legitímne: „[...] A žiaľ, dľa litery zákona má aj pravdu [škôldozorca – K. H.]; osvedčenie učiteľov je neplatné v smysle vyše uvedených §§-ov." Ako som už naznačil, toto bol jeden z typických argumentov. Ďalším charakteristickým motívom v tomto texte bola kritika Ľ. Boora: „Cirkev na náradu vlp. Ludvika Boora, správcu-farára uzavrela neplatiť, »almužnu neprijať,« lebo z interesovanej strany boly uznania hodné návrhy ohľadom usporiadania celej veci, ba aj ministerstvo bolo náklonné platiť podvyšky od 1. jan. 1910., len aby cirkev staré rešty zariadila. Náš dolnozemský ľud je už raz taký, keď sa mu raz povie neplatiť, nuž druhý raz mu to povedať nenačím.[59] Aj tu bolo tak."[60]

V tomto kontexte nie je teda náhoda, že aj príspevok z februárového vydania *Dolnozemského Slováka* v roku 1913 jednoznačne útočil práve na staršieho nadlackého farára Ľ. Boora, ktorému prisudzoval názor, že riešením vzniknutej situácie malo byť zrieknutie sa spravovania škôl. Na základe prameňov, ktoré som preštudoval, nemám dôvod pochybovať o tom, že Boor skutočne dospel k postoju, že nemá zmysel ustupovať štátnej moci a ako konečné riešenie navrhol nechať školy zatvoriť, resp. vo svojich dôsledkoch zoštátniť. Ako som však už uviedol, takýto postoj nebol v rámci spoločenstva slovenských evanjelikov ojedinelý a o takejto forme odporu voči štátu, sa seriózne uvažovalo. Okrem toho treba podotknúť, že Ľ. Boor samotný nemal právomoc niečo také presadiť, pretože systém rozhodovania v evanjelickej cirkvi v takýchto zásadných veciach nestál na jednom človeku, ale bol závislý na rozhodnutí kolektívneho telesa, cirkevného zastupiteľského zboru[61] (ako na to poukázal aj Uroš Boor v *Slovenskom denníku*, pozri nižšie).

Anonymný dopisovateľ z Nadlaku tak po opise zdarného vývoja

---

[59] Teda nepodpísaný autor tu pripomenul Bujnom vyjednaný scenár riešenia vzniknutej situácie a rovnako ako Bujna, aj on kritizoval jeho odmietnutie zo strany cirkvi.

[60] Naďlacké školy, s. 26.

[61] Porovnaj napr.: Štatút Evanjelickej a. v. cirkvi v Nadlaku v: BUJNA, I.: Stručný nástin, s. 156-165, najmä s. 160-161.

kultúrneho života prešiel ku kontroverznej otázke kvikvenálok: „[...] sprobujem cirkevné naše pomery opísať, aby som touto cestou prosil spolucirkevníkov mojich drahých, aby sa vrátili s nastúpenej cesty, aby bránili si to, čo zdedili od otcov a predkov svojich, *školy naše cirkevné*, ktorých by sa náš starší p. farár Ľudevít Boór tak ľahko chcel striasť. Zastupiteľstvo našej cirkve, keď sa jednalo o vyplatenie zaostalých podvyškov učiteľských, už dva razy donieslo to uzavretie na návrh pána Boóra, že ak nás donútia vyplatiť tie podvyšky, svoje školy zatvoríme."

Autor textu teda vnímal skutočnosť, že o takýchto záležitostiach rozhoduje len zastupiteľstvo a nie jednotlivec, avšak napriek tomu nachádzal v zásade jediného vinníka celej veci, a to Ľ. Boora. Ten mal svojim postojom zásadne ovplyvňovať mienku cirkevného zastupiteľstva: „Pán Boór i naposlednom konvente tým dôvodnil, že možno, že sa behom roku školy zavrú. Nuž, ct. pane redaktor, čo poviete na to, keď evanjelický kňaz, a pritom osvedčený Slovák, bojuje za zadania škôl?" Nadlacký dopisovateľ dôvodil ďalej, že tento Boorov postoj môže mať ďalekosiahle dôsledky a je namierený proti eminentnému záujmu evanjelickej cirkvi: „Či ten vie, čo je rozdiel medzi školou cirkevnou a školou štátnou? Či ten pamätá na to, že keď sa zavrú školy, o 40 rokov môže sa za nimi aj kostol, lebo len s cirkevných škôl môžu byť cirkvi oddaní cirkevníci, veď i tak neraz plakať nám prichodí nad spustlosťou mládeže našej, a čo bude potom, keď ani len v duchu cirkevnom nebude vychovávaná? Komuže bude kázať, keď nám školy cirkevníkov nevychová?" Tu bol teda zdôraznený typický motív hroziacich fatálnych dôsledkov plynúcich z rozhodnutia zrieknuť sa škôl.

Dopisovateľ nezabudol emocionálne vybičovať odkaz svojho textu, keď novopostavenú viacúčelovú cirkevnú budovu – „Hungariu",[62] nazval „krčmou". Výdavky na postavenie a prevádzku tejto budovy porovnával so sumou, ktorú požadoval štát vo veci vyplatenia dlžných kvinkvenálok. A teda dával do protikladu pôžitkárstvo (krčma) a vzdelanosť (školy), čím svoju kritiku Ľ. Boora náležite vystupňoval: „Však smejú sa nám naši bratia Rumuni, a majú pravdu. Krčmu ste nám vystavili za 150 tisíc korún, *na ktorú ročne mnoho doplácame*, ale radšej zachovajme si i školy, a nie pre udržanie si cirkevného hôtelu „Hungarie"

[62] K „Hungarii" dokončenej v roku 1909 pozri podrobnejšie napr.: BUJNA, I.: Stručný nástin, s. 151-153.

školy zapredať. Rumuni si pred dvoma rokmi postavili palác, len to je rozdiel, že *na školy.* Čokoľvek budete robiť, to neprevediete, že by si naďlacká cirkev školy zadala."[63]

Ako poukážem, aj citovaný rumunský argument, spochybnil vo svojej reakcii Uroš Boor. Ten sa totiž rozhodol tomuto anonymnému príspevku oponovať na stránkach *Slovenského denníka*. Je vcelku pochopiteľné, že tu bránil stanovisko svojho otca. Na úvod však osvetlil základnú faktografiu celého problému: „*Otázka naďlackých cirkevných škôl* je najpalčivejšou otázkou ev. cirkve *od tedy*, ako štát donútil cirkev vyplatiť podvyšky v obnose K 18 000, po tom cirkevná vrchnosť nedovolila upraviť platy na učiteľských staniciach, dľa apponyovského zákona, cirkev štátnej podpory nedostala. Cirkev na školy obetuje ročne teraz už vyše K 20.000, pri tom v školách rozkazuje nie ona ale škôldozorca." Z tohto fragmentu teda vyplýva, že U. Boor vnímal negatívne vplyv štátu na cirkevné školstvo, a to jednak prostredníctvom personálnej kontroly („škôldozorca") a jednak kvôli financiám, ktoré štát donútil nadlackú cirkev vyplatiť. Ďalej poukázal, na skutočnosť, že nadlacké evanjelické školy v aktuálnom období už fakticky nemali slovenský charakter: „*Slovensky vyučuje sa len náboženstvo, 2½ hodiny týždenne; ostatné predmety vyučujú sa maďarsky. Za takýchto okolností* prichodí cirkvi rozmýšľať, čo sa s jej školami stane?" A tu sa dostal k podstate veci, a totiž, že spomenuté okolnosti skutočne viedli k názoru, že bude lepšie zriecť sa škôl. Avšak (nepriamo) upozornil, že názor jeho otca bol irelevantný, pretože jeho otec ako jednotlivec nemal v tomto smere žiadnu rozhodovaciu právomoc:[64] „Vyskytly sa rôzne návrhy, rôzne obavy. Ako sám dopisovateľ vie, cirkev bráni si školy do poslednej sily. Dokiaľ bolo všetko pri starom, nikomu nenapadlo, žeby sa mohly dakedy cirkevné školy zatvoriť. Keď ale okolnosti nútia pomýšľať i na túto poslednú možnosť, dopisovateľ D. S. má vedeť a iste aj vie, že školy nezatvorí ani Ďuro, ani Jano, ale že toto právo má jedine cirkevné zastupiteľstvo. Preto cirkevné zastupiteľstvo nesmie dopisovateľ znevažovať tým, že zatvorenie škôl chce zlomyselne prišiť jednotlivcovi za golier. Ja radím dopisovateľovi, aby

[63] NAĎLAČAN: Naďlak. (Zábava. Cirkevné bôle.). In: *Dolnozemský Slovák*, roč. 11, č. 2, 15. 2. 1913, s. 16.

[64] Na strane druhej však ani nenapísal, že by jeho otec ako súkromná osoba zastával opačný postoj.

radšej pohnul rozumom a navrhnul „cirkevníkom jeho drahým" spásonosný návrh, ktorého, ak bude múdry, sa všetci chopíme, lebo nám zrovna toľko záleží na zachovaní *slovenských* škôl, ako dopisovateľovi."[65] Rétorickú výzvu U. Boora, aby anonym z Nadlaku „pohnul rozumom" treba chápať v kontexte možného zániku nadlackých škôl, kvôli ich preplneniu, ktorú štát neakceptoval a z toho dôvodu aj odmietal udeliť štátnu podporu.

Boor samozrejme nenechal bez povšimnutia ani degradáciu novopostavenej „Hungarie" na krčmu: „Zlomyseľné a nepravdivé je tvrdenie dopisovateľa, že L. Boor „vystavil nám krčmu a cirkevný hotel" za 150.000 K. Prečo hneď nepovedal, že vystavil cirkevný kurinec za 150 000K, lebo aj hostineského kurinec je v cirk. budove." Podobne ako pri problematike zrušenia škôl ani pri stavbe „Hungarie" nemal jeho otec zodpovednosť, pretože nerozhodol . Ľ. Boor, ale cirkevné zastupiteľstvo: „Predne L. Boor nestaval, *ale stavala cirkev* po 3ročnom uvažovaní, kým sa do stavby pustila. Nevyzdvihla požičku len na dom, lebo v K 150 000 je zahrnuté i K 14 000 – starej dlžoby, ktoré peniaze upotrebené boly na opravu chrámu. Nikdo nestaval „cirkevnú krčmu", lebo i dopisovateľ ako Naďlačan dobre vie *že krčma i licencia patrí súkromnej osobe*. Cirkev vystavila cirkevnú budovu, na mieste starej rúcajúcej sa krčmy, ktorej vrchnosť hrozila zatvorením a ktorú cirkev už predtým (v čas výmeny regálu) bola kúpila od štátu." Poukázal ďalej, že „Hungaria" zďaleka nie je len pohostinstvom: „V *cirkevnej budove* je hostinec súkromného podnikateľa. Ľudová banka, Potravný spolok a sála so stálym javiskom, na ktorom tá naša dľa dopisovateľa „zkazená" mládež už toľko slovenských divadiel zahrala. Preto keď dopisovateľ tvrdí, že cirkev pustila sa do krčmových špekulácií, nuž píše nepravdu. Podobný nesmysel by bol, keby dakdo tvrdil, že Bachát peštianskej slovenskej cirkvi vystavil – hollareň, vystaviac palác „Luterov dvor".[66]

---

[65] BOOR, Uroš: O Naďlackých cirkevných školách. Naďlak, dňa 6. marca. (Odpoveď na dopis z Naďlaku v Dolnozemskom Slovákovi v č. 2. 1913). In: *Slovenský denník*, roč. 4, č. 47, 9. 3. 1913, s. 2-3.

[66] Išlo o centrum slovenských evanjelikov v Budapešti. Podrobnejšie pozri: KAČÍREK, Ľuboš: *Národný život Slovákov v Pešťbudíne v rokoch 1850 – 1875*. Békescsaba : Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 2016, s. 239-240; KOVÁČOVÁ, Anna: *Po stopách slovenskej minulosti Budapešti. Výber zo štúdií a prednášok*. Budapešť a Békešská Čaba : Výskumný ústav Celoštátnej slovenskej samosprávy v Maďarsku, 2014, s. 48. U. Boor v súvislosti s „obra-

Podľa Boora však argument o stratovosti „Hungarie" bol relatívny, veril totiž, že už čoskoro začne byť zisková, resp. sa môže predať: „Pravda je, že ev. cirkev teraz na budovu (s úrokmi a amort.) dačo dopláca. Čo však povie dopisovateľ vtedy, keď sa bude budova vyplácať. Musí predsa vedeť ako znateľ miestnych pomerov, že sa to stane pri terajších okolnostiach už budúcim rokom. Konečne, ak by chcela cirkev dom predať – a dnes je naň kupec. Nech toto dopisovateľ cirkvi navrhne, čo ozaj cirkev na tento návrh povie?"

Pokiaľ anonym z Nadlaku dával miestnych Rumunov Slovákom za vzor, Boor videl veci inou optikou: „Nepravdivé je tvrdenie dopisovateľa, že „bratia Rumuni sa nám smejú". S ich školami má sa vec však tak, že vrchnosť *donútila* ich na mieste *starých, nezodpovedajúcich škôl*, vystaviť školy nové. Rumunská cirkev teda školy prestavila, vystaviac pri nich *veľkú tanečnú sieň*, ktorá zaujíma veľkú čiastku budovy. Teda nevystavili nové školy, ako by to chcel dopisovateľ vybásniť – už od dávnych čias."

Napokon Boor napadol anonymnosť[67] príspevku: „Využiť pseudonymu a zavádzať verejnosť vykrúcaním faktov, na posmech uviesť cirkevné zastupiteľstvo a predstaviť ho svetu, ako sbor bezhlavých figúr, to je ľahko. Podpísať sa – to je už ťažšie!" A neopomenul ani zodpovednosť redakcie *Dolnozemského Slováka* za uverejňovanie takýchto príspevkov: „Toto považoval som za nutné podať na vysvetlenie minulých i predošlého dopisu „Dolnozemského Slováka", v ktorých sa do nekonečnosti omáľajú tie isté nepravdy už od dvoch rokov. Poneváč ct. redakcia Dolnozemského Slováka za jedon takýto dopis predtým prijala zodpovednosť (z č. 4 r. 1911)[68] úcitve jej pripomínam, že odtlačiť neorientované,

---

zom „Hungarie" ako krčmy využil priestor pre kritiku nemenovaného učiteľa: Keďby naďlacká ev. cirkev chcela, nemusí trpeť vo svojej budove hostinec. Budovu môže prípadne premeniť na školy, do ktorých môže si postaviť ešte jednoho-dvoch učiteľov, ktorí by potom pohlavkovali deti radom: gazdovské i negazdovské, dľa metody nášho jednoho terajšieho učiteľa. Pozri: BOOR, U.: O Naďlackých cirkevných školách, s. 3.

[67] „Kultúra anonymov" bola zrejme v Nadlaku vcelku rozšírená. Porovnaj napr. nasledovný fragment z *Dolnozemského Slováka* týkajúci sa pôsobenia I. Bujnu: „Ujal sa riadenia divadla síce i náš pán kaplán, ale i naňho bolo zle-nedobre so stránky našich roľníkov, že sa zaoberá riadením divadla a i jeho to znechutilo, keď dostával od svojich cirkevníkov anonymné listy v ktorých mu to zazlievajú." Pozri: Sedliacke dievča: Naďlak. In: *Dolnozemský Slovák*, roč. 9, č. 11, 15. 11. 1911, s. 80.

[68] Tu však treba podotknúť, že k textu v *Dolnozemskom Slovákovi*, č. 4, 1911, redakcia nevyslovila žiadnu poznámku. Na druhej strane, Boor tu zrejme narážal na skutočnosť, že text

hocjaké lapálie, neni ešte zásluhou."[69]

Reflexia tejto výmeny názorov bola publikovaná na stránkach *Domácnosti a školy*. Anonymný autor sa tu jednoznačne priklonil na stranu anonyma z *Dolnozemského Slováka* a vyjadrenia U. Boora zo *Slovenského denníka* ironizoval. Začiatok textu zostra pripomenul problém kvinkvenálok a výrokom z Biblie navodil dojem zlého morálneho profilu protistrany: „**Mzda dělníků při vás zadržaná křící.**[70] Od koho? Od vznešenej evanjelickej cirkvi a. v. v Naľdaku? Komu? Jej cirkevnému učiteľstvu. Koľko? Osemnásť tisíc korún quinquenálok!"[71] Autor sa chytil Boorovej interpretácie vyplatenia kvinkvelnálok, podľa ktorej štát „donútil" vyplatiť túto sumu. Takýto uhol pohľadu pokladal zo zásady za nesprávny, pretože podľa neho vyplácanie mzdy je Bohom určenou povinnosťou, a nie následok tlaku štátu: „Tedy štát musel donútiť vznešenú naďlackú evanjelickú cirkev a. v., aby rešpektovala príkaz starozákonný, uznaný a plnený nielen kresťanstvom, ale i celým svetom: *'Nezůstane mzda dělníka u tebe až do jitra!'*[72]". Okrem toho vyjadrila s textom Ľ . Boora nespokojnosť aj redakcia *Domácnosti a školy* (zrejme teda J. Maliak), keď v súvislosti s Boorovou poznámkou, že cirkev „obetuje " viac než 20 000 korún na školy, konštatovala: „(povinnosť je nie obeť, tedy neobetuje, ale vynakladá. Red.)." Anonymného dopisovateľa teda vôbec neuspokojila Boorova odpoveď v *Slovenskom denníku*: „Pán účtovník ďalej všelijako vytáča, jazdí po nepatrnostiach, ale tvrdenie naďlackého zprávodajciu „D. Sl." ani slovíčkom nepodvrátil [...]." Išlo o konzekventnú argumentáciu nekompromisných obhajcov zachovania školstva. Podľa nich by totiž úpadok školstva mal v podstatne ďalekosiahlejšie dôsledky: „Za

---

nebol podpísaný ani anonymnou značkou, čo navodzovalo dojem, že ide o redakčný príspevok. Čo sa týka explicitne vyjadreného postoja redakcie *Dolnozemského Slováka* v roku 1911 (č. 3), pozri poznámku č. 57.

[69] BOOR, U.: O Naďlackých cirkevných školách, s. 3.

[70] Ide o fragment zo štvrtého veršu piatej kapitoly z Listu Jakuba z Nového zákona. Porovnaj preklad v Kralickej biblii: „Aj, mzda dělníků, kteříž žali krajiny vaše, při vás zadržaná, křičí, a hlas volání ženců v uši Pána zástupů vešel."
Pozri: https://www.etf.cuni.cz/~rovnanim/bible/k/Jk5.php (posledný náhľad 21. 1. 2018).

[71] Mzda dělníků při vás zadržaná křičí. In: *Domácnosť a škola*, roč. 3, č. 3, 1913, s. 91.

[72] Ide o fragment z 13. veršu z 19. kapitoly knihy Leviticus v Starom zákone. Porovnaj preklad z Kralickej biblie: „Neutiskneš mocí bližního svého, aniž obloupíš ho. Nezůstane mzda dělníka u tebe až do jitra."
Dostupné na internete: https://www.etf.cuni.cz/~rovnanim/bible/k/Lv19.php.

vznešenou cirkvou ev. a. v. v král. slobodnom meste[toto slovo je tlačová chyba – K. H.] baňskom meste Brezne ide teraz vznešená ev. a. v. v Naďlaku![73] Len tak ďalej, o niekoľko rokov bude môcť povedať nové pokolenie: zatvorme chrámy!“[74]

Po tejto pomerne tvrdej kritike U. Boora z marca 1913 vyšiel v aprílovom čísle *Dolnozemského Slováka* ďalší anonymný text, ktorý priamo reagoval na vyššie citovanú Boorovu repliku zo *Slovenského denníka*. Skutočnosť, že prvý text v *Dolnozemskom Slovákovi* bol podpísaný ako „Naďlačan“ a tento druhý ako „Naďlačan II.“, navodzuje dojem, že išlo o dvoch autorov. Nevylučujem však ani možnosť, že to bol jeden a ten istý autor, pretože oba texty sú najmä obsahovo, ale aj rétoricky podobné.

Anonym z Nadlaku tak nazval reakciu U. Boora „vykrúcaním sa“ a obvinil ho z toho, že v jeho hodnotovom systéme sú primárne dôležité najmä hmotné statky. Inými slovami, ak to má byť finančne nevýhodné, tak sa môže siahnuť aj na taký fundament cirkevného pôsobenia, akým je školstvo: „V minulom čísle „D. Slováka“ uverejnený dopis ohľadom smutnej budúcnosti našich cirkevných škôl je úplne pravdový a na mudrovanie a vykrúcanie p. Uroša Boora v „Slov. Denníku“ č. 47. mohol by som krátko odpovedať, že škoda stavať sa ľuďom do veci, ktorým nerozumejú a prijímajú ich len z nízkeho **hmotného** stanoviska. Lebo veď že „otázka cirkevných škôl je najpálčivejšou otázkou cirkve“ kto by popieral, ale ona sa stala pálčivou len pre tých 18.000 korún, ktoré cirkev prinútená bola vyplatiť čo zaostalé, neprávom zadržané päťročné podvyšky[75] našim pp. učiteľom.“[76] Podľa tohto autora požadovaná suma

[73] K dejinám evanjelickej školy v Brezne na teraz nemám bližšie informácie. Z bibliografických opisov a záznamov M. Potemru však vyplýva, že už v roku 1910 vznikla v Brezne štátna škola (POEMRA, Školstvo na Slovensku [1993], s. 357, bibliografický záznam č. 5065) čo pravdepodobne zvyšovalo existenčný tlak pre miestnu evanjelickú školu. Vychádzajúc z referentovej poznámky však možno usudzovať, že tendencie vzdať sa školy, boli v tamojšom cirkevnom zastupiteľstve aktuálne.

[74] Mzda dělníků při vás zadržaná křičí, s. 92.

[75] Pri tomto mieste je odkaz na poznámku redakcie, ktorá znie: „Tieto podvyšky už týmto rokom prestanú, lebo dľa nového zákona učit. platy sú usporiadané dľa počtu rokov, ktoré učiteľ strávil pri výučbe. Začiatočný plat je 1200 kor., a postupom rokov môže výjsť po 3200 kor.“ Pozri: *) Pozn. redakcie. In: *Dolnozemský Slovák*, roč. 11, č. 4, 15. 4. 1913, s. 32. Referovalo sa tu teda o spomenutom návrhu školského zákona od J. Zichyho.

[76] NAĎLAČAN II.: Naďlak. In: *Dolnozemský Slovák*, roč. 11, č. 4, 15. 4. 1913, s. 32.

nemohla byť pre nadlackú cirkev natoľko kritická, žeby mala vôbec uvažovať o zrieknutí sa škôl. A okrem toho, autor poukazoval na to, že vyplatenie tejto sumy znamenalo len naplnenie litery zákona. Okrem toho, že zákon bolo potrebné rešpektovať, tak v konečnom dôsledku malo ísť o investíciu do vzdelania, keďže požadované poplatky sa týkali učiteľov: „Nech sa platia na čas, ako čo to zákon naložil, tak mohutná cirkev nebola by to ani zbadala. Avšak nič populárnejšieho a ľudu milšieho nenie, ako povedať: nedáme, akže nás prinútia, zatvoríme školy, ako čo to urobil p. farár Boór na konventoch! Ba žijúci, účinkujúcim učiteľom nariadzal obstrihať vokátory, dôchodky jich snížiť a predsa dobre vedel, že naše synodálne zákony nedovolia umenšiť vokátor ani po smrti cirkevných úradníkov. Darobné je tu odvolávať sa na cirkevné zastupiteľstvo a nedôstojné je kryť sa za jeho chrbát. Ako sa ľudu prihovoríš, tak sa ti odzve. Naši predkovia obetovali za svoju vieru „česť, hrdlo, statek," šli na galije, do vyhnanstva a dnes hovoríme o 20.000 kor. **obetí** na naše školstvo! Ale či je to obeť? Je to mzda, za ktorú sa vychováva náš podrost; nedávame ju ako almužnu žobrákovi, od ktorého za ňu nič neočakávame, ale ju znášame k dobru našich dietok."[77] Toto je teda rovnaký argument s akým sme sa mohli stretnúť v Maliakovej *Domácnosti a škole*.

V prípade zoštátnenia nadlackých cirkevných škôl, by podľa autora miestna cirkev utrpela omnoho väčšie škody: „Keby sme školy naše odovzdali ľahkomyseľne štátu, bolo by nám ľahšie? Kto je štát? Nie my ho tvoríme a udržujeme? A ukážte mi len jednu cirkev, ktorá by sa pochválila, že je šťastnou, odkedy zadala svoje školstvo? Všetky banujú a ponosujú sa. Keby nám i viac prišlo vynaložiť na naše cirkevné školstvo, dajme vďačne a ochotne, lebo nám to bude slúžiť len ku cti a chvále, keď sa budeme toho držať, čo máme." Ďalej poukázal na to, že vplyv štátu je možné zachovať limitovaný, len je potrebné sa o to aktívne (aj finančne) usilovať: „A že „v školách rozkazuje nie ona (t. j. cirkev), ale škôldozorca." Ovšem, škôldozorca má právo dozoru v každej škole, avšak inakšie je toto právo v štátnych školách, v cirkevných štátom podporovaných, a v cirkevných, ktoré si sama cirkev udržuje. V posledných dnes ešte rozkazuje cirkev, len by cirkevné vrchnosti plnily horlivejšie svoje povinnosti v hájení našej autonomie!"

[77] NAĎLAČAN II.: Naďlak, s. 32-33.

Ďalej spochybnil Boorove údaje o počte hodín vyučovaných v slovenčine: „Pán účtovník, aby nepodvratne ospravedlnil zapredanie našich škôl, píše: „slovensky vyučuje sa len náboženstvo 2½ hodiny týždenne, ostatné predmety vyučujú sa maďarsky.“ Nuž týmto svojim tvrdením hodne prestrelil. Naše dietky sa učia po slovensky čítať, písať, rátať, náboženstvu (katechismus, biblické hsitorie, cirkevné dejiny, nábožný spev). Žiaľ je to a pre nás Slovákov veľká krivda, že i ostatným predmetom nevyučuje sa v materinskej reči, avšak i pri týchto predmetoch vysvetľovacou, výpomocnou rečou je slovenčina a v školách našich vôbec obcovacou rečou je slovenská. I náboženstvu vyučuje sa viac a to hodne viac v každej škole našej, ako 2½ hodiny týždenne. Veď len každé vynaučovanie a dokončenie každého vynaučovania začína a končí sa nábožným spevom a modlitbou.“ Avšak Boorov argument podporujúci ideu zriecť sa škôl, ktorým bolo konštatovanie prevažne maďarského vyučovacieho jazyka v nadlackých školách, anonym z Nadlaku pokladal za principiálne nesprávny: „A keby sa čo i len náboženstvu vyučovalo v materične, i vtedy si ich máme udržať v nádeji na lepšie časy a v povedomí, že i takto je veľký rozdiel medzi školou štátnou a cirkevnou.“[78]

Po tom ako sa znovu vrátil k obvineniu opačného názorového tábora z hmotárstva[79] a opätovne vyjadril svoje presvedčenie, že za celú vec môže predovšetkým Ľ. Boor. Z nasledovného fragmentu však nepriamo vyplýva, že cirkevné zastupiteľstvo sa podľa neho nemalo vyjadrovať slobodne, ale podľa direktívy Ľ. Boora: „Nech p. dopisovateľ prost a priamo odvetí na otázky: v kom vzkrsla myšlienka zapredania našich

[78] Motív vyučovania náboženstva a slovenskej vyučovacej reči vo všeobecnosti autor rozvíjal ďalej: „Nech sa páči vyučovať dietky náboženstvu, ktoré nevidely slovenskej litery! Tu ich treba najprv naučiť slovensky čítať a krem tohoto na vynaučovanie náboženstva pripadnú dve hodiny týždenne i to na dve triedy spolu, teda na jednu triedu jedna hodina, ale aj túto prepolovte, lebo sa dietky vyučujú vo dvoch rečiach. Však veru to veľký rozdiel, p. účtovník? Nezodpovedá pravde vaše tvrdenie, že len 2½ hodiny vyučuje sa náboženstvu v našich školách, lebo vyučuje sa ešte raz toľko a my sme dosiaľ chvala Bohu spokojní s výsledky, dokázanými vo výučbe náboženstva.“ Pozri: NAĎLAČAN II.: Naďlak, s. 33.

[79] Porovnaj: „Cirkvi prichodí rozmýšľať. Čo sa s jej školami stane“? Veru rozmýšľať prichodí každému jej oddanému, úprimnému údovi: ktoré sú to spôsoby a podmienky za každú cenu zachovať si dedictvo otcov! „Dokiaľ bolo všetko pri starom, nikomu nenapadlo, že by mohly dakedy cirkevné školy zatvoriť.“ Čo to má znamenať pri starom? Zase tá hmota?“ Pozri: NAĎLAČAN II.: Naďlak, s. 33.

cirkevných škôl? Kto bojuje za to, aby sa ich cirkev striasla čo nepotrebnej ťarchy? Veľmi naivné je dôvodenie p. dopisovateľa, že školy zavreť má právo len cirkevné zastupiteľstvo. Rozumie sa! Veď by pekne to vyzeralo s nami, keby ich mohol zavreť cirkevný inšpektor, farár, senior, alebo Paľo, Jano! O tom je tu reč, že aké stanovisko zaujímal p farár Ľudovít Boor na konventoch, či bol za a či proti školám, či sa usiluje presvedčiť zastupiteľstvo za udržanie cirkevných škôl a či zaujíma opačné stanovisko? Neni potrebné zlomyseľne prišívať za golier jednotlivcovi túto záležitosť, keď je všeobecne známo, že áno od tohože jednotlivca pochádza myšlienka zapredania škôl a on ju chce prišiť za golier zastupiteľstvu, aby potom ako Pilát umyť si mohol svoje ruky." Napokon svoje úvahy na túto tému uzavrel opätovným prízvukovaním nevyhnutnej potreby zachovania škôl: „Ani neni potrebné veľmi rozumom pohnúť, aby podaný bol návrh spásonosný cirkevníkom, lebo iný on nemôže byť, než ten, aby sa i s najväčším napnutím síl, za každú cenu zachovalo cirkvi i naďalej našich desať cirkevných škôl. Komu neni cirkev a jej školstvo Hekubou, ten sa „chopí" tohoto návrhu a nebude proti nemu ľahkomyseľne písať, jednať a ospravedlňovať náhľad, ktorý cirkvi korene podtína a ohrožuje jej budúcnosť. Keď nie viac, aspoň toľko zanechajme deťom naším, koľko sme my dedili po otcoch našich."[80]

Nadlacký anonym nemohol samozrejme opomenúť ani okolnosti stavby „Hungarie", pričom zotrval na kritickom stanovisku predchádzajúceho príspevku.[81] Obdobne obhajoval predchádzajúce

[80] NAĎLAČAN II.: Naďlak, s. 33.

[81] Porovnaj: „No buď mi dovoleno posvietiť aj na druhú čiastku dopisu p. Uroša Boora, v ktorej je tiež dosť mútenia a balamútenia. Cirkev r. 1890. Bola kúpila od „komory" hostinec, ktorý jej bol prepustený na školské ciele za šacovanú cenu 15.720 kor. Tento starý hostinec pre svoju starobu musel byť zrúcaný. Na veľa a veľa konečne cirkevné zastupiteľstvo prijalo plán p. staviteľa Harminca na 127.733 kor. 52 hal., za ktorý obnos mala byť postavená nová budova,[.] Otázka, že kto naviedol cirkevné zastupiteľstvo ku tak nákladnej budove, je zbytočná, to každý vie. Vystavil sa tedy r. 1908. Nový cirkevný dom, hostinec „Hungária" a síce za 148.115 kor. i 15 hal. Že z amortizačnej pôžičky, vyzdvihnutej v Sibíne, vyplatená bola i 14.000 kor. stará dlžoba, je pravda, avšak i to stojí, že táto istá summa vyzdvihnutá bola z ľudovej Banky na bežný účet. Na mieste starého hostinca povstal nový hostinec (nie „kurinec!") v jehož budove je umiestené i banka i potravný spolok. Budovu obyčajne menúvame dľa jej starého a hlavného účelu. Pán dopisovateľ pichľave píše: „sála so stálym javiskom, na ktorom tá naša dľa dopisovateľa („D. Slováka") „zkazená" mládež už toľko slov divadiel zahrala." Dopisovateľ „D. Slováka" robí rozdiel

stanovisko aj vo veci rumunských škôl v Nadlaku.[82] Pripomenul tiež, že strata ktorú aktuálne vykazovala prevádzka „Hungarie" by sa dala lepšie využiť, a to práve na učiteľské platy: „Daj Bože, aby naša „Hungária" sama mohla sa splácať čím skôr, aby sme nemuseli na ňu doplácať ročne 3300 kor., veď len z tohoto deficitu za desať rokov by sme mali peknú základinu na učiteľské platy; ovšem amortizačná ročná splátka je dosť vysoká 8500 kor.!" Napokon sa autor tohto textu ohradil voči Boorovmu tvrdeniu, že cirkevné zastupiteľstvo nazval „sborom bezhlavých figúr": „P. Uroš Boor privlastňuje dopisu „Dol. Slov." také výpovede, o ktorých nebolo napísané ani litierky. V jeho dopise je reč o p. farárovi Boorovi, zastupiteľský sbor neni ani spomenutý a tak nemohol ho nazvať „sborom bezhlavých figúr." Zrejmé je, že pán syn záležitosti p. otcovu chce predstaviť ako záležitosť cirk. zastupitelského sboru, ba že mu ju chce natisnúť. Zastupiteľskému sboru pokoj. Tu sa jedná: či p. farár Boor previedol vystavenie cirkevnej budovy za 148.000 kor. a či on je pôvodcom myšlienky, cirkevné školy zapredať?"[83]

Z citovaného fragmentu je zrejmé, že anonym z Nadlaku považoval za potrebné v prvom rade ostro kritizovať Ľ. Boora. Na druhej strane však treba povedať, že Boorovo pripomenutie degradácie cirkevného zastupiteľstva zo strany anonyma, síce nesedí v doslovnom význame, avšak autor predchádzajúceho ako aj tohto textu v *Dolnozemskom Slovákovi*, akoby nepriamo predpokladal, že cirkevné zastupiteľstvo bolo jednoducho ovplyvniteľné Ľ. Boorom. V tomto zmysle vcelku sedí postreh U. Boora, keď autorovi prisudzoval názor o cirkevnom zastupiteľstve

---

vo svojom dopise medzi mládežou v cirkevnom a svetárskom duchu vychovanou a tu zaplakať mu prichodí temer i nad myšlienkou, že čo bude z mládeže našej v budúcnosti pri zamýšľaných interkonfessiálnych školách! Nuž ale ťažko je dohadovať sa s p. Urošom Boorom, keď si on sadol na vysokého koňa a odtiaľ sa dívajúc na cirkevné školy, s pohrdlivým, ponižujúcim tónom vynáša svoj neprevarený úsudok o nich." Pozri: NAĎLAČAN II.: Naďlak, s. 33.

[82] Ba veru Rumuni sa právom divia i smejú, keď počujú o nesriadených pomeroch v našej cirkvi. Oni si vystavili na mieste starých škôl nové, krásne budovy školské. Že je pri nich aj tanečná sieň, zcela dobre, keď im môže byť. Lebo veď nikoho nebolí, že my máme pekný dom Hungária, v ňom hostinec, banku, potravný spolok i toto všetko je potrebné a užitočné, len nech nejdú zadné kolesá pred prednými. Tak, ako Rumuni, tak aj my zachovajme si i školy asi nebude sa ním môcť nikto smiať a nás posudzovať, že konáme ako nemúdri." NAĎLAČAN II.: Naďlak, s. 34.

[83] NAĎLAČAN II.: Naďlak, s. 34.

ako „sbore bezhlavých figúr."

Krátko po vyjdení tohto textu sa však situácia zásadne zmenila. Cirkevné zastupiteľstvo totiž rozhodlo o tom, že bude riešiť aktuálny a vo svojej podstate existenčný problém s preplnením škôl, keď sa rozhodlo postaviť novú školskú budovu. Na stránkach *Slovenského denníka* o tom referoval I. Bujna. Ten svoj text koncipoval ako správu o aktuálnych udalostiach v Nadlaku a do debaty medzi nadlackým anonymom a U. Boorom sa priamo nijako nezapojil. Pokiaľ Bujna vo svojom *Stručnom nástine* poukázal na kritickosť situácie vo veci udržania nadlackých škôl,[84] v apríli 1913 už mohol s radosťou konštatovať, že školy sú zachránené. Argumentoval pri tom obdobne ako anonym z *Dolnozemského Slováka*, keď zdôraznil motív zachránenia „dedičstva otcov".[85] Týmto sa teda, hoci len nepriamo, argumentačne pridal na stranu kritikov Ľ. Boora.[86] Vzťah medzi týmito dvoma farármi by mal byť predmetom ďalšieho skúmania.

Napriek tomu, že sa celá vec týmto vlastne definitívne vyriešila, U. Boor ešte raz reagoval na vyššie analyzovaný druhý príspevok v *Dolnozemskom Slovákovi*. Pozornosť vzbudzuje už názov tohto textu, znie *Ešte niečo o maďarských školách*. Týmto akoby symbolicky zdôraznil, že aktuálne „zachránené" školstvo už nemá slovenský charakter a z hľadiska národoveckých záujmov relativizoval význam ďalšej existencie školstva. V samotnom texte prvom rade hájil legitimitu „hmotného stanoviska": „Áno, otázku cirkevných škôl posudzoval som predovšetkým z hmotného stanoviska, lebo veď i sám dopisovateľ uznáva, že len hmotné pomery cirkvi robia školskú otázku pálčivou.[87] Dal som otázku (nie návrh), čo bude za takýchto okolností so školami a či sa vyplatí vynakladať na ne patričné obnosy. Z tohoto stanoviska neposudzujem otázku cir. škôl sám: viď „Prúdy" r. IV č. 1. článok „Niet slovenských

---

[84] Pozri vyššie.

[85] Tento text je zaujímavý aj z hľadiska faktografie problematiky kvinkvenálok, preplnenia škôl, rozhodnutia vystavať novú školu atď. Porovnaj a pozri podrobnejšie: BUJNA, I.: Naše školy, s. 3.

[86] Porovnaj k tomu tiež: BUJNA, I.: Naďlak, s. 61-62.

[87] Toto je prinajmenšom otázne. Podľa mojej mienky anonymné príspevky v *Dolnozemskom Slovákovi* poukazovali na to, že na školy je potrebné vyčleniť dostatok financií a verili, že pre miestnu cirkev to nebude problém.

učiteľov", s ktorým súhlasím."[88] V tomto kontexte si dovolil skryto napadnúť I. Bujnu,[89] čo naznačuje existenciu istého napätia vo vzťahu medzi Bujnom a U. Boorom, a zrejme aj Ľ. Boorom.

U. Boor vo svojom texte ďalej hájil právnu legitimitu nevyplácania kvinkvenálok tým učiteľom, ktorí sa ich zriekli: „Cirkev nezadržala učiteľom podvýšky *neprávom*, ale následkom uzavretia seniorálneho a dištriktuálneho konventu. Jednotliví učitelia dali písomné osvedčenie, že sa podvyškov zriekajú. Že ich potom (po 16 rokoch) prijali a ako sa to srovnáva s jejich karaktermi, tomu ovšem nerozumiem, Tí učitelia, ktorým podvyšky patrily, riadne boli vyplatení." Okrem toho znovu vysvetľoval kľúčovú otázku autonómnosti pri rozhodovania cirkevného zastupiteľstva: „Pravda je, odvolával som sa na cirk. zastupiteľstvo, robiac záležitosť školskú jeho záležitosťou a tvrdím znovu, že dopisovateľ predstavil cirk. zastupiteľstvo ako také, ktoré nemá vlastnej vôle a úsudku a dá sa ovládať ľubovôlne jeho farárami. Posledné uzavretie zastupiteľstva ohľadom cirk. škôl dokazujú, že rozhoduje samostatne a že sa „neozve vždy tak – ako sa mu prihovorí". A keď som tvrdil, že školskú otázku rozhodne *jedine* zastupiteľstvo a nie ani Juro, Paľo – alebo Ľudevít, posledné uzavretie dáva mi za pravdu. Jaká bola *taktika* jednotlivcov predtým, nepadá vôbec na váhu. Hlavná vec je, že uzavretie o ďalšom udržaní škôl pod predsedníctvom L. Boora bolo *jednohlasné*." Z uvedeného vyplýva, že došlo aj k zmene postoja zo strany Ľ. Boora. Ak by

---

[88] BOOR, Uroš: Ešte niečo o maďarských školách. – Odpoveď na dopis o naďlackých ev. školách v „Dolnozemskom Slovákovi" –. In: *Slovenský denník*, roč. 4, č. 78, 24. 4. 1913, s. 2-3. V spomenutom príspevku v Prúdoch sa okrem iného kritizovali ustanovenia o vyučovacom jazyku v zákone č. 27/1907. Popri tom sa v ňom vyjadrila aj určitá skepsa vo veci snahy evanjelických cirkevných škôl spĺňať materiálne požiadavky štátu voči nim a uvažuje sa v ňom o možnosti „pasívnej rezistencie". V tomto zmysle to korešponduje s postojmi U. Boora. Porovnaj: „Sami liptovskí evanjelici dali pred rokom na školy pol miliona korún. Či dobre urobili – neviem. Bolo by hodno bývalo zvedeť, čo by bol robil štát v prípade istej pasívnej rezistencie? Staval školy? – horkýže, nestačí popodopierať svoje vlastné rúcajúce sa chlievy. [...] Nebolo by odveci pomýšľať na zabezpečenie neodvislosti slovenského učiteľstva nie cirkevnou, ael národnou inštitúciou. Lebo [...] akže nevylučujeme možnosť slovenskej národnej ev. cirkve, veľadenie cirkevného majetku nevedie k cieľu, ten by i tak padol do hrtana nášho nepriateľa. Pravda, u nás už málo čo ručí za bezpečnosť!" Pozri: Niet slovenských učiteľov. In: *Prúdy*, roč. 4, č. 1, november 1912, s. 27.

[89] Porovnaj a pozri k tomu podrobnejšie citovaný text a reakciu naň zo strany I. Bujnu: BUJNA, I.: Ešte slovo ku naďlackým školám, s. 4.

sme prijali rétorickú hru z tejto diskusie, mohli by sme sa zamýšľať nad tým, či cirkevné zastupiteľstvo hlasovalo za zachovanie škôl kvôli tomu, že Ľ. Boor zmenil svoj postoj (čím by sa teda nenarušil obraz o zastupiteľstve podriadenom Boorovej mienke) alebo Ľ. Boor zmenil svoj postoj pod vplyvom opačnej mienky väčšiny v cirkevnom zastupiteľstve. Ale to sme v danom stave výskumu samozrejme len v rovine dohadou a okrem toho pravda býva zvyčajne zložitejšia.

U. Boor sa v texte ďalej podrobne venoval obhajobe svojho tvrdenia o počte vyučovacích hodín v slovenčine. Odvolal sa pritom na oficiálnu správu Čanád-čongrádskeho seniorátu a oficiálny rozvrh hodín, pričom neopomenul, že rozvrh bol potvrdený Bujnom.[90] V súvislosti s „Hungariou" U. Boor znovu kritizoval výpady voči svojmu otcovi, keď poukázal na to, že celá vec bola riadne schválená cirkevným zastupiteľstvom a seniorátom. Anonymovi tak znovu prisudzoval mienku, že cirkevné zastupiteľstvo považoval za neautonómne teleso: „Kdo zastupiteľstvo k stavbe „naviedol"? Neni to zas znevažovanie zastupiteľstva, keď sa o ňom povie, že sa dá k dačomu „naviesť", ako nezralí chlapci? Spytujem sa: kdo naviedol seniorát aby plány a stavbu potvrdil?" U. Boor v texte reagoval aj na pozitívne vykreslenie nadlackých Rumunov a ich školstva zo strany anonyma, pričom predostrel inú interpretáciu tejto veci.[91] Okrem iného tiež neopomenul pomerne tvrdo kritizovať redakciu *Dolnozemského Slováka*, pretože celá táto diskusia mala aj rovinu sporu medzi U. Boorom a redakciou tohto periodika.[92]

---

[90] Podrobnejšie pozri: BOOR, U.: Ešte niečo o maďarských školách, s. 2-3.

[91] „Rumunov práve p. dopisovateľ nemá stavať za vzor, lebo prijde do pomykova sám so sebou. Rumuni snížili už predtým učiteľom platy a odobrali im učiteľské zeme. Ani ich školy, ktoré hlavne z ohľadu národného, nedajú sa k našim prirorvnať, – nevedely obrániť naďlackú rumunskú cirkev pred úpadkom: p. dopisovateľ iste vie, že do dnes, pre nesriadené pomery v cirkvi vystúpilo z cirkve 20–30 rodín! Krásny príklad pre nás!" Pozri: BOOR, U.: Ešte niečo o maďarských školách, s. 3.

[92] *Dolnozemský Slovák* totiž pripojil redakčnú poznámku k druhému anonymnému textu z Nadlaku v nasledovnom znení: „K dopisu U. B. mám len tú skromnú poznámku, že pouličnou surovosťou nemožno presviedčať. Bez toho, že by sme v otázke naďlackých škôl zaujali stanovisko za alebo proti – poneváč bezprostredne celú vec neznáme, – držíme za prospešné, aby sa o verejných dielach verejná kritika vynášala." Pozri: Pozn. red. In: *Dolnozemský Slovák*, roč. 11, č. 4, 15. 4. 1913, s. 34. Je tu teda zrejmý ústup z pozície aktuálnej v roku 1911, kedy redakcia *Dolnozemského Slováka* (v č. 3) jednoznačnému odsúdila myšlienku nechať školy zatvoriť (pozri pozn. č. 57). U. Boor však v analyzovanom tomto texte

* * *

Analýza tejto diskusie nám umožňuje vysloviť nasledovné závery. V slovenskej evanjelickej komunite v Nadlaku bol vo veci vyplatenia kvinkvenálok spor, ktorý možno v jeho intenzívnejšej podobe datovať približne od roku 1910, kedy nadobudol právoplatnosť zákon č. 27/1907. Ako som poukázal, od tohto momentu už fakticky nebolo možné boj o právo nevpyltiť dlžné kvinkvenálky zo strany nadlackej cirkvy, vyhrať. Je tiež zrejmé, že jedna strana názorového spektra združená okolo Ľ. Boora, navrhovala v danej situácii rezignovať na školstvo. Výrazný podporný argument pre tento postoj bolo konštatovanie, že tamojšie školy už aj tak nemajú slovenský charakter.

Opačná strana názorového spektra stála na nekompromisnom stanovisku bezpodmienečného zachovania škôl. Argumentovali morálnymi súdmi, keď protistrane vyčítali hmotárstvo, absenciu úcty k tradíciám predkov a ohrozenie budúceho vývoja cirkvi vo všeobecnosti. Zaujímavé je, že to čo zákon vyžadoval (t. j. platiť kvinkvenálky, a to aj tie dlžné) niekedy prezentovali nie ako krivdu, ale ako legitímnu požiadavku založenú na Bohom danom princípe, že pracovník má dostávať náležitú mzdu. Teda, hoci boli finančné bremená súčasťou maďarizačnej legislatívy, istý okruh evanjelickej inteligencie vedel priznať legitimitu materiálny dôsledkom tejto legislatívy.

Snáď najviac charakteristický motív v ich argumentačnom balíku, bola nekompromisná kritika Ľ. Boora. Je zrejmé, že tu išlo o všeobecnejšiu nespokojnosť, ktorá nepramenila len z problému kvinkvenálok. Svedčí o tom napr. argumentácia „Hungariou“, ktorá veľmi dobre poslúžila ako katalyzátor kritiky Ľ. Boora. Hoci Móťovskej

---

v tejto súvislosti spomínal č. 4 tohto periodika z 1911, v ktorom bol uverejnený nepodpísaný text Naďlacké školy (porovnaj k tomu poznámku č. 69): „So skromnou poznámkou ct. redakcie či p. redaktora (jedn. a množ. číslo v poznámke!) súhlasím: Dopis ma veru nepresvedčil! A nech je mi dovolená tiež skromná poznámka: P. redaktor za dopis (D. Sl. r. IX č. 4) o naďlackých cirk. školách a učiteľských záležitostiach, o „cirkevnom hostinci“ a o „krčmových špekuláciách“ atď. prijal už vtedy vlastnoručným dopisom „zodpovednosť v plnom dosahu“. Teraz, po dvoch rokoch soznáva, že „celú vec bezprostredne neznáme“. Ako možno vziať za vec, ktorú „bezprostredne neznáme“ *‘zodpovednosť v plnom dosahu?’*“ Pozri: BOOR, U.: Ešte niečo o maďarských školách, s. 3.

Nadlacká kronika obsahuje mnoho subjektívnych hodnotení, je určite povšimnutia hodné, že táto autorka vykreslila Ľ. Boora vo výrazne v negatívnom svetle. Napr. v súvislosti s námietkou, že ovplyvňoval rozhodovanie cirkevného zastupiteľstva, je zaujímavé, že jeden podnapis v diele Móťovskej znel: „Boor vladárom v cirkvi".[93] Tieto hodnotenia však svedčia najmä o atmosfére, ktorá v miestnej evanjelickej komunite vládla. Pre objektívne posúdenie pôsobenia Boora by bolo potrebné skúmať pestrejšiu škálu prameňov. Ďalší výskum by sa mal tiež zamerať na vzťahy medzi Ľ. Boorom a Bujnom, ktoré s najväčšou pravdepodobnosťou vykazovali napätia. Reakcie U. Boora možno považovať za pragmatické, poukazoval na zložitosť finančnej situácie, čím obhajoval aj možnosť zrieknutia sa škôl.

Slovenská komunita v Nadlaku však v tomto období prirodzene žila svojím bežným životom: v roku 1912 boli veľkolepé oslavy storočnice položenia základného kameňa chrámu, v kostole bol pri tejto príležitosti postavený nový organ z Kutnej Hory, ktorý bol financovaný zo zbierok veriacich,[94] organizovali sa kultúrne podujatia,[95] fungovali hospodárske (Ľudová banka, Potravný spolok) a kultúrne spolky (Slovenský ľudový kruh, Dobrovoľný tamburášsky zbor), a napokon ani v školách nedošlo k prerušeniu výučby. Teda spomenutá diskusia sa týkala miestnej „veľkej politiky", a každodenný život šiel svojim charakterom a tempom do veľkej miery tak, ako dovtedy. Praktickým dôsledkom tejto školskej krízy bolo napokon postavenie novej školy. Tu možno dodať, že právo jej navštevovania dostali len tie deti, ktoré mali vyrovnané podlžnosti voči cirkvi.[96] A. Móťovská túto vec zosumarizovala tak, že to bolo rozhodnutie namierené proti cirkevnej chudobe.[97] To len dokresľuje atmosféru

---

[93] MÓŤOVSKÁ, A.: Nadlacká kronika, s. 91.

[94] Podrobnejšie pozri: BUJNA, I.: Stručný nástin, s. 25-28.

[95] Pozri k tomu napr.: HOLLÝ, Karol: Slovenské ochotnícke divadlo v Nadlaku na začiatku 20. storočia (do roku 1918). In: *Divadelné múzy na Dolnej zemi*. Zost. I. M. Ambruš – P. Hlásnik – B. Unc. Nadlak : Vydavateľstvo Ivan Krasko, 2016, s. 97-119.

[96] BUJNA, I.: Naše školy, s. 3. Táto tendencia tu však bola už skôr, porovnaj: „Uzavreto aby sa len takým dietkám dali knihy, obuvi a šatočky ktorých rodičia svojím cirkevním požiadavkám zadosť učinia. Cirkevné predstavenstvo sa poveruje, aby na teraz rozdelila knihy podla svojho dobrozdania." Pozri: AELCZN, Zasadnutie „Školskej Rady" cirkve ev. a. v – nadlackej dňa 21. novembra 1912. In: Zápisnica Školskej rady cirkve ev. av. nadlackej. Od roku 1906, s. 37.

[97] „Cirkev vytvára svoju **chudobu !!**". Pozri MÓŤOVSKÁ, A.: Nadlacká kronika, s. 91.

kritiky voči vedeniu cirkvi zo strany časti veriacich.

Zámerne som sa v texte zameriaval skôr na argumentačnú rovinu, resp. všeobecnú charakteristiku situácie a nezachádzal som do faktografických podrobností (napr. konkrétni učitelia a ich platové ohodnotenie, jednotlivé školy v Nadlaku, atď.). Tieto informácie by mali byť súčasťou inak koncipovaného, ďalšieho textu. Napokon, tento text túto tému skôr otvára ako uzatvára. Verím, že bude potenciálne užitočný aj pre výskum všeobecných dejín slovenského cirkevného školstva v tomto období. Nachádzanie analógií a rozdielov medzi Nadlakom a ďalším prípadmi vyrovnávania sa so súdobou uhorskou školskou politikou môže priniesť viaceré zaujímavé súvislosti a poznatky.

Selbstbilder und gegenseitige Stereotype der Slowaken und Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*

ÁGNES TAMÁS

Department of Modern Hungarian History, Faculty of Arts, University of Szeged (Hungary)

Depiction of the Self and contradictory stereotypes of Slovaks and Hungarians in the second half of the 19th century

Abstract: This paper presents a comparative analysis of caricatures published in Hungarian (*Üstökös*, *Borsszem Jankó*), and Slovak (*Černokňažník*) comic papers in the second half of the 19th century (the analysed volumes are: 1874, 1895–1902). The aim of the analysis is to picture the stereotypes and the ways of depiction of the non-Hungarian national minority groups in caricatures by Hungarians and conversely, the depictions of Hungarians and the prejudices in Slovak caricatures. The author is also interested in autostereotypes that enables to observe the differences between the visual methods of the representation of the "Other" and of the "We" group. Furthermore, the author examines the changes of national stereotypes — paralleling the strengthening of nationalism — during the decades. As the results show, the stereotypes in the comic papers and humorous or ironic images of the "Self" and the "Other" may be connected to the nation building process and the process of shaping "enemies".

Keywords: national stereotypes, Hungarian and Slovak comic papers, caricatures, nation building, mocking of "others".

Einleitung

Die Frage ist zu stellen, warum wir uns eigentlich am Anfang des 21. Jahrhunderts mit den Stereotypen in den Witzblättern des 19. Jahrhunderts beschäftigen. Aber die ist leicht zu beantworten: Es ist wertvoll die Bilder und Texte der Witzblätter über den „Anderen", über die Nationalitäten Ungarns und über die Ungarn aus früheren Zeitaltern

* Die Forschung wurde durch das Projekt EFOP-3.6.2-16-2017-00007 *„Die Aspekte der Entwicklung einer intelligenten, nachhaltigen und inklusiven Gesellschaft: soziale, technologische, Innovationsnetze in der Beschäftigung und in der digitalen Wirtschaft"* unterstützt. Das Projekt wird von der Europäischen Union finanziert, und vom Europäischen Sozialfonds und Ungarischen Staatshaushalt kofinanziert.

kennenzulernen, weil die Untersuchung der Stereotype des langen 19. Jahrhunderts zum Verständnis der Wurzeln der Konflikte des 20. Jahrhunderts führen können.

Im Mittelpunkt dieser Analyse befindet sich die Darstellung der Auto- und Heterostereotype der ungarischen (größtenteils in *Borsszem Jankó* und in *Az Üstökös*, herausgegeben in Pest/Budapest) und slowakischen Witzblätter (*Černokňažník*, herausgegeben in Turócszentmárton) in zwei Zeitspannen. Das erste Eckdatum der jetzigen Untersuchung ist 1874, das Jahr der Sperrung der drei slowakischen Gymnasien (zwei evangelische Schulen in Nagyőce und Turócszentmárton und ein römisch-katholisches Gymnasium in Znyóváralja) in Oberungarn,[1] die andere analysierte Periode ist die Epoche der Jahrhundertwende (1895 – 1902). Zu Beginn stehen nur ungarische humoristische Presseorgane zur Verfügung, aber in den 1890er Jahren und am Anfang des 20. Jahrhunderts erschienen schon nicht nur ungarische, sondern auch eine slowakische humoristische Zeitung. Es ist interessant nicht nur die ungarischen und slowakischen humoristischen Journale, sondern auch die Veränderungen der Stereotype der ungarischen Zeitungen zwischen den zwei Perioden zu vergleichen.

Die Quellen der Analyse

Die Karikaturen und Texte der Witzblätter sind bei der Untersuchung der nationalen Stereotype gut zu verwenden, weil sie den Einblick in die tief ruhenden mentalen Schichten der Gesellschaft ermöglichen, in die viele andere Quellen keine Einsicht lassen. Die humoristischen Zeitungen machten Bestandteil des alltäglichen, gemeinschaftlichen Lebens aus, und sie versinnlichten die Alltage durch ihre Geschichten und Bilder auch für die Nachfolgezeit. In den Texten und Karikaturen der Witzblätter kann der Leser einige Elemente der alltäglichen Kultur entdecken: In den Karikaturen tauchen die Trachten der Völker auf, man kann über die Spezialitäten, Feste, religiöse Gebräuche lesen, die in der Form von Stereotypen vorkommen.

Die humoristisch-satirischen Journale machten populäre Presseorgane des Zeitalters aus, deren Symbole in Karikaturen einfach und wohlbekannt für die Leserschaft vorkamen. Laut der Definition eines

[1] Der Grund der Sperrung war die angebliche panslawische Richtung der Gymnasien.

Zeitgenossen ist die Karikatur „… *eine künstlerische Darstellung, bei der die natürliche Harmonie, das Gleichgewicht der einzelnen Teile aufgehoben und der eine oder der andere Teil zu stark belastet, übertrieben, eben karikiert erscheint.* […] *Die Karikatur weist selbst den ungeübten Blick der Massen auf geniales Können hin.* […] *Ihre Zeichen wirken eindringlicher, einfacher als die eingehendsten und ausführlichsten schriftlichen Darstellungen.* […] *Die Karikatur giebt* […] *die knappste und konzentrierteste Form einer Erkenntnis, dabei populär und amüsant.*“[2] Diese Eigenschaften der Karikatur besaßen große Bedeutung, weil sich die Fähigkeiten von Lesen und Schreiben in der analysierten Periode bei den einzelnen nicht ungarischen nationalen Gruppen und bei den einzelnen gesellschaftlichen Schichten im unterschiedlichen Tempo verbreiteten. Die Zeichnungen dieser Journale, die die fast einzigen bildlichen Elemente der Medien des Zeitraums bildeten, kommentierten oder ergänzten die Texte, dienten auch der Verstärkung der Vorurteile mit schnell dekodierbaren visuellen Mitteln, die Bilder breiteten aus und vertieften die stereotype Denkweise. Natürlich kann die Wissenschaftlerin der Nachfolgezeit die Wirkung der Karikaturen nicht mehr messen. Das Verständnis der visuellen Elemente ist nicht so eindeutig wie die Zeitgenossen es vorgestellt haben. Die Beobachter können das Bild unterschiedlich interpretieren, weil sie zum Beispiel unterschiedliche Vorkenntnisse haben.

Die Karikatur, um in breiten Kreisen der Gesellschaft am besten verständlich zu sein, baute sich nicht nur aus wohlbekannten Stereotypen, Mythen, Symbolen, oder aus Elementen von biblischen Geschichten auf, sondern sie spiegelten auch die Meinung der Leser wieder, denn die Leser sendeten oft die Skizzen der Zeichnungen in die Redaktionen ein. Die ungarischen humoristischen Presseorgane hatten eine breite, städtische Leserschaft anhand der „Briefkasten der Redaktion“, während das Lesen der Witzblätter der Nationalitäten bei den Intellektuellen charakteristischer war, die Basis der Leser kann als geringer vorgestellt werden.

Bei der Analyse bestrebe ich den Typ der vergleichenden Methode

---

[2] FUCHS, Eduard – KRAEMER, Hans: *Die Karikatur der europäischen Völker vom Altertum bis zur Neuzeit.* Bd. 1. Berlin : A. Hofmann & Comp., 1901, S. 2–3.; S. 10–11. Unter Karikatur verstehe ich nicht nur die Porträts, sondern auch die humoristischen-satirischen Bilder über das alltägliche Leben, politische Ereignisse, gesellschaftliche-wirtschaftliche Krisen.

– nach Hartmut Kaelble – anzuwenden,[3] bei dem der Vergleich der Identitäten gezielt ist. Der systematische Vergleich ist nicht nur wegen des breiteren Gesichtsfeldes begründet, sondern er macht auch die Distanzierung von den zufälligen Hypothesen möglich, die Bewältigung des nicht bewussten Ethnozentrismus und hoffentlich erleichtert das bessere Ausschalten der unterschwelligen stereotypen Aussagen. Bei der Analyse unterschiedlicher Aspekte der Nationenbildung und bei der Untersuchung der Fremdbilder der verschiedenen Nationalitäten kann die Methode des systematischen Vergleichs vorteilhaft sein, weil der Forscher Distanz von der eigenen Identität halten kann, sind die Identitätskonstruktionen, die starke Gefühle bewegen, zu testen, außerhalb der Unterschiede ist es möglich die Ähnlichkeiten zu erforschen, was im Falle dieses Themas grundlegend ist, und diese Methode kann vielleicht bei der Abbau der mobilisierenden Wirkung der auf Unterschieden beruhenden Stereotype helfen.

Die Analyse umfasst im Jahr 1874 die Karikaturen und Texte von zwei berühmten ungarischen Witzblättern, *Borsszem Jankó* und *Az Üstökös*, weil, wie schon erwähnt wurde, das slowakische Witzblatt noch nicht existierte. Ich analysierte die Texte auch, weil es noch – auch aus drucktechnischen Gründen – weniger Karikaturen gab als am Ende des Jahrhunderts. Eines der gesperrten slowakischen Gymnasien gehörte zur römisch-katholischen Kirche, deswegen scheint es interessant zu sein, die Texte und Karikaturen eines römisch-katholischen und konservativen Witzblattes, von *Mátyás Deák* auch zu untersuchen.

Borsszem Jankó erschien von 1868 bis 1938 und wurde von dem Journalist Adolf Ágai im 19. Jahrhundert redigiert. Das Wochenblatt von Ágai war eines der bekanntesten und anspruchsvollsten Witzblätter und wurde von der ungarischen Regierung vom Anfang an finanziell unterstützt. *Az Üstökös* wurde von dem berühmten ungarischen nationalromantischen Schriftsteller Mór Jókai gegründet (1858) und es erschien bis zum 1918. Dieses Wochenblatt kann als oppositionell, aber nicht radikal charakterisiert werden. Antal Loknay, ein Lehrer und Journalist gab *Mátyás Deák* heraus, es erschien von 1871 bis 1875 in Pest/Budapest, editiert wurde von Ferenc Lőrinczi (ursprünglich Arzt, genauso wie Ágai).

[3] KAELBLE, Hartmut: *Der historische Vergleich.* Frankfurt – New York : Campus, 1999, S. 14–24.

Černokňažník (1861–1864 erschien in Buda (Ofen), später, von 1876 bis 1910 in Turócszentmárton (Oberungran) war ein slowakisches Witzblatt von Viliam Pauliny-Tóth (slowakischer Abgeordnete im ungarischen Parlament).

Die Witzblätter hatten ähnlichen Aufbau: Sie ließen konstante Figuren, die die typischen Charaktere der Gesellschaft repräsentierten (Bauer, jüdische Journalist usw.) sprechen und diese Figuren erschienen regelmäßig (Woche für Woche) und äußerten ihre Meinung über die politische Lage, Wirtschaft usw. Alle beinhalteten schwarz-weiße Karikaturen. (Bild 1 – 3).

Bild 1–3: *Die Umschläge der Witzblätter*

Die Slowaken und Ungarn in Karikaturen

Die ungarische Gesellschaft reagierte sehr heftig auf die Anklagen der Gymnasien und hielt die Schulen automatisch für panslawistisch und pressierte die ungarische Regierung stark, damit die Regierung die Gymnasien sperren ließ. Die Ursache der Reaktion war, dass die slowakische politische Elite die Revision des ungarischen Nationalitätengesetzes von 1868 forderte.[4] Daneben gab es schwere politische und finanzielle Krisen, einerseits, wegen der Wirtschaftskrise von dem Jahr 1873,

[4] Das ungarische Nationalitätengesetz gab den Nationalitäten Ungarns keine Kollektivrechte, aber garantierte den Sprachgebrauch der Nationalitäten in den Grund- und Mittelschulen, in der Kirche, im Presse -und Gerichtswesen und in den kulturellen Vereinen. Dagegen forderten die politischen Eliten der Nationalitäten Kollektivrechte, territoriale Autonomie oder eigene Komitate, was für die ungarische politische Elite nicht vorstellbar war.

andererseits eine innenpolitische Krise der ungarischen Regierung. In dieser hochgespannten Stimmung klagte Béla Grünwald, der Vizegespan des Komitats Zólyom die drei slowakischen Gymnasien in Oberungarn am 15. April 1874 mit Panslawismus an. Das ungarische Ministerium für Religion und Unterrichtswesen ließ die Schulen untersuchen, aber die Ergebnisse der Untersuchungen waren für die ungarische nationalistische Gesellschaftsstimmung nicht akzeptabel: Laut der Dokumente lernten die Schüler fleißig und der Panslawismus konnte nicht bewiesen werden. Wie gewusst, trotzdem wurden die Gymnasien gesperrt, und dazu trugen die Presseorgane und die nationalistisch gelaunte öffentliche Meinung deutlich bei.[5]

Ähnlich zu dem wichtigsten Punkt der Anklage von Béla Grünwald waren die Slowaken in allen Witzblättern als Panslawen repräsentiert. Die Stereotype über die Slowaken waren viel stärker und beleidigender im Jahre 1874 als in den 1860er Jahren. In diesen Jahren wurden die Slowaken als eine nicht sehr kluge Gruppe dargestellt, die auf Ungarisch mit vielen Fehlern spricht, trinkt viel Schnaps und isst Kartoffeln und Milchwaren im großen Maße.[6] Dazu kamen zwei neue Aspekte, die vor 1874 in den Witzblättern nicht thematisiert wurden: Die slowakischen Nationalmythen und auch Svatopluk selbst wurden ausgespottet und die Slowaken tauchten in der Form von Tieren oder von Nachkommen von verschiedenen Tieren in Texten auf. Die Slowaken wurden als Würmer, die den ungarischen Weizen fressen, als Orang-Utans, als Maulesel, als Nachkommen von Fröschen und als „hundsköpfige Tataren" erwähnt, letztens sagten einige Texte auch explicit aus, dass die Slowaken keine Menschen sind.[7] An dieser Stelle ist zu erwähnen, dass

---

[5] Anhand der zeitgenössischen Tagespresse und Parlamentsreden lässt sich feststellen, dass die Regierung die Gymnasien anfangs nicht sperren wollte. Siehe dazu TAMÁS, Ágnes: A felvidéki szlovák gimnáziumok bezárása a politikai napilapok tükrében, 1874. [Die Sperrung der slowakischen Gymnasien im Spiegel der Tagespresse, 1874]. In: *X. RODOSz Konferencia-kötet*. Hrsg. Cs. Kovács – I. Székely – T. Székely, Kolozsvár : Clear Vision, 2009, S. 418–428.

[6] Diese Charakterzüge kamen auch natürlich im Jahr 1874 vor, Beispiele sind dafür: *Borsszem Jankó*, 6. September 1874, *Üstökös*, 6. Juni 1874, *Mátyás Deák*, 13. Juni 1874, *Mátyás Deák*, 1. August 1874, *Mátyás Deák*, 19. September 1874, *Mátyás Deák*, 1. August 1874, *Borszem Jankó*, 7. Juni 1874, *Üstökös*, 26. Dezember 1874, *Borsszem Jankó*, 14. Juni 1874.

[7] Zum Beispiel: *Borsszem Jankó*, 10. Mai 1874, *Mátyás Deák*, 13. Juni 1874, *Borsszem Jankó*, 10. Mai 1874, *Borsszem Jankó*, 14. Juni 1874.

die anderen nicht ungarischen nationalen Gruppen in dieser Periode in den ungarischen Witzblättern als Tiere noch nicht vorkamen.

Aber wie kamen die Tataren, ein asiatisches eroberungssüchtiges Volk ins Bild? Unter den ungarischen Mythen kann man Legenden über die von Osten einströmenden hundsköpfigen Tataren lesen und diese Sagen über einen östlichen Feind wurden nach dem Jahr 1849 (Niederlage des ungarischen Freiheitskampfes mithilfe von russischen Truppen) nicht mehr über die Tataren, sondern über die Russen weitererzählt.[8] Der Text des Witzblattes bezieht sich aber auf ein anderes slawisches Volk, auf die Slowaken und sprach so die slowakisch-russische Beziehung an, unterstützt die angebliche panslawistische Richtung der Slowaken. Die Ideen der anderen Tiervergleiche konnten auch durch das neue Buch von Charles Darwin mit dem Titel „Über die Entstehung der Arten durch natürliche Zuchtwahl oder die Erhaltung der begünstigten Rassen im Kampfe ums Dasein" motiviert werden. Dieses Buch erschien 1873 auch auf Ungarisch und löste eine heftige gesellschaftliche Diskussion aus.[9] Die Botschaft der Texte mit diesen Tiervergleichen konnten den Zeitgenossen klar sein: Die Ungarn seien wertvoller, zivilisierter als die Slowaken. Damit sie diese Meinung besser ausdrücken, wurde der Feind – im Sinne von Reinhart Koselleck[10] – animiert. Diese Tiervergleiche kamen 1874 nur textuell vor, aber in den 1890er Jahren erschienen schon solche Tier-Mensch-Figuren auch in Karikaturen der ungarischen Witzblätter.

Wegen der politischen Forderungen der slowakischen politischen Elite tauchte das Motiv in den ungarischen Witzblättern auf, dass sowohl die Slowaken als auch die anderen Nationalitäten die Ungarn „töten" wollten oder die Macht der Ungarn stürzen möchten, also erschienen die Nationalitäten eher aggressiv und nie friedlich, womit die gesetzlichen Schritte gegen sie erklärt werden konnten: Wenn sie sich so

---

[8] LANDGRAF, Ildikó: Ellenségkép a 48-as szóbeli hagyományokban. [Feindbild in den mündlichen Traditionen von 1848] In: *Történelem és emlékezet.* szerk. I. Kríza, Budapest : Magyar Néprajzi Társaság, 1998, S. 121–122.

[9] Beispiele sind dafür die Artikel von *Magyar Állam – Idők Tanuja* (konservative Tageszeitung) zwischen 15. November 1873 und 7. Dezember 1873.

[10] Siehe dazu: KOSELLECK, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája* [origineller Titel: Zur historisch-politischen Semantik asymmetrischer Gegenbegriffe]. Budapest : Jószöveg, 1997.

feindlich benehmen, ist es gerechtfertigt, gegen sie aufzutreten.

Bild 4

Das zu zeigen, publizierte *Borsszem Jankó* die Karikatur (Bild 4), in der die Nationalitäten Ungarns (Serbe, Kroate, Rumäne, Slowake) nach der Fortbewegung des ungarischen Globus streben, aber er bewegt sich nicht, also können sie das Gleichgewicht mit ihren Forderungen nicht verändern.[11] Das Symbol des Globus kam sowohl in den ungarischen als auch in den nicht ungarischen Witzblättern mit verschiedenen Bedeutungen vor. Einerseits versinnbildlichte der ungarische Globus die Größe der ungarischen Nation, andererseits für die Nationalitäten die Eingebildetheit der Ungarn, weil nach dieser Interpretation – die Ungarn dächten, dass der ganze Globus ihnen gehöre.[12] Dieses Symbol schien

[11] *Borsszem Jankó*, 19. Juli 1874.

[12] Das erste Erwähnen dieses Motives stammt aus dem Brief von Adolf Ágai (*Vasárnapi Ujság*, 28. April 1861 S. 200.), der darüber berichtete, dass ein Kunde nach der Donauzeitung (erschien in Wien von 1860 bis 1862) im Buchladen das sagte: „Geben Sie mir globus von Ungarn". TÓTH, Béla: *Szájrul szájra*. [Von Mund zu Mund] Budapest : Athenaeum, 1895, S. 346.

mehrmals in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts in den Witzblättern in variablen Kontexten auf und dieses Sinnbild führt uns in die zweite Analyseperiode. In der Jahrhundertwende kam der Globus auch in fast schon pathetischen ungarischen Karikaturen vor (Bild 5.),[13] aber diente auch der Möglichkeit des Spottes.

Das nächste Bild aus *Az Üstökös* zeigt die ungarische Darstellungsweise des Globus – ohne die Nationalitätenfrage zu erwähnen: Auf dem Bild ist der neue Agrarminister Ungarns, Nándor Horánszky zu sehen, der den ungarischen Globus hielt.[14]

Bild 5

Dagegen schilderte der slowakische Karikaturist den ungarischen Globus, der schon für das Symbol des ungarischen Chauvinismus gehalten wurde, so, dass die Nationalitäten Ungarns den Globus halten, auf den die Ungarn und die assimilierten Juden tanzen und immer mehr

[13] Eine berühmte Abbildung des ungarischen Globus erschien in *Borsszem Jankó* im Zeitalter des ungarischen Millenniums. In der Karikatur hielten zwei Bauer den Globus, auf dem oben die Juden sitzen: *Borsszem Jankó*. 22. März 1896.

[14] Bild 5: *Üstökös*, 26. März 1902. „Das ungarische Land ist in guten Händen."

Juden strömen von Osten ein.[15] Die Botschaft der Karikatur ist, dass es die Zeit kommen wird, wenn die Nationalitäten den Globus nicht mehr halten wollen. Diese Abbildungsweise des Globus hat sowohl antike als auch mittelalterliche Traditionen. Nach dem altgriechischen Mythos musste Atlas, ein Titan, als eine Strafe von Zeus, den ganzen Himmel auf seinen Schultern halten. Auf den mittelalterlichen Bildern halten die drei Stände den Globus, den ihnen ungünstige Weltordnung, und auf dem Globus konnte man die Kirche oder den Herrscher erblicken.[16] Laut der slowakischen Interpretation erhalten die Nationalitäten Ungarns die ihnen ungünstige Weltordnung, die später, ähnlich zur Feudalismus, gestürzt werden kann.

Heute scheint diese Darstellungsweise vielleicht radikal zu sein, aber in der Jahrhundertwende setzten die ungarischen Witzblätter die Tradition der früheren Jahrzehnte fort, und deren Bilder wurden auch immer radikaler. Alle ungarischen Nationalitäten erschienen als aggressive Figuren, die meistens entweder als kleinere Figuren oder Kinder, als Tiere oder halb tierisch, halb menschlich geschildert wurden. Die Slowaken wurden sowohl als aggressive affenköpfige Menschen, als auch als Affen, Drachen oder Fröschen gezeichnet (Bild 6 – 8).[17]

---

[15] *Černokňažník*, 25. März 1896.

[16] HOPPÁL, Mihály (szerk.): *Mitológiai enciklopédia*. 1. köt. [Mythologische Enzyklopädie. Bd. 1] Budapest : Gondolat, 1988, S. 654., LANGEMEYER, Gerhard (Hg.): *Das Bild als Waffe. Mittel und Motive der Karikatur in fünf Jahrhunderten*. München : Prestel, 1984, S. 221.

[17] Bild 6: *Üstökös*, 18. August 1895. Die ungarische Nation erschien als ein Löwe, als König der Tiere, während die Serben, Rumänen und Slowaken als Affen.
Bild 7: *Borsszem Jankó*, 18. Februar 1900. Auf dem Bild ist Kálmán Széll, der ungarische Ministerpräsident (1899–1903), als Sankt Georg zu sehen („Der neue Ritter Sankt Georg“).
Bild 8: *Borsszem Jankó*, 2. August 1896. Die ungarische Katholische Volkspartei – die mehrere slowakische Anhänger hatte – erschien als Frau im panslawistischen See und die Slowaken als Frösche.

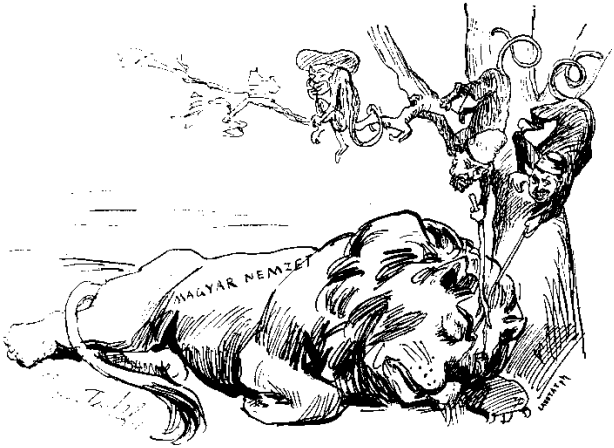

Bild 6: *Die Nationalitäten Ungarn als Affen*

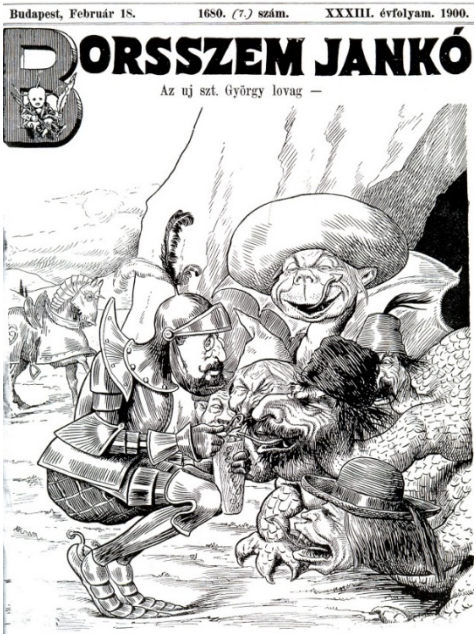

Bild 7: *Die Slowaken als Drachen*

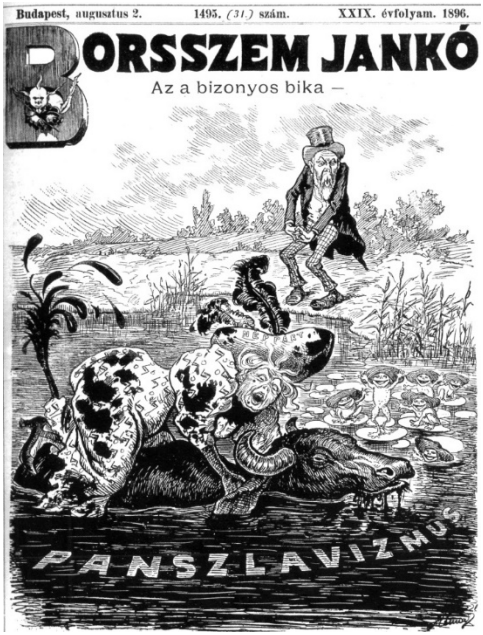

Bild 8: *Die Slowaken als Frösche*

Wenn man die bis zu den 1890er Jahren herauskristallisierten Gegensätze der Eigen- und Fremdbilder betrachtet, kann man auch erkennen, mit wie ähnlichen Methoden der Feind visuell in den unterschiedlichen Witzblättern wahrgenommen wurde. Das Selbstbild der Ungarn und die Schilderung der Ungarn veränderten sich nicht in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Die ungarischen Frauen und Männer sahen hübsch und attraktiv aus, trugen das Nationalkostüm, Atilla und waren friedlich. Der ungarische Bauer besaß daneben noch die folgenden positiven Charakterzüge: Pfiffigkeit, Erfindungsgabe, schnellen Verstand, die Vorliebe für wohlschmeckendes Essen und Trinken neben frohen Gesprächen.

Dagegen erschienen die Slowaken in *Černokňažník* als friedliche, freundliche Bauern, die unter der ungarischen Unterdrückung litten. Der Gedanke der ungarischen Unterdrückung und der Gegensatz der Eigen- und Fremdbilder konnten in fast allen slowakischen Karikaturen in *Černokňažník* der Periode betrachtet werden. Der aggressive ungarische

Unterdrücker hatte zwei Typen in *Černokňažník*. Der Erste war „der feudale Unterjocher", der ehemalige Grundherr geschildert mit einer Axt, fett, und er trug fast immer sein Atilla. Er war der politisch-nationalistische Unterdrücker, wie früher im Feudalismus, der die Pflege der slowakischen Kultur und Nationalität nicht ließ. Der Andere war der assimilierte Jude im ungarischen Nationalkostüm und mit für Juden typisch gehaltenen Charakterzügen und mit ungarischen – magyarisierten – Namen. Er sah auch antipathisch aus, und war „der finanzielle Unterdrücker", der sich bereichert und der als Wucherer tätig ist. Die Darstellung der Juden im Atilla trug bei der Bewegung der negativen Stereotype gegen die Ungarn und gegen die Juden bei, die unterschiedlichen Schichten der negativen Beurteilungen der zwei Gruppen vermischten sich in den Karikaturen. Fakt ist es aber, dass sich die meisten Juden in Oberungarn an die Mehrheitsgesellschaft des Landes, an die Ungarn assimilierten, was für die Slowaken feindschaftlich schien, weil sich die Zahl der Ungarn mit der Assimilation der Juden erhöhte, und dazu parallel nahm die Anzahl der Slowaken einerseits wegen der Auswanderung, andererseits wegen der Assimilation ab, und das Volumen der Assimilation war auch bei den Slowaken hoch.[18]

Die nächste Karikatur stellt den Gegensatz zwischen den Fremd- und Selbstbildern von *Černokňažník* gut dar:[19]

[18] SZARKA, László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918.* [Slowakische Nationalentwicklung – ungarische Nationalitätenpolitik 1867–1918.] Pozsony : Kalligram, 1995, S. 60–69.

[19] *Černokňažník*, 25. Juni 1902.

Bild 9

Im Mittelpunkt des Bildes kann man den ruhigen Slowaken erblicken, in dessen Richtung der Ungar, der aggressive und jüdische Charakterzüge besitzt, seine Waffe hält und damit möchte den Slowaken schlagen. Die Waffe heißt „Patriotismus“ und der Hund, der in die Richtung des Slowaken und in die seines Tieres bellt, heißt „Chauvinismus“. Um den ruhigen, friedlichen Charakter des Slowaken zu stärken, stellte der Karikaturist ein Reh neben den Slowaken. Das Reh versinnbildlichte laut der Anschrift „die slowakische Sprache“. Wie gewusst, die Bestrebung der ungarischen politischen Elite, die Nationalitäten zu magyarisieren, betraf zunächst die Sprache, wogegen dieses Bild protestierte.[20]

Man kann ähnlichen Kontrast zwischen der dargestellten ungarischen Familie und den nicht geschilderten Slowaken in der nächsten Karikatur entdecken (Bild 10).[21]

[20] Im 19. Jahrhundert wurden drei Gesetze im Bereich des Schulwesens verabschiedet, die die Stelle des Ungarischen stärkten (1879, 1883, 1891) und im Jahre 1898 wurden die Ortsnamen Ungarns magyarisiert.

[21] *Černokňažník*, 25. November 1895.

Bild 10

Zu den ungarischen Witzblättern ähnlich, die die Herkunft der Slowaken und Svatopluk ausspotteten, parodierten die slowakischen Karikaturisten den ungarischen Ursprung. Die Karikatur präsentierte die Ungarn als asiatisches und nachgebliebenes Volk, das nicht so scheint, als ob es eine hohe Kultur hätte, die es den Slowaken übergeben wollte. Die Kleidungen und die Gesichter suggerieren auch ein asiatischer Volksstamm, ihre Waffe, ein Speer ist auch nachgeblieben. Die Karikatur deutet die Unterschiede der Ungarn und Slowaken an: Die Ungarn seien die Leute von Gestern, die Slowaken, die hochentwickelter seien, die von der Zukunft.

Nicht nur diese Gegensätze wurden abgebildet, sondern auch die ungarische Unterdrückung – wogegen die Ungarn heftig protestierten – wurde mit variablen Szenen in *Černokňažník* dargestellt, wie man auch

im Falle des Bildes mit dem Globus schon beobachten konnte. In der nächsten Karikatur hielt die ungarische Figur – der ehemalige Grundherr – die Nationalitäten Ungarns auf einer Platte und wünschte, wenn die Nationalitäten doch nur so kleine Ausstellungsfiguren wären.[22]

Bild 11

Die Karikatur knüpft an die Millenniumsfeier der ungarischen Landnahme vom Jahre 1896 an, in deren Pavillons das friedliche Zusammenleben der ungarischen und nicht ungarischen Völker dargestellt wurde und die Zeichnung spottete den ungarischen Gedanken des großungarischen Reichs aus, in dem nur Ungarn leben.

Schließlich möchte ich ein provokatives und komplexes Bild von *Černokňažník* analysieren, das im Jahre 1901 erschien. Dieses Jahr war das zehnte Jubiläum des Todes von Béla Grünwald, der nicht nur bei der Sperrung der slowakischen Gymnasien mitwirkte, sondern schrieb auch ein Flugblatt mit dem Titel „Oberungarn", in dem er die Slowaken stark

[22] *Černokňažník*, 25. August 1895.

entwürdigte.[23] In diesem Werk erläuterte Grünwald seine These, dass die ungarischen Mittelschulen Maschinen sind, in die man die Slowaken einfüllt und Ungarn kommen später heraus. Darauf kann die Karikatur mit der folgenden Unterschrift eine Antwort sein: *„Ungarn erzeugende Maschine. So heißt das Geschöpf des modernen ungarischen Staates für die Vervielfachung der Ungarn. Die Maschine ist sehr einfach und funktioniert lieblich. Wir stecken nationalen Müll aller Art in die Maschine hinein und ohne Schmerz neugeborene, aufgeklärte Menschen rennen aus der Maschine aus, wie auch das Bild zeigt es. Wir empfehlen sie allen Nationen mit wenigen Kindern. Sie kann bei der Firma Sél & comp. in Judapest gekauft werden.“*

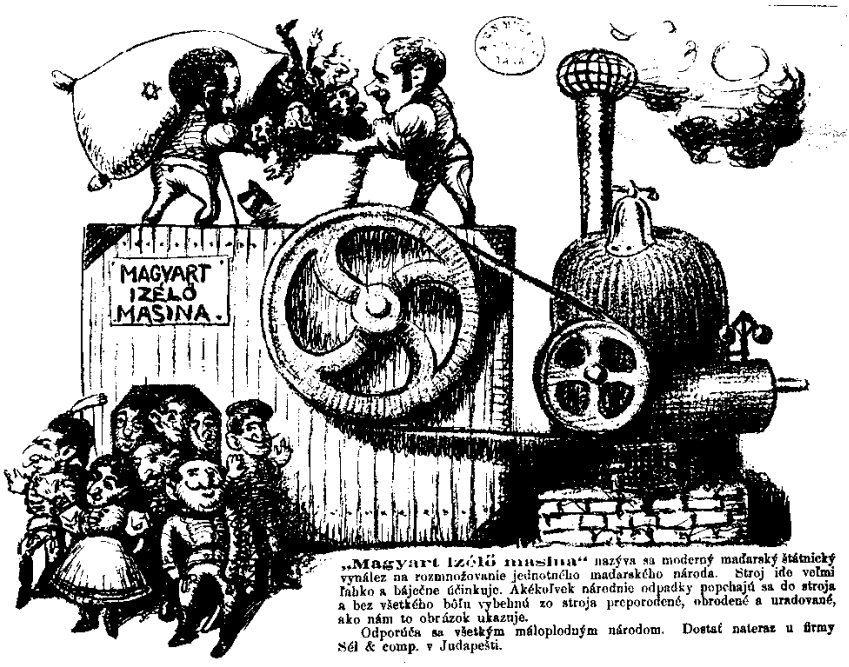

Bild 12

[23] GRÜNWALD, Béla: *A Felvidék. Politikai tanulmány*. [Oberungarn. Politische Studie] Budapest : Ráth Mór, 1878, S. 140. *Černokňažník*, 25. Januar 1901.

Die Karikatur zeigt einerseits die slowakische Angst vor der Magyarisierung, weil, wenn die Juden, die man auf dem Bild leicht erkennen kann, magyarisiert wurden, werden vielleicht auch die Slowaken, anderseits spottete die Assimilation aus, und präsentierte, wie sich der Karikaturist die Magyarisierung ausschließlich vorstellen konnte: durch eine Maschine, durch physische Gewalt. Die Zeichnung spottete auch die Ergebnisse der Volkszählung vom Jahr 1900 aus, weil es sich herausstellte, dass nur 51,4% der Gesamtbevölkerung Ungarns ohne Kroatien die ungarische Nationalität besitzt.[24] Der Text zeigt, wie sich der Karikaturist die ungarische Denkweise über die nicht ungarischen Nationalitäten vorstellte: Alle Nationalitäten kamen als „Müll" vor, sie werden „aufgeklärte" und „neugeborene" Ungarn nach der Behandlung der Maschine, also, wenn man an Grünwald denkt, nach der ungarnsprachlichen Schulung, aber davor seien sie nicht so wertvoll wie die Ungarn. Im Jahre 1901 verließ die Slowakische Nationale Partei die politische Wahlpassivität, also sind die Karikaturen dieses Jahres auch als Bestandteil der politisch-nationalistischen Propaganda zu betrachten.[25]

Zusammenfassung

Mein Ziel war es zu präsentieren, aus welchen Bestandteilen die Eigen- und Fremdbilder der ungarischen und slowakischen Witzblätter aufgebaut wurden und wie sich diese Bilder veränderten. Die meisten Elemente der Selbstbilder beider Gruppen waren konstant und die Methode der Abbildung des Feindes war ähnlich in den humoristisch-satirischen Zeitungen: Die komplementären Elemente der Eigen- und Fremdbilder wurden vorgelegt.

Die Slowaken erschienen in den ungarischen Journalen als aggressive Figuren oder wurden – zuerst nur textuell, später auch bildlich – animiert, dagegen wurden die Ungarn in *Černokňažník* als aggressive Unterdrücker oder als assimilierte Juden in der Epoche des politischen Antisemitismus repräsentiert. Alle Abbildungsvarianten ermöglichten den Lesern die Mobilisierung der negativen Vorurteile über den „Anderen",

---

[24] ILLYEFALVI, vitéz Géza (szerk.): *Magyarország statisztikája*. [Die Statistik Ungarns.] Budapest : Politzer, 1904, S. 45.

[25] HOLOTÍK, L'udovít: Die Slowaken. In: *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918. Die Völker des Reiches*. Hrsg. A. Wandruszka – P. Urbanitsch – H. Rumpler, Bd. 3/2, Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1980, S. 797.

wogegen die immer positiven Selbstbilder standen.

Die Abbildung des ungarischen Globus in den ungarischen Witzblättern diente der Akzentuierung des „Andersseins“ und dem Ausdruck des Wunsches eines großungarischen Reiches mit ausschließlich/größtenteils ungarischen Bewohnern. Die Tier-Mensch-Vergleiche über die nicht ungarischen Gruppen despektierten die Nationalitäten und stellten den ungarischen Gedanken des „Andersseins“ und die negativen Stereotype beinhaltenden Texte – wie zum Beispiel blöd, nicht genug zivilisiert, trunksüchtig – verstärkten diese Abbildungen der ungarischen Zeitungen dar. Diese Darstellungsweisen des „Feindes“ – Unterdrücker oder Tiere – spiegelten auch gewissermaßen Angst: Im Falle der Slowaken Angst vor der Assimilation, im Falle der Ungarn Furcht vor den politischen Forderungen der Nationalitäten, und mit der Zunahme des Fürchtens radikalisierten sich die Abbildungen der Witzblätter. Ab Anfang der 1890er Jahren wurden die Konflikte der nicht ungarischen und ungarischen politischen Eliten öfter und heftiger, was auch in den Karikaturen der ungarischen und nicht ungarischen Witzblätter zu sehen ist.

Um die Antwort auf die Frage der Einleitung besser zu unterstützen, schließe ich diese Studie mit einer Karikatur aus dem 20. Jahrhundert (1977). Das Bild war die Illustration des Buchumschlags einer Broschüre, die fast hundert Jahre später erschien, als die von Grünwald (Oberungarn). Das kleine Buch beinhaltete ein Vorwort über die chauvinistischen Träume der Ungarn (zum Beispiel: der Rückerwerb von Siebenbürgen) und das Büchlein von Simon Telkes über das Magyarisierungsverfahren der Familiennamen.[26] Die Maschine scheint moderner zu sein als die in *Černokňažník*, aber die Botschaft ist noch direkter: Menschen ohne Gesichter wurden in die Maschine eingefüllt und Ungarn kamen heraus. Die ungarische Figur besaß keine jüdischen Charakterzüge mehr, sondern er sah – wegen des Schnurrbartes – „typisch ungarisch“ aus, also hatte der Vergleich von Grünwald – wie auch viele nationale Stereotype – ein langes Leben.

---

[26] TELKES, Simon: *Hogy magyarosítsuk a vezetékneveket?* [Wie sollen wir die Nachnamen magyarisieren?] Budapest : Pallas, 1898.
Siehe zum Beispiel:https://www.amazon.com/How-become-Hungarian-artificial-reproduction/dp/B0000EE06R (04. 02. 2018) Hiermit möchte ich mich Dr. Tamás Farkas bedanken, dass er meine Aufmerksamkeit auf diese Karikatur richtete.

Zhrnutie

Sebaobraz a vzájomné stereotypy Slovákov a Maďarov v druhej polovici 19. storočia

Štúdia predstavuje komparatívnu analýzu karikatúr uverejnených v maďarských (*Üstökös*, *Borsszem Jankó*) a slovenských (*Černokňažník*) humoristických časopisoch v druhej polovici 19. storočia (analyzovali sa ročníky 1874, 1895 – 1902). Cieľom analýzy je zachytiť stereotypy a spôsoby zobrazovania nemaďarských národnostných skupín v karikatúrach, ktorých autormi sú Maďari, a naopak, spôsoby zobrazovania Maďarov a predsudkov voči nim v slovenských karikatúrach. Autorka si zároveň všíma aj autostereotypy, vďaka ktorým možno postrehnúť rozdiely medzi vizuálnym spôsobom stvárnenia skupiny "my" a skupiny "tí druhí". Okrem toho skúma premeny národných stereotypov – úmerne so silnejúcim nacionalizmom – v rozmedzí niekoľkých desaťročí. Ako ukazujú výsledky analýzy, stereotypy v humoristických časopisoch a humoristické či ironické vyobrazenie "seba" a "tých druhých" možno spájať aj s procesom budovania národa a s procesom vytvárania obrazu "nepriateľa".

Špecifiká postavenia českých zamestnancov na Slovensku počas druhej svetovej vojny vo verejnom, štátnom a súkromnom sektore *

PETER MIČKO – ZDENKA HEŠTEROVÁ

Katedra histórie, Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Specification of the status of Czech employees in Slovakia during the Second World War in the public, state and private sectors

Abstract: Shortly after the establishment of the first Czechoslovak Republic, there was a lack of national conscious educated workers in Slovakia. To address this issue, Czech employees were recruited. The number of the Czechs was thus growing gradually, and by 1930 it reached about 120,000 Czech citizens in Slovakia. The change in the political situation in 1938 considerably restricted the employment opportunities for Czech workers. After October 6, 1938 the representatives of the Hlinka's Slovak People's Party clearly demanded the departure of the Czechs from Slovakia. A significant change in the position of Czech employees in Slovakia occurred following the establishment of the Slovak Republic. The Slovak government decided to relocate all Czechs against whom it gradually adopted discriminatory legal measures.

Keywords: Czech workers, Czechoslovak Republic, Slovak Republic, Muenchen agreement

Krátko po vzniku 1. Československej republiky pociťovalo Slovensko nedostatok národne uvedomelej inteligencie. Tento deficit sa riešil príchodom českých zamestnancov. Počet Čechov na Slovensku stúpal a v roku 1930 bolo na Slovensku okolo 120 tisíc českých občanov. Podľa sčítania ľudu z toho istého roku pracovalo v štátnej správe na Slovensku 23 556 českých úradníkov, zriadencov a robotníkov.[1] Postupne sa

* Štúdia vyšla v rámci riešenia grantovej úlohy VEGA č. 2/0043/16 „Vzostup a pád hospodárskeho vývoja Slovenska 1942 – 1945“.

[1] Pred rokom 1918 žilo na Slovensku 7468 Čechov, roku 1921 dosiahol ich počet 71 733, r. 1930 – 120 926, t.j. 3, 27% obyvateľov Slovenska a koncom roka 1938 bolo na Slovensku 93 143 českých občanov – 3,4% obyvateľstva.

Podľa sčítania z 1. 12. 1930 pracovalo v štátnej správe na Slovensku: 23 556 českých úradníkov. Z toho v súdnictve a štátnej správe 9814 (9046 Slovákov), železnice 5247 (18 157

existujúce pomery stávali problémom hlavne pre dorastajúcu slovenskú inteligenciu a v tridsiatych rokoch narastá nespokojnosť s daným stavom. Zmena politickej situácie v roku 1938 bola výrazným podnetom k obmedzeniu pracovných príležitostí pre českých zamestnancov. Po 6. októbri 1938 už predstavitelia HSĽS jednoznačne požadujú odchod Čechov zo Slovenska.

Otázka odchodu štátnych a verejných českých zamestnancov zo Slovenska, ale výrazne rezonovala v česko-slovenských vzťahoch a stala sa dôležitým argumentom HSĽS aj pred voľbami do Snemu Slovenskej krajiny v decembri 1938. Na predvolebnom zhromaždení v Prievidzi 11. decembra 1938 Jozef Tiso obhajoval prejavy nacionalizmu na Slovensku podľa vytýčeného hesla „Slovensko Slovákom“:

„...Často nám vyčítajú naši protivníci, že vyhadzujeme ľudí a zbavujeme ich chleba. Tým však, že teraz odčiňujeme krivdy na Slovákoch páchané, nedopúšťame sa sami krivdy. My za šafárenie predošlého režimu nemôžeme! Je nesporné, že slovenský chlieb patrí predovšetkým Slovákom. Keby pritom slovenskom chlebe nesedelo toľko protekčných ľudí, pousadzovaných k nemu bývalými politickými stranami, nemuseli by sme dnes od toho slovenského chleba odsácať nikoho. Niektorými boľavými zásahmi slovenskej vlády nie je teda dezavovaný náš kresťanský program, ale ten 20-ročný režim, ktorý bol proti nám. Odovzdávanie, vracanie slovenského chleba Slovákom nie je protikresťanský a protikatolícky čin, ale naopak, čin najkresťanskejší, podľa zásady: Každému, čo

---

Slovákov), školstvo: 2399 (7122 Slovákov), vojenských gážistov z povolania 4115 (523 Slovákov), poštová služba 1981 (4328 Slovákov)

K 1. 10. 1938 bolo v štátnej správe zamestnaných 20 541 českých zamestnancov. Ministerstvo vnútra: 4384, financií: 3747, železnice: 5024, školstvo: 3200, doprava a na poštách: 1835. Mnoho Čechov na Slovensku pôsobilo aj v súkromnej sfére (celkový počet sa odhadoval na 36 000, čo zodpovedalo sčítaniu ľudu k 31.12. 1938. BYSTRICKÝ, Valerián: *Od autonómie k vzniku Slovenského štátu*. Prodama, Bratislava 2008, s. 184.

J. K. Hoensch uvádza v roku 1930: 9874 Čechov v politickej správe (41,3%), 2916 vo vyšších službách na železnici (50%), 1980 vo vyšších službách na poštách (29,3%). HOENSCH, J. K. : *Slovensko a Hitlerova východná politika (Hlinkova slovenská ľudová strana medzi autonómiou a separatizmom 1938-1939).* VEDA SAV, Bratislava 2001, s. 91.; Statistische Übersicht der čechoslowakischen Republik.

Pozri. ŠPROCHA, Branislav – Pavol TIŠLIAR, Pavol: *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919 – 1940*. Tribun EU, Brno 2012, s. 164.

mu patrí, teda Slovákovi slovenský chlieb..."[2]

Predseda autonómnej vlády, tak vo svojom prejave označil za jediného vinníka vzniknutého stavu s nedostatkom miest v štátnej a verejnej správe pre Slovákov, činnosť bývalých československých vlád, čo bolo veľmi populárne konštatovanie pred blížiacimi sa voľbami do slovenského snemu.

Odchod českých zamestnancov zo Slovenska sa už zakrátko riešil na najvyššej vládnej úrovni a stal sa dôležitým bodom vzájomných rokovaní medzi autonómnou slovenskou vládou a pražskou vládou. Nakoniec sa v decembri 1938 dospelo ku kompromisu a ústredná vláda súhlasila s odchodom 9000 českých zamestnancov zo Slovenska a vytvorením 4000 dôstojníckych miest pre Slovákov.[3] Odvolaní štátni úradníci mali byť od 1. januára 1939 platení zo štátneho rozpočtu a do 31. marca mali opustiť Slovensko. Predseda ústrednej vlády Rudolf Beran zároveň autonómnej vláde ponúkol finančnú podporu pri budovaní slovenského správneho aparátu.[4]

Ako legislatívny základ na odsun „českých zamestnancov" malo poslúžiť zakomponovanie krajinskej príslušnosti (slovenského občianstva)

---

[2] *Jozef Tiso. Prejavy a články. Zv. II. (1938 – 1944).* (ed. FABRICIUS, M. – HRADSKÁ, K.). HÚ SAV, Bratislava 2007. Dokument 28. 1938, december 11. Prievidza. – Prejav J. Tisu na verejnej manifestácii v poslednú predvolebnú nedeľu. s. 41.

[3] Napäté vzťahy medzi Čechmi a Slovákmi pozorne sledovala nemecká strana, čo potvrdzuje aj správa A. Henckeho nemeckému vyslanectvu. *„...Napätie medzi vládami v Prahe a v Bratislave bolo v poslednom čase také veľké, že sa zdalo, že existencia republiky je ohrozená. Želanie byť pánom vo vlastnom dome viedlo na Slovensku nielen k prepusteniu početných českých úradníkov, ale aj k osobnej a hospodárskej diskriminácii Čechov. Za príznačnú možno pokladať okolnosť, že pri príležitosti slovenských volieb postavili v jednotlivých okresoch dve urny, z ktorých jedna bola určená pre Slovákov, druhá pre Čechov a Židov. Toto opatrenie zdôvodnili tým, že hlasovacie lístky Čechov a Židov by nemali „pošpiniť" hlasovacie lístky Slovákov. Pretože Čech je v podstate antisemitsky naladený, veľmi ho zraňuje, že je postavený na úroveň Žida. Dôsledkom týchto nálad je, že sa Česi teraz podľa možnosti vyhýbajú Slovensku, čo sa u Slovákov natoľko nepriaznivo hospodársky prejavuje, že v tomto roku sú slovenské zimné kúpeľné mestá skoro prázdne. V poslednom čase však došlo k istému uvoľneniu napätia. Navonok sa to prejavuje nielen v hospodárskych a osobných dohodách, ale predovšetkým v ceste nového prezidenta republiky na Slovensko..." Slovensko – nemecké vzťahy 1938 – 1941 v dokumentoch I. Od Mníchova k vojne proti ZSSR.* UNIVERSUM, Prešov 2009. Dokument 40. 1938, december 28. Praha. – Výňatok z Henckeho správy Zahraničnému úradu o politickej situácii v Česko – Slovensku koncom roka 1938, s. 207.

[4] HOENSCH, J. K.: *Slovensko a Hitlerova východná politika (Hlinkova slovenská ľudová strana medzi autonómiou a separatizmom 1938-1939).* VEDA SAV, Bratislava 2001, s. 121.

do ústavného zákona o autonómii Slovenska. Väčšina českých úradníkov, či učiteľov nemala totiž podľa starých uhorských zákonov povinnosť nadobudnúť domovské právo v mieste svojho zamestnania (nezískali tak ani krajinskú príslušnosť). V českých krajinách to bolo odlišné, vzhľadom ku skutočnosti, že podľa rakúskeho práva nadobúdal verejný alebo štátny úradník automaticky domovské právo v obci, kde získal miesto.[5]

Odsun Čechov zo Slovenska vyvolal v roku 1938 vlnu protičeských nálad, ktoré súviseli predovšetkým s očakávaniami získania pracovného miesta po odchádzajúcich úradníkoch, či učiteľoch. Veľmi negatívne sa pri odchode Čechov prezentovala Hlinkova garda, proti ktorej musela zasiahnuť slovenská vláda, nariadením Jozefa Tisa zo 4. novembra 1938. Obežník nariaďoval aby príslušné orgány zasiahli proti protičeským výtržnostiam.[6]

Uvedený odchod českých zamestnancov sa posudzoval a hodnotil ako nedeliteľná súčasť celkovej politickej situácie a z pohľadu Slovenska mal prispieť k zlepšeniu vzájomných česko – slovenských vzťahov. Konkrétne sa českí zamestnanci presúvali na základe vládneho nariadenia č. 382 z 23. decembra 1938. Nariadenie určovalo, že slovenská vláda dá českej (česko-slovenskej vláde) k dispozícii zamestnancov predovšetkým v nedefinitívnom služobnom pomere, hlavne zamestnancov na skúšku, zmluvných a pod. Za tento ústupok sa mali ostatným českým zamestnancom zabezpečiť všetky právne nároky ako slovenským zamestnancom. Recipročne sa taktiež mali na Slovensko vrátiť slovenskí štátni zamestnanci z českých krajín. Zostať mali zamestnanci pôsobiaci v spoločných ústredných orgánoch. Nariadenie sa predpokladalo zrealizovať do konca marca 1939.[7]

Je zaujímavé, že myšlienku odsunu Čechov zo Slovenska podporovali takisto agrárnici a jednotliví predstavitelia politických strán, predovšetkým Slovenskej národnej strany. Záujem na odchode Čechov mali aj

---

[5]V mnohých prípadoch však samotný odsun predbehol legislatívne riešenie a nastalo vyháňanie Čechov z niektorých slovenských miest. Takisto napr. študenti vystupovali proti českým profesorom na bratislavskej univerzite. RYCHLÍK, Jan: *Česi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914 – 1992.* Ústav pro studium totalitních režimů. Vyšehrad, Praha 2012, s. 166.

[6] RYCHLÍK, Jan: *Česi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914 – 1992...*, s. 168.

[7] BYSTRICKÝ, Valerián: *Od autonómie k vzniku Slovenského štátu...*, s. 194.

obyvatelia Slovenska, ktorí čakali na svoju pracovnú príležitosť a šancu videli práve v odchode Čechov zo Slovenska. Z ich odchodom spájali zlepšenie hospodárskej situácie Slovenska a nárast pracovných miest.[8] Odchod českých zamestnancov z pozícií v štátnom aparáte, ale využila predovšetkým HSĽS, ktorá na uvoľnené miesta po českých zamestnancoch dosadzovalo predovšetkým svojich členov.[9] Nútený odchod osôb českej národnosti uvoľnil takmer 20 tisíc pracovných miest pre štátnych zamestnancov, inteligenciu a úradníkov.[10]

Technická realizácia odsunu českých zamestnancov zo Slovenska sa zabezpečovala v rámci Štátnej sťahovacej akcie, ktorá vznikla na presťahovanie majetku a osôb z českého pohraničia. Po dohode medzi ministerstvami dopravy ústrednej a autonómnej vlády vo februári 1939 sa jej pôsobenie prenieslo na Slovensko a organizoval ju Slovenský ústav pre starostlivosť o utečencov pri ministerstve vnútra.[11] V Bratislave zostala aj Štátna sťahovacia komisia (ŠSK), neskôr premenovaná na Štátnu komisiu poštovných a železničných zamestnancov. Úlohou ŠSK bolo presťahovanie štátnych zamestnancov, s výnimkou armády a žandárstva, ktoré mali vlastnú Evakuačnú komisiu. Prostredníctvom Štátnej sťahovacej komisie prebiehal naďalej kontakt medzi slovenskými a českými ministerstvami a úradníkmi, čo negatívne vnímala nemecká strana. Nemecký konzul v Bratislave Ernst von Druffel niekoľko krát protestoval proti činnosti komisií, čím dosiahol zrušenie Evakuačnej komisie. Činnosť mala pôvodne zastaviť aj ŠSK, tá však zostala zachovaná a pod zámienkou presťahovania súkromných zamestnancov, ktorí však väčšinou zostali na Slovensku, bola tolerovaná aj po roku 1939. Prostredníctvom komisie napr. pražská vláda dohodla koncom jari 1939 dočasné ponechanie 1720 českých zamestnancov na Slovensku. Dokázala takisto vyrokovať otázku vzájomného vyrovnania penzií, kde bola uvedená dohoda následne včlenená do nemecko-slovenskej zmluvy zo 6. decembra

---

[8]BYSTRICKÝ, Valerián: *Od autonómie k vzniku Slovenského štátu...*, s. 191.

[9]GEBHART, Jan - KUKLÍK, Jan: *druhá republika 1938-1939 (Svár demokracie a totality v politickém, spoločenském a kulturním životě).* Paseka, Praha 2004, s. 91.

[10] SABOL, Miroslav: *Dejiny dopravy na Slovensku 1938 – 1948 (1950).* VEDA, Bratislava 2015, s. 18.

[11] BYSTRICKÝ, V.: *Od autonómie k vzniku Slovenského štátu....*, s. 196.

1940.[12]

Zaujímavá situácia pri odsune zamestnancov do Čiech nastala napr. v rezorte školstva, kde pôsobilo veľké množstvo českých učiteľov. Ako konštatoval vtedajší prednosta odboru na ministerstve školstva Pavol Čarnogurský, *„premiestňovanie českých učiteľských síl zo Slovenska bolo treba robiť z dvoch dôvodov: umožniť existenciu Slovákom učiteľom a vlastné poslanie školy zveriť príslušníkom vlastného národa, lebo mať školstvo v rukách nielen administratívne, ale najmä obsahom výučby a výchovy v zhode s potrebami národa, to je základná požiadavka národnej svojbytnosti.“*[13]

Uvedené dôvody sa však v mnohých prípadoch minuli účinku, pretože viacero českých učiteľov, či učiteliek bolo po dlhých rokoch na Slovensku zrastených s miestnym prostredím a veľmi ťažko opúšťali svoje pôsobiská i napriek tomu, že v českých krajinách dostávali zväčša výhodnejšie miesto. Na druhej strane ani nútený odchod českých učiteľov však celkom nevyriešil nedostatok učiteľských miest pre slovenskú inteligenciu, a preto musela slovenská autonómna vláda siahnuť napr. k osobitnému opatreniu a prepustila vydaté učiteľky, u ktorých sa predpokladalo, že manžel dokáže rodinu uživiť samostatne.

Eminentní záujem o uvoľnené miesta po odchode českých profesorov z bratislavskej univerzity, prejavili aj nemeckí vysokoškolskí pedagógovia. Ohľadom uvedenej možnosti poslal nemecký konzul Ernst von Druffel správu zahraničnému úradu. Správa reagovala na prípis úradovne Splnomocnenca NSDAP pre zahraničnopolitické otázky z 22. februára 1939: *„Ríšske vedenie Nacionálno-socialistického zväzu docentov nám oznámilo, že českí profesori, až na malé výnimky, sú nútení opustiť svoje miesta na bratislavskej univerzite. Ríšsky vodca zväzu docentov navrhuje, aby vzniknuté medzery v pedagogickom zbore zaplnili nemeckí profesori.“*

Nemecký konzulát na prípis reagoval 2. marca 1939: *„Univerzita v Bratislave je slovenskou univerzitou so slovenčinou ako vyučovacím jazykom. Nemeckí docenti z tohto dôvodu neprichádzajú do úvahy. Za nemecké vysoké školy v Československu možno považovať nemeckú univerzitu v Prahe a technickú vysokú školu v Brne. Slovenská strana nemá záujem na tom, aby českých*

---

[12] RYCHLÍK, Jan: Vznik Slovenského státu a česká společnost. in: *Rozbitie alebo rozpad?* (ed. BYSTRICKÝ, V. – MICHELA, M. – SCHVARC, M. a kol.). VEDA, HÚ SAV, Bratislava 2010, s. 398.

[13] ČARNOGURSKÝ, P.: *6. október 1938.* VEDA, Bratislava 1993, s. 205.

profesorov nahradili nemeckí.“[14]

K výraznej zmene v postavení českých zamestnancov na Slovensku došlo po vzniku Slovenského štátu. Slovenská vláda na zasadnutí 18. marca 1939 prijala zásadu neviazať sa dohodou uzavretou v decembri 1938 a rozhodla sa problém vyriešiť odsunom všetkých Čechov. Rozsiahla vlna odsunu zasiahla veľmi rýchlo ozbrojené zložky, kde už od 22. marca začala rozsiahla evakuácia vojakov, 24. marca odštartoval odsun četníkov, ktorých nasledovali ostatní zamestnanci ministerstva vnútra[15](k 30. júnu 1939 slúžilo v slovenskej armáde 104 dôstojníkov a 136 poddôstojníkov českej národnosti).[16]

V tom istom čase vyzvalo ministerstvo národnej obrany v Bratislave všetky vojenské osoby a civilných zamestnancov slovenskej národnosti, ktorí boli ešte v Čechách a na Morave, aby sa čo najskôr písomne prihlásili na ministerstve národnej obrany v Bratislave.[17]

Podobný záujem mala aj česká strana. Keď sa pražský minister obrany Jan Syrový dozvedel o vzniku Slovenského štátu, kontaktoval Bratislavu, ktorú informoval, že jeho úmyslom je presunúť slovenských vojakov z českých zemí na Slovensko a recipročne stiahnuť české jednotky s ich vojenským materiálom do protektorátu.[18] Pre dohľad nad majetkovými záležitosťami českých vojakov bola zriadená Evakuačná a likvidačná komisia pre vojenských príslušníkov Protektorátu Čechy a Morava.

Odchod Čechov znamenal silný zásah do bojaschopnosti slovenskej armády. Aby sa aspoň čiastočne vykryli nedostatky v dôstojníckom

---

[14] SCHVARC, Michal – SCHRIFFL, David: *„Tretia ríša“ a vznik Slovenského štátu Dokumenty II*. ÚPN – HÚ SAV – SNM – Múzeum kultúry karpatských Nemcov, Bratislava 2010, Dok. č. 89 - 1939, marec 2. Bratislava. – Správa nemeckého konzula E. von Druffela Zahraničnému úradu o možnosti zamestnávania nemeckých vysokoškolských pedagógov na bratislavskej univerzite, s. 469.

[15] Slovák: *Českí policajti a četníci odchádzajú zo Slovenska.* 25. marca 1939.

[16] RYCHLÍK, J.: *Česi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914 – 1992..., s. 211;* ZUDOVÁ – LEŠKOVÁ, Zlatica: Postavenie Čechov v Slovenskej republike 1939 – 1945. in: *Historie a vojenství*, 40, 1991, č. 1, s. 53.

[17] Slovák: *Vojenským a civilným zamestnancom – Slovákom v Čechách a na Morave*. 25. marca 1939, s. 3.

[18] JAŠEK, Peter: Odsun českých vojakov zo Slovenska po vzniku Slovenského štátu. in: *Rozbitie alebo rozpad?* (ed. BYSTRICKÝ, V. – MICHELA, M. – SCHVARC, M. a kol.). VEDA, HÚ SAV, Bratislava 2010, s. 506.

zbore, minister Čatloš vyzval dôstojníkov v zálohe, aby vstúpili do aktívnej služby. Navyše na území ohrozených východných okresov prebehla už 15. marca mobilizácia piatich najmladších ročníkov I. zálohy, pričom do armády nastupovali iba Slováci.[19] Problémy s naplnením stavu dôstojníckeho zboru sa prejavili už zakrátko v Malej vojne s Maďarskom a úplne sa stratu dôstojníkov nepodarilo naplniť ani v nasledujúcich rokoch.

Situácia s personálnym obsadením dôstojníckeho zboru sa po odchode českých dôstojníkov riešila predovšetkým aktívnymi vyššími dôstojníkmi slovenskej národnosti, ale i dôstojníkmi českej národnosti, ktorí boli prijatí do slovenskej armády. Okrem toho boli reaktivovaní vyšší dôstojníci Slováci, penzionovaní ešte za 1. ČSR (napr. A. Pulanich a A. Čunderlík). Nedostatok nižších dôstojníkov MNO riešilo aktivovaním záložných dôstojníkov, ktorí boli preložení do zálohy ešte počas československej armády. Pomerne veľa dôstojníkov sa do slovenskej armády prihlásilo napr. z učiteľského zboru.[20]

V konečnom dôsledku tak na základe vládnej iniciatívy do 30. júna 1939 odišlo zo Slovenska 17 763 českých štátnych a verejných zamestnancov.[21] Spolu s rodinnými príslušníkmi to bolo okolo 50 000 osôb. Vzniknutý problém definitívne vyriešila slovensko-česká dohoda zo 17. mája 1939, podľa ktorej bolo prepustenie českých zamestnancov možné do 30. júna 1939 a následne vždy k 30. júnu príslušného roku. Protektorátna vláda sa zaviazala, že prepustených úradníkov prijme. Podmienky uzatvorenej zmluvy akceptovala aj slovensko-nemecká dohoda podpísaná 6. decembra 1940. Ďalší odsun českých zamestnancov sa tak do určitej miery skomplikoval, pretože už išlo o občanov Nemeckej ríše.

---

[19] JAŠEK, P.: Odsun českých vojakov zo Slovenska po vzniku Slovenského štátu. in: *Rozbitie alebo rozpad?* (ed. BYSTRICKÝ, V. – MICHELA, M. – SCHVARC, M. a kol.). VEDA, HÚ SAV, Bratislava 2010, s. 514.

[20] František URBAN, *Môj osud – dlhá cesta domov.* Magnet Press Slovakia v spolupráci s Múzeom SNP v Banskej Bystrici 2012, s. 40.

[21] Ferdinand Ďurčanský konštatoval, že do konca mája 1940 bolo z ministerstva vnútra prepustených 4341 českých zamestnancov, z ministerstva školstva a národnej osvety 2898 pracovníkov, z justičných orgánov odišlo 464 zamestnancov, z poštovej služby 1881, z oblasti verejných prác 374 pracovníkov, zo železníc 5305 pracovníkov, z finančného sektora 2592 a z ostatných ministerstiev 1880 ľudí, spolu teda 19 375 zamestnancov. PETRUF, Pavol: *Zahraničná politika Slovenskej republiky 1939 – 1945.* HÚ SAV, Bratislava 2011, s. 97; *Aké bude nové Slovensko?* Slovák, 4. 6. 1940, s. 3.

Uzatvorená dohoda riešila i prevzatie vyplácania dôchodkov úradníkov a verejných zamestnancov bývalej ČSR. Slovenská republika prebrala záväzok vyplácania dôchodkov všetkým štátnym a verejným zamestnancom, ktorí odišli do dôchodku pred 14. marcom 1939, pokiaľ získali slovenské občianstvo, alebo mali na území Slovenskej republiky k 1. júlu 1939 trvalý pobyt a tento do 25. septembra 1939 neprerušili. Okrem toho sa mali vyplácať dôchodky štátnym a verejným zamestnancom, ktorí zostali v službe na Slovensku aj po 14. marci.

Českí verejní a štátni zamestnanci však boli napriek československej dohode považovaní za nespoľahlivých a na základe uznesenia vlády im bol služobný pomer zmenený na dočasný, čo bolo dodatočne potvrdené vládnym nariadením č. 254/1939.[22]

Ústavný zákon z 25. septembra 1939 zaradil Čechov do pozície cudzincov, ktorí mohli získať občianstvo iba na základe individuálnej naturalizácie. Za slovenských občanov boli totiž uznané iba osoby, ktoré mali na území Slovenska trvalý pobyt od 30. októbra 1918. Zmena nastala po prijatí ústavného zákona č. 160/1941, keď bolo umožnené získať občianstvo taktiež osobám, ktoré sa hlásili k slovenskej národnosti. Využili to predovšetkým obyvatelia pochádzajúci z východnej Moravy, ktorí sa vyhlásili za Moravských Slovákov.[23]

Po realizácii odchodu českých štátnych a verejných zamestnancov do protektorátu pôsobilo na Slovensku k 31. októbru 1943 1174 českých štátnych a verejných zamestnancov a do konca vojny ich zostalo 542. Celkovo zostalo na území Slovenskej republiky v rôznych povolaniach (súkromný sektor, slobodné povolania a i.) okolo 30 000 Čechov.[24] Odchodom českým zamestnancov zo Slovenska sa síce uvoľnili pracovné miesta pre Slovákov, ale v mnohých prípadoch utrpelo Slovensko ich odchodom straty v hospodárskej, vedeckej či kultúrnej oblasti.

Pokiaľ ide o zamestnávanie Čechov v súkromnom sektore, tam

---

[22] RYCHLÍK, J.: *Česi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914 – 1992...*, s. 211.

[23] RYCHLÍK, J.: Vznik Slovenského státu a česká společnost. in: *Rozbitie alebo rozpad?* (ed. BYSTRICKÝ, V. – MICHELA, M. – SCHVARC, M. a kol.). VEDA, HÚ SAV, Bratislava 2010, s. 396.

[24] BYSTRICKÝ, V.: Vysťahovanie českých štátnych zamestnancov zo Slovenska v rokoch 1938 – 1939. in: *Historický časopis*, roč. 45, č. 4, 1997, s. 597-611.
Slovenská vláda na schôdzi 24. októbra 1939 rozhodla, že zamestnancom českej národnosti možno vydať dekrét o trvalom ustanovení štátnych zamestnancov (poznámka P.M.).

sa situácia zmenila na prelome rokov 1939/1940. V polovici decembra 1939 nadobudol platnosť zákon o zamestnávaní cudzincov. Podľa starej právnej normy nepotrebovali dlhodobo pôsobiaci cudzinci na Slovensku pracovné povolenie. Nový zákon toto ustanovenie zrušil a anuloval platnosť všetkých pracovných povolení. Zo zákona teda vyplývalo, že Čech mohol byť na Slovensku zamestnaný iba vtedy, ak zamestnávateľ preukázal, že na prácu nemôže zohnať slovenského občana. Takýmto spôsobom vyhostili začiatkom roka 1940 väčší počet Čechov s odôvodnením, že ide o cudzincov bez možnosti zárobku.

Ďalšiemu výraznému odchodu Čechov zo Slovenska zabránili Nemci, ktorí si neželali zvyšovanie počtu nezamestnaných v protektoráte. Následne tak bol na príkaz ÚŠB odsun zastavený. Keďže Česi mohli na Slovensku zostať, nakoniec sa voči nim neuplatňovali ani prijaté administratívne opatrenia. Situácia sa tak až do leta 1944 stabilizovala.

Českí zamestnanci v slovenských podnikoch na príklade zbrojárskych závodov na Považí

Po rozpade Č-SR rezonovala otázka akcií súkromných podnikov v snahe o ich repatriáciu na Slovensko. Išlo vo väčšej miere o spoločnosti, v ktorých zastával majoritný kapitálový podiel majiteľ z protektorátu. Čo sa týka samotnej reakcie podnikov na túto snahu väčšinou sa ku nej stavali negatívne (napr. Sandrik uč. spol. Dolné Hámre, Carpathia drevárska úč. spol. Bratislava, Stredoslovenské elektrárne úč. spol. Banská Bystrica, Magnezitový priemysel úč. spol. v Bratislave, papierne v Harmanci, Slavošovciach a iné podniky). Slovenské závody argumentovali skutočnosťou, že v prípade nútenej repatriácie akcií by podnik stratil záujem súčasných akcionárov, finančnú podporu a zároveň potrebné úvery, bez ktorých by nemohli existovať. Súčasne hrozila strata zahraničných dodávateľov, ktorí mali s pôvodnými majiteľmi vybudované dobré obchodné kontakty. Česká strana sa k danej iniciatíve vyjadrila prostredníctvom ministerstva financií veľmi diplomaticky: *„K Vášmu prípisu zo dňa 16. júna 1939 vo veci repatriácie akcií na územie Slovenska, informuje ministerstvo financií, že otázku repatriácie akcií spoločností so sídlom na území Slovenského štátu, ktoré sú vo vlastníctve subjektov nachádzajúcich sa na území Protektorátu Čechy a Morava, možno riešiť iba medzištátnou dohodou v súvislosti s ostatnými otázkami majetkovo-právnych vzťahov medzi Protektorátom*

Čechy a Morava a Slovenským štátom."[25]

V súkromnom sektore teda vlastnili české finančné inštitúcie i napriek enormnému zvyšovaniu podielu nemeckého kapitálu v slovenskom ekonomickom priestore, viaceré podniky a z tohto dôvodu nebolo možné úplne obmedziť počet českých zamestnancov v konkrétnych spoločnostiach.[26] Išlo predovšetkým o vedúce posty v závodoch, správnych a dozorných radách, či špecifické vysoko kvalifikované pozície vo výrobnom procese.

Uvedené konštatovanie platilo taktiež v zbrojárskych podnikoch na Považí, kde aj napriek jasnej dominancii a presadzovaní nemeckých záujmov, zostalo vo výrobnom procese pomerne vysoké zastúpenie českých zamestnancov.

Investície koncernu Škodových závodov tvorili v Dubnici koncom októbra 1938 len 10% investícií celej spoločnosti a za daných okolností predstavovala výstavba Dubnice pre vedenie spoločnosti investičné bremeno.[27] Počet stornovaných objednávok vzrastal a keďže neboli zabezpečené pre závod ďalšie objednávky, výroba bola v dubnickom závode takmer úplne zastavená. Nedostatok práce spôsobil prepúšťanie vysokého počtu zamestnancov. Zvýšenie nezamestnanosti v období 2. ČSR bolo typické pre celé slovenské hospodárstvo. Situácia sa nezlepšila ani po vyhlásení samostatného Slovenského štátu dňa 14. marca 1939.

V súvislosti s prepúšťaním v dôsledku nedostatku práce rástla medzi slovenským robotníctvom nespokojnosť. Poukazovalo sa najmä na to, že prepúšťaní robotníci boli len slovenskej národnosti, zatiaľ čo

---

[25] SNA BA, f. Ministerstvo hospodárstva 1938 -1945, Inv. č. 27, šk. č. 245.

[26] Podľa konštatovania Petra Zaťka mali nemeckí predstavitelia záujem o odchod Čechov z priemyslu a obchodu už krátko po vzniku 1. SR. Na rokovaniach v Berlíne koncom marca 1939 Hermann Göring požadoval odchod Židov a Čechov z priemyselných podnikov a navrhoval ich nahradenie nemeckými odborníkmi. Slovenská delegácia s uvedenou požiadavkou nesúhlasila, vzhľadom k obave, že po kapitálovom ovládnutí českých podnikov by sa nemecká účasť v slovenskom priemysle ešte viac posilnila. Uvedené obavy sa naplnili v nasledujúcich rokoch, keď sa nemecký vplyv na slovenský priemysel intenzívne zvyšoval. *Národohospodár Peter Zaťko spomína.* Tranoscius, Liptovský Mikuláš 1994, s. 90.

[27] VANĚK, Alois – SUŠKO, Ladislav: *Z histórie strojárskych a metalurgických závodov v Dubnici nad Váhom 1928-1949*, Dubnica nad Váhom 1976, s. 42-43.

v závode pracovali aj štátni príslušníci z Maďarska a protektorátu.[28] V Škodových závodoch v Dubnici nad Váhom, ktoré vznikli ako pobočný závod českej firmy, pracovalo vysoké percento českých zamestnancov. Vedenie závodu, odborní pracovníci a úradníci boli prevažne českej národnosti, radoví robotníci boli najímaní z Dubnice a okolitých obcí. V dubnickom závode k 15. aprílu 1939 bolo zamestnaných 175 úradníkov českej národnosti, čo predstavovalo 80% z celkového počtu úradníkov, 310 českých robotníkov – špecialistov, 66 robotníkov III. kategórie, čo spolu tvorilo približne 20% z celkového počtu robotníkov závodu a 17 učňov českej národnosti. Pomer českých robotníkov v jednotlivých dielňach podľa druhu práce bol rôzny, od 4,6% pri laborácii, 19,6% v náraďovni, 28% v delovke a až 58% v kotolni a elektrickej centrále.[29]

V snahe o konsolidáciu pomerov medzi zamestnancami vydali robotnícky a úradnícky závodný výbor dňa 12. júna 1939 vyhlášku, v ktorej vyzývali všetkých zamestnancov bez rozdielu národnosti a postavenia, aby v záujme prosperity závodu ustúpili od národnostnej neznášanlivosti, politických rozbrojov a pod. *„Musíme byť dobrými „škodovákmi“, ako to od nás všetkých žiada generálne riaditeľstvo našich závodov a hlavne záujem výroby. Musíme si vážiť dobré meno Škodovky. Nesmieme dopustiť, aby práve náš závod dobrú povesť našej výrobnej značky naštrbil.“*[30]

Národnostné rozpory v závode sa však vystupňovali až natoľko, že 3. januára 1940 ich prišla vyšetriť mimoriadna vládna komisia na čele s generálnym tajomníkom HSĽS Jozefom Kirschbaumom. Riaditeľstvo závodu muselo zdôvodniť prípady uprednostňovania Čechov na úkor Slovákov. Komisii bolo preukázané, že v závode boli zamestnaní predovšetkým nenahraditeľní českí špecialisti a v záujme závodu nebolo možné v krátkom čase uskutočniť ich nahradenie slovenskými zamestnancami. Vedenie závodu muselo pred komisiou vyvrátiť aj vznesené

[28] SNA BA, f. MH 1938-1945, Inv. č. 27, šk. č. 234, ar. j. 540/1939. Zápisnica spísaná s Prosňanským Jozefom, Hochom Štefanom a Nosálom Michalom ohľadne prepúšťania zamestnancov Škodových závodov v Dubnici nad Váhom.

[29] Státní oblastní archiv (SOA) Plzeň, f. Generální ředitelství (GŘ) Dubnice, kart. 3. Otázka zamestnancov – špecialistov k Memorandu o závode v Dubnici pre generála Franza Barckhausena.

[30] Štátny archív Ministerstva vnútra Slovenskej republiky (ŠA) Bytča, f. Akciová spoločnosť predtým Škodove závody Plzeň pobočný závod Dubnica (zatiaľ nespracovaný), kart. 45. Vyhláška o konsolidácii pomerov v Škodových závodoch v Dubnici nad Váhom.

obvinenia, že českí vedúci dielní nie vždy objektívne posudzujú kvalifikáciu slovenských zamestnancov a bránia im v postupe. V súvislosti s platovými podmienkami vedenie závodu poprelo tvrdenia, že Slováci sú horšie platení ako Česi, ktorým bolo umožnené zastávať lepšie platené pozície.[31] Následne boli vyhotovované zoznamy, kde pri osobách českej národnosti malo byť uvedené, či sú nenahraditeľní, alebo ich možno nahradiť slovenskými zamestnancami.[32] Hoci sa postupne zapracovávalo aj domáce robotníctvo, kvalifikovaných slovenských zamestnancov bol stále nedostatok.

Národnostná štruktúra zamestnancov Škodových závodov v Dubnici nad Váhom k 1. decembru 1943[33]

Skupina	**Národnosť**				
	Slovenská	**Česká**	**Nemecká**	**Maďarská**	**Spolu**
Úradníci	619	315	148	-	1082
Robotníci	6915	349	667	1	7932
Učni	282	4	106	-	392
Robotníci v lesnej správe závodu	65	-	-	-	65
Spolu	7881	668	921	1	**9471**

V dubnickom závode pracoval relatívne stály počet okolo 650 osôb

[31]SOA Plzeň, f. GŘ Dubnice, šk. č. 5. Werk Dubnica-Beschwerden gegen die Werksleitung-Untersuchungskommission. Pozri aj: BYSTRICKÝ, Valerián: (ed.), *Dubnica nad Váhom*, Bratislava 1993, s. 146.

[32] ŠA Bytča pobočka Považská Bystrica, f. OÚ Ilava (1923-1945), šk. č. 49, ar. j. 558/1939.

[33] Vojenský historický archív (VHA) Bratislava, f. MNO 1939-1945 dôv., šk. č. 356, ar. j. 54-1/1-19. Správa vojenského dozorného úradu v Dubnici nad Váhom o stave zamestnancov podľa národnosti ku dňu 1. 12. 1943.

českej národnosti.[34] Tento stav sa iba nepatrne menil preložením jednotlivcov do tovární v protektoráte alebo útekmi zamestnancov. Dňa 9.-24. novembra 1940 bol zo Škodových závodov v Dubnici zistený útek 10 robotníkov českej národnosti.[35] Predpokladalo sa, že ide o komunistov alebo záujemcov o vstup do československého zahraničného vojska. Až po vojne sa zistilo, že celkovo do zahraničnej armády odišlo 23 zamestnancov dubnického závodu (19 Čechov a 4 Slováci).[36]

Slovenská vláda sa snažila presadiť vyšší podiel Slovákov aj pri prijímaní nových zamestnancov do Považskobystrickej zbrojovky. Chcela odňať právo pobytu 600 českým zamestnancom pochádzajúcim z protektorátu. Hoci táto snaha bola neúspešná a mala len dosiahnuť prednostné zamestnávanie domáceho obyvateľstva, čiastočne upokojila napätú situáciu medzi zamestnancami Zbrojovky.[37] Závod Zbrojovky v Považskej Bystrici zamestnával k 1. decembru 1943 9704 zamestnancov, z ktorých sa 529 hlásilo k českej národnosti (295 úradníkov a 234 robotníkov). K nemeckej národnosti sa hlásilo 203 pracovníkov a 8 uviedlo inú národnosť. [38]

Riaditeľ dubnického závodu Karol Husárek sa snažil zabrániť odsunu Čechov, ale najmä preto, aby nebola narušená prevádzka podniku. Zo strany dubnických gardistov však prevládala nespokojnosť a obviňovali riaditeľa z čechizácie závodu. Situácia sa ešte vyhrotila, keď za diskrimináciu českých zamestnancov boli zo závodu prepustení najhorlivejší gardisti.[39] Karol Husárek aj napriek tomu, že Nemcom a slovenskej vláde vychádzal v ústrety, už naďalej nebol vhodnou osobou na vedenie takého dôležitého závodu. Dňa 15. decembra 1941 bol preložený do Prahy a vo funkcii riaditeľa závodu ho nahradil Nemec Franz

---

[34] VHA Bratislava, f. MNO 1939-1945 dôv., šk. č. 126, 222, 356. Stav zamestnancov podľa národnosti v jednotlivých mesiacoch 1941, 1942, 1943.

[35] ŠA Bytča, f. Akciová spoločnosť predtým Škodove závody Plzeň pobočný závod Dubnica, šk. č. 45. Kronika Škodových závodov v Dubnici nad Váhom. s. 11, 17.

[36] ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, Zlatica: *Česi v československom demokratickom a komunistickom odboji na Slovensku v rokoch 1939-1943*, Praha 2009, 163.

[37] JANAS, Karol: *Považské strojárne od Muničky po ZVL*, Žilina 2009, s. 50.

[38] VHA Bratislava, f. MNO 1939-1945 dôv., šk. č. 356, ar. j. 54- 1/7-16. Správa vojenského dozorného úradu o stave zamestnancov v Zbrojovke v Považskej Bystrici podľa národnosti ku dňu 1. 12. 1943.

[39] ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, Z.: *Česi v československom demokratickom a komunistickom odboji na Slovensku v rokoch 1939-1943*, s. 160-161.

Sonnewend.[40] Riaditeľ Zbrojovky v Považskej Bystrici Jaroslav Kubík zostal na svojom poste počas celej existencie Slovenského štátu. V dôsledku politických zmien sa ale vzdal postavenia starostu Považskej Bystrice, kde bol ako Čech neprijateľný.[41]

Napriek opatreniam prijatým proti českému obyvateľstvu na Slovensku a odsunu ich značnej časti do protektorátu, v zbrojovkách na Považí zostala početná skupina českých pracovníkov, ktorých nebolo možné nahradiť miestnymi ľuďmi s potrebnými schopnosťami a vzdelaním. Evakuáciu českých štátnych zamestnancov mala na starosti Štátna sťahovacia komisia, ktorú od 20. apríla 1939 viedol poštový komisár Ludvík Špacír.[42] Nemci považovali zastupovanie protektorátnych príslušníkov na Slovensku komisiami českých ústredných úradov za porušenie štatútu protektorátu, pretože Čechov mohli v cudzine zastupovať len nemecké úrady.[43] Špacírova komisia v Bratislave, ako spomíname vyššie v texte, ale zostala i napriek uvedeným protestom neoficiálne zastupovať české záujmy na Slovensku.

Komisia bola na prechodnú dobu poverená úlohou náhrady vojnových škôd protektorátnych príslušníkov na Slovensku, pretože slovenské úrady odškodňovali len slovenských občanov a žiadosti českých zamestnancov boli zamietnuté. Prvýkrát sa týmto problémom zaoberali príslušné orgány v súvislosti s bombardovaním Bratislavy 16. júna 1944. Otázka odškodnenia sa stala predmetom medzištátneho rokovania a prípravy nemecko-slovenskej dohody o náhrade vojnových škôd vzťahujúcej sa aj na protektorátnych príslušníkov na Slovensku

---

[40] ŠA Bytča, f. Akciová spoločnosť predtým Škodove závody Plzeň pobočný závod Dubnica, šk. č. 38. Zmena riaditeľa. Hlásenie advokáta Edmunda Rosívala generálnemu riaditeľstvu Škodových závodov v Prahe z 3. 12. 1941.

Franz Sonnewend (pôvodným menom Rybniczek) bol brnenský Nemec a dobre ovládal češtinu. V Brne aj vyštudoval technický smer. Pôsobil ako dôstojník nemeckého vojenského preberacieho orgánu v automobilke Škodových závodov v Mladej Boleslavi. Bol príslušníkom zbraní SS a meno Sonnewend prijal až pred nástupom do Dubnice. Ako fanatický stúpenec Hitlera prišiel do Dubnice so zámerom vytvoriť zo závodu jednu z hlavných zbrojných základní Ríše. V Dubnici pôsobil až do zničenia závodu v apríli 1945.

[41] JANAS, K.: *Považské strojárne od Muničky po ZVL*, s. 57.

[42] Národní archiv (NA) Praha, f. Státní akce stehovací (STAS), šk. č. 1, ar. j. 2847/1939.

[43] RYCHLÍK, J.: K otázke postavenia českých zamestnancov na Slovensku v rokoch 1938-1945, in: *Historický časopis*, roč. 37, 1989, č. 3, s. 408-409.

a slovenských štátnych príslušníkov v protektoráte.[44]

V súvislosti s bombardovaním dubnického závodu spojencami dňa 7. júla 1944[45] sťahovacia komisia poskytovala pomoc poškodeným českým občanom zamestnaným v závode: „*Stěhovací komise jest připravena protektorátním příslušníkům české národnosti, kteří utrpěli škody na životě, zdraví nebo majetku při bombardování Dubnice všemožně býti nápomocnou*."[46] Pomoc im bola poskytovaná, či už vo forme peňažnej podpory, bezplatného presťahovania majetku alebo transportu pozostalosti do protektorátu.

Komisia požiadala príslušnú žandársku stanicu v Dubnici nad Váhom o upozornenie českých zamestnancov, že na základe podania si žiadosti majú možnosť získať náhradu za utrpené vojnové škody.[47] Sťahovacia komisia vyplácala poškodeným sociálnu výpomoc až do výšky 5000 Ks. Žiadateľ o devízovú výpomoc musel najskôr v protektoráte uhradiť príslušnú sumu na konto *Ústavu pro péči o přestěhovalce* pri Ministerstve vnútra v Prahe. Doklad o transakcii bol odoslaný Sťahovacej komisii v Bratislave, pričom suma do výšky 3000 Ks bola vyplatená na Slovensku v pomere K : Ks ako 1 : 1. Riešenie malo tú nevýhodu, že devízovú výpomoc mohli získať len tí žiadatelia, ktorí mali k dispozícii potrebné finančné prostriedky v protektoráte. Celkovo bolo komisii predložených 50 prípadov českých zamestnancov poškodených bombardovaním

---

[44] NA Praha, f. STAS, šk. č. 12. Kriegsschäden von Protektoratsangehörigen der Slowakei.

[45] VHA Bratislava, f. MNO 1939-1945 dôv., šk. č. 58, ar. j. 77 ½. Hlásenie vojenského dozorného úradu v Dubnici o bombardovaní Škodových závodov v Dubnici nad Váhom.

V prvom období spojeneckých náletov od júna do septembra 1944 bola dňa 7. júla 1944 okolo 12. hodiny bombardovaná továreň Škodových závodov v Dubnici nad Váhom. Pri bombardovaní prišlo o život 16 zamestnancov najmä nemeckej národnosti a ďalších 40 ľudí bolo zranených. Nálet zasiahol Halu II., kde však nespôsobil väčšie škody. Zničená bola stolárska dielňa, nová kantína, 2 baráky v robotníckej kolónii, nemecká ošetrovňa, úplne zhorel sklad firmy Konstruktíva a bola narušená sieť prívodu elektrickej energie a vody. Podzemná časť závodu naplno zasiahnutá 13 bombami zostala nepoškodená. Na továreň bolo zhodených približne 120 až 300 kg vážiacich bômb. Vzhľadom na rozsah závodu továreň utrpela iba menšie finančné a materiálne straty.

[46] NA Praha, f. STAS, šk. č. 12, ar. j. 1880/1944. Bombenangriff Dubnica am 7. 7. 1944.

[47] Poškodený si musel podať žiadosť, kde uviedol svoje osobné údaje, výšku a druh spôsobenej škody. K žiadosti pripojil vyjadrenie žandárstva, polície alebo notárskeho úradu: 1) či sú údaje o spôsobenej škode pravdivé, 2) akou čiastkou hodnotí škodu úrad, 3) preukázaná protektorátna príslušnosť poškodeného, 4) osobné, rodinné a majetkové pomery žiadateľa, 5) či je potrebné sa zaoberať prípadom zo sociálnych dôvodov.

Dubnice. Spôsobená škoda predstavovala 169 372 Ks.[48]

Na Veľkonočnú nedeľu 1. apríla 1945 bola úplne zastavená prevádzka Škodových závodov v Dubnici nad Váhom.[49] Slovenským robotníkom bolo prisľúbené vyplatenie mzdy za 2 mesiace. Zamestnanci českej národnosti dostali príkaz odcestovať bez veľkej batožiny transportom do Protektorátu Čechy a Morava, kde im bude vyplatená mzda u sesterských firiem.[50]

Protičeské nálady, ktoré do istej miery na Slovensku po stabilizácii pomerov v roku 1940 utíchli, začali v rámci propagandy opäť v roku 1944 oživovať niektoré tendenčné denníky, ktoré poukazovali na „skrytého nepriateľa" na Slovensku.[51]

Po vypuknutí SNP sa začali ozývať hlasy obviňujúce Čechov ako jedného z iniciátorov povstania a predovšetkým mladá ľudácka generácia požadovala okamžité vysťahovanie Čechov zo Slovenska. Stanovenú požiadavku podporila vo svojom programovom vyhlásení 4. októbra 1944 aj nová slovenská vláda svojim predsedom Štefanom Tisom. Na základe prezentovaných aktivít začalo ministerstvo vnútra odoberať Čechom štátne občianstvo. K vyhosteniu Čechov však nedošlo ani v tomto prípade, pretože hranicu s protektorátom po porážke SNP Nemci uzavreli a nedovolili prechod žiadnym transportom osôb. O povolenie odsunu Čechov do protektorátu požiadala slovenská vláda nemeckých predstaviteľov prostredníctvom vyslanca v Berlíne B. Galvánka, tieto

---

[48] NA Praha, f. STAS, šk. č. 12, ar. j. 1880/1944. Bombenangriff Dubnica am 7. 7. 1944.

[49] ŠA Bytča, pobočka Považská Bystrica, f. OÚ Ilava, šk. č. 63, ar. j. 349/1945. Oznámenie o zrušení prevádzky v Škodových závodoch v Dubnici nad Váhom.

[50] ŠA Bytča, f. Akciová spoločnosť predtým Škodové závody Plzeň pobočný závod Dubnica, šk. č. 48. Správa o zničení závodu v Dubnici nad Váhom zo dňa 5. 5. 1945 Karolom Korunkom.

[51] *„Česi na Slovensku sa cítili už znova na koni a až otvorene prejavovali svoj protislovenský postoj a to spôsobom, ktorý musí pobúriť každého sebavedomého Slováka. Skoro by ste už ani nepoznali v nich tých ustrašených, pokorných tvorov z r. 1939 – aj tá pokornosť bola len púhou maskou na zavedenie slovenských ľudí – tak rýchlo sa zmenili od začiatku poslednej sovietskej ofenzívy. Práve táto ich zmena umožnila nám spoznať, koľko ich ostalo ešte na Slovensku a aké pozície zaujímajú v našom verejnom živote. Tie ich zlomyseľné poznámky vo verejných lokáloch i na ulici, tie ich posmešné pohľady... – to všetko svedčí o starom českom duchu, ktorý sa v ničom nezmenil a je dnes vo svojom protislovenskom postoji rovnaký, ako bol pred osamostatnením sa Slovenska, teda sa starej republiky."* Gardista: *Česi na Slovensku*. roč. 6, č. 36, 13. februára 1944.

snahy však boli neúspešné.[52] Nemci nemali záujem o nárast počtu obyvateľov Ríše.

Otázka ďalšieho výraznejšieho odsunu českých zamestnancov zo Slovenska sa tak nerealizovala a udalosti spojené s príchodom nemeckých vojsk a vypuknutím SNP, či vojenské operácie a prechod frontu cez územie Slovenska, už neumožnili ich výraznejší odchod do protektorátu.

[52] RYCHLÍK, J.: *Česi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914 – 1992...*, s. 216; PREČAN, Vilém: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty. Nemci a Slovensko*, Bratislava 1970, dok. 218, s. 434-435.

Останні дні імперії: Україна в процесах дезінтеграції СРСР (серпень-грудень 1991 р.)

Ігор Підкова

Кафедра новітньої історії України ім. Михайла Грушевського, Львівський національний університет ім. Івана Франка (Львів, Україна)

Abstract: The collapse of the Soviet Union in 1991 became the key historical event of the end of the XX century. The study of measures taken by the Soviet leadership to rescue the «last empire» and Ukraine's participation in disintegration processes form the basis of this article. The author reviewes the steps of the official Kyiv in order to achieve a real state separation with the Union Center after the proclamation of Ukraine's independence. Political maneuvers of the state leaders of the USSR and Russia in order to preserve any form of geopolitical construction under the name «USSR» are traced. The attitude of different groups of the Ukrainian political elite concerning the problem of the transformation of the USSR and the prospects of Ukraine's development as an independent state are analyzed as well as the role of the democratic parliamentary bloc – the People's Council in the process of sovereignty. The essence of the contradictions in the views of two parts of the Ukrainian establishment regarding Ukraine's participation in Kremlin political projects is revealed. The preconditions and the essence of the formation of political consensus between the part of the communist elite and nationally oriented opposition concerning the future status of the republic as an independent state are highlighted. The motives of the compromise solution of the Ukrainian government concerning the accession of the republic to the economic intergovernmental entity - Economic Community. The author presented his own interpretation of the role and significance of Ukraine in blocking of the «Novogorovsky process», after the final collapse of which the Soviet Union ceased to exist.

Keywords: Soviet Union, Moscow putsch, Verkhovna Rada of Ukraine, People's Council, sovereignty, Union of sovereign states, All-Ukrainian referendum, Minsk treaties 1991, Russia, Ukraine (August-December 1991)

Крах антиконституційного перевороту у Москві в серпні 1991 р., який спробувала здійснити консервативна комуністична верхівка, докорінно змінив політичну ситуацію в СРСР. У радянських республіках, вже давно охоплених національними рухами, лавиноподібно розгорнулися процеси проголошення й утвердження державної незалежності (т. зв. парад незалежностей).

Ще у дні антидержавного путчу, 19-21 серпня 1991 р., три балтійські країни – Латвія, Литва і Естонія оголосили про свій державний статус (їх незалежність відразу визнала міжнародна спільнота, а 6 вересня 1991 р. і вищий орган влади СРСР – Державна Рада). 24 серпня 1991 р. ухвалила Акт про незалежність і ключова у багатьох відношеннях для союзної держави республіка – Україна. У проміжку між 24 і 31 серпня 1991 р. суверенний статус задекларували й інші суб'єкти радянської федерації – Білорусь, Молдова, Азербайджан, Узбекистан і Киргизія. У наступні місяці формально про свою незалежність заявили Таджикистан (вересень 1991), Туркменістан (жовтень 1991 р.) і Казахстан (грудень 1991 р.), які вже тривалий час здійснювали практичну розбудову державних інститутів.

Незважаючи на поразку консервативних сил у кремлівському керівництві у ході серпневих подій та суверенізацію республік, політичне майбутнє радянського простору не було до кінця зрозумілим й прогнозованим. З одного боку, проголошення незалежності України стало своєрідним «політичним Рубіконом», після подолання якого реактивними темпами відбувався розпад державності СРСР. З іншого, величезний пострадянський регіон залишався, у значній мірі, цілісним політично – продовжували діяти президент і Верховна Рада Союзу, функціонували окремі міністерства і відомства, зберігали керованість Збройні сили[1] – і, що найголовніше, колишні радянські республіки були тісно пов'язані економічними стосунками.

Для закріплення реального суверенітету Україні, як і іншим новопроголошеним республікам-державам, необхідно було якнайшвидше і безконфліктно врегулювати політичні та економічні питання, пов'язані із демонтажем радянських структур і розподілом союзних власності, протистояти намаганням російського керівництва проголосити себе єдиним правонаступником колишнього СРСР. У відносинах із Кремлем новим державам потрібно було також

[1] Уже навіть після укладення Угоди про створення Співдружності незалежних держав 8 грудня 1991 р., яка констатувала припинення існування Радянського Союзу, міністр оборони СРСР Є. Шапошніков заявляв, що «він підпорядковується Президенту СРСР, а радянські війська підпорядковуються міністру оборони СРСР». Див.: Маневри імперії // Ратуша, 18-19 грудня 1991, с. 2.

враховувати, що за подіями уважно спостерігала світова спільнота, яку хвилювала і подальша доля ядерної зброї, і кредитів, виданих радянському уряду, і збереження міжнаціонального миру у регіоні. У національних столицях добре розуміли, що отримання всіх демократичних стандартів у дезінтеграційних процесах вибивало «політичний козир» у Кремля для силового втручання у події, й збільшувало шанси колишніх республік на швидке міжнародне визнання як незалежних державних спільнот. Зокрема, зважену точку зору західних лідерів щодо набуття Україною незалежного статусу озвучив на ювілейних урочистостях 100-ліття початку української еміграції до Канади прем'єр-міністр цієї країни Брайян Малруні, вказавши, що Оттава поважатиме волю українського народу, але «необхідна обережність».[2]

Український парламент (*Верховна Рада України* – авт.) відразу після проголошення незалежності вдався до рішучих кроків на шляху забезпечення державно-правового статусу республіки, упередження й мінімізації загроз державності з боку Москви. На цьому етапі ініціатором більшості законодавчих ініціатив стала парламентська демократична коаліція – Народна Рада, яка після заборони Комуністичної партії і розпуску комуністичної фракції (*«За радянську суверенну Україну»* – авт.) у парламенті, відігравала особливо важливу роль у процесах суверенізації. Зокрема, за поданням депутатів від демократичних фракцій було ухвалено етапний для становлення республіки як самостійної держави законопроект «Про правонаступництво України». Новоприйнятий закон закріпляв за Верховною Радою статус найвищого органу державної влади у країні, регламентував функціонування органів державної влади, визначення державного кордону і процедури набуття громадянства України.

Надзвичайно важливим кроком до унезалежнення від союзного Центру український парламент вважав припинення вертикально підпорядкованої співпраці з союзними інституціями. Народна Рада ініціювала звернення до народних депутатів СРСР від України з пропозицією не брати участь у засіданнях і не голосувати за рішення

[2] Україна на уламках імперії // Голос України, 12 вересня 1991, с. 8.

союзного парламенту, які ущемлюють інтереси України.[3] Присутність у стінах союзного парламенту після подій серпня 1991 р. представників України виглядало алогічно й дискредитувало сам факт проголошення незалежності. Однак, заклик українських парламентаріїв підтримала лише частина народних депутатів СРСР, зокрема, ректор Львівського університету Іван Вакарчук, письменники Роман Федорів і Ростислав Братунь. Саме вони запропонували Верховній Раді України скасувати дію Закону про статус народного депутата СРСР у межах республіки й дозволити народним депутатам СРСР (крім депутатів від Комуністичної партії, комсомолу) брати участь у роботі українського парламенту з правом дорадчого голосу. Одночасно, частина союзних депутатів від України ухвалили відозву, в якій підтримали «створення незалежної демократичної держави – Республіка Україна».[4]

Однією із потенційних загроз для державотворчих процесів в Україні у цей період небезпідставно вважались гарячкові зусилля союзного Центру, у першу чергу, в особі Президента СРСР, реанімувати «Новоогарьовський процес»[5] і сформувати «оновлений СРСР». М. Горбачов, незважаючи на рішення національних парламентів розбудовувати власну державність, настійливо твердив, що «Союз повинен бути збережений».[6] Тож нема нічого дивного, що вже через кілька днів після проголошення незалежності Україною радянський президент ініціював зустріч лідерів 9 республік. У підсумку засідання було напрацьовано спільне звернення (т. зв. Заява десяти), де йшлося про перехідний період у відносинах між республіками,

---

[3] Виступ народного депутата України В. Носова. // Четверта сесія Верховної Ради України, Бюлетень № 3, 1991, с. 6.

[4] Заява народних депутатів СРСР від України // Голос України, 18 вересня 1991, с. 2.

[5] З квітня 1991 р. за ініціативою М. Горбачова у підмосковній резиденції Ново-Огарьово проходили зустрічі керівників радянських республік щодо напрацювання форм і умов укладення нового Союзного договору, через що й хід переговорів отримав назву «Новоогарьовський процес» (Новоогарьовський процес-1». У роботі над виробленням умов трансформування СРСР на нових засадах брали участь лідери дев'яти союзних республік (окрім Грузії, Молдови, Вірменії і трьох балтійських країн) і М. Горбачов, який репрезентував союзний Центр. Переговорний процес був перерваний внаслідок спроби антиконституційного перевороту 19-21 серпня 1991 р.

[6] Интервью М. Горбачева американскому агентству CNN 1 сентября 1991 г. // Известия, 3 сентября 1991, с. 1.

протягом якого планувалося підписати Договір про Союз суверенних держав (ССД).

У рамки невідкладних реінтеграційних заходів Москви вписувалися й рішення V-го позачергового З'їзду народних депутатів СРСР (відбувався 2-5 вересня 1991 р.), який ухвалив закон «Про органи державної влади і управління Союзу РСР у перехідний період». Закон вніс зміни конституційного характеру у конфігурацію органів загальносоюзної влади. Зокрема, з'їзд прийняв рішення про свій саморозпуск (офіційно повноваження народних депутатів вважались дійсними до ліквідації СРСР у грудні 1991 р.), про припинення функціонування Ради Міністрів СРСР тощо. Виступаючи перед делегатами з'їзду, М. Горбачов знову висловив переконання, що шанси на підписання договору між республіками ще не втрачено. Для втілення президентського плану Верховну Раду СРСР було замінено двопалатним органом – Раду Республік і Раду Союзу (остання зібралась на першу сесію 21 жовтня 1991 р., однак, своїх представників направили лише 7 республік). Для оперативного вирішення питань внутрішньої і зовнішньої політики було створено Державну Раду в складі президента СРСР і лідерів 11 республік. Зазнала змін і урядова владна вертикаль – замість союзного уряду створювався Міжреспубліканський економічний комітет (МЕК) із паритетним представництвом від республік.[7] Союзні депутати, намагаючись будь-якими засобами стримати відцентровий курс у регіонах, закликали пришвидшити ухвалення Договору про ССД, за яким кожна республіка мала право «самостійно визначити форму своєї участі в Союзі». Одночасно, у цьому Договорі передбачалося збереження єдиних Збройних Сил і укладення угоди про Економічний союз, участь в якому, проте, не обумовлювалась підписанням нового Союзного договору.[8]

Восени 1991 р. загальна тенденція політичної лінії московського

---

[7] Закон СССР «Об органах государственной власти и управления Союза ССР в переходной период». [Online]: http://rusarchives.ru/projects/statehood/09-42-postanovlenie-organy-gosvlasti.shtml

[8] Постанова З'їзду народних депутатів СРСР 5 вересня 1991 р. «Про заходи, що випливають із спільної Заяви Президента СРСР і найвищих керівників союзних республік і рішень позачергової сесії Верховної Ради СРСР» // Голос України, 7 вересня 1991, с. 3.

Центру ставала все очевиднішою – певна корекція союзної владної вертикалі у бік половинчастого розширення повноважень республік і реформаторська риторика при збереженні основних важелів політичного впливу у Центру, що, на думку Кремля, мало стабілізувати державну конструкцію під назвою «СРСР». Наміри союзного керівництва були настільки явними, що навіть такий обережний у відносинах з Москвою політик, як голова Верховної Ради України Леонід Кравчук, висловився як ніколи відкрито: «Центр політичного життя перемістився в республіки. Про реанімацію союзних органів не може бути і мови, бо вони довели свою повну неспроможність».[9]

А втім, М. Горбачов, тепер вже у рамках новоствореної Держради, наполегливо нав'язував республікам дискусію про перспективи ССД (Грузія, Молдова, Вірменія і Азербайджан ухилились від участі в цій роботі). Продовжуючи розробку проекту Союзного договору, представники центральної та російської влад декларували при цьому різні підходи до пострадянського майбутнього: М. Горбачов наполягав на збереженні єдиної союзної держави, а президент Росії Борис Єльцин позиціонувався як прихильник конфедеративного союзного утворення. Разом з тим, на сторінках преси настійливо циркулювала інформація про спільну позицію цих двох лідерів щодо кінцевої мети реінтеграційних процесів: базова економічна угода повинна йти в пакеті з договором про політичний союз.[10] Підтвердженням саме політичних мотивів цієї версії може служити виступ Б. Єльцина 28 жовтня 1991 р. на V З'їзді народних депутатів РРФСР, якому він заявив: «Я не втрачаю надії на укладення політичного договору». Російський лідер наполягав на збереженні єдиного економічного простору і єдиних збройних сил для всіх республік, а також відстоював ідею безумовного контролю московського Центру над ядерною зброєю.[11] Іншими словами, фактично позиції Б. Єльцина і М. Горбачова щодо перспектив взаємовідносин із національними

[9] Виступ Голови Верховної Ради України Л. Кравчука // Четверта сесія Верховної Ради України, Бюлетень № 1, 1991, с. 36.

[10] КОСТЮКОВ, А.: Россия: Я опять вас навеки сплочу // Голос України, 23 жовтня 1991, с. 6.

[11] Выступление Председателя Верховного Совета РСФСР Б. Ельцина на Внеочередном съезде народных депутатов СССР 3 сентября 1991 г. // Известия, 5 сентярбя 1991, с. 6.

республіками-державами різнилися лише в оцінках ступеня централізації влади, а політична архітектоніка колишнього СРСР бачилася їм непорушною. Саме так і розцінював точку зору президента Росії з цієї проблеми заступник голови комісії у закордонних справах Богдан Горинь, оскільки, на його думку, Б. Єльцин, з одного боку, домагався розвалу віджилого, економічно і політично обтяжливого для Росії Центру на чолі з Горбачовим, з іншого – тяжів до створення нової «демократичної імперії» під виглядом ССД.[12]

Спроби Центру відновити процес відтворення СРСР у будь-якій формі за активної підтримки цих намірів прокремлівською групою в українському парламенті і лавіруюючої позиції керівництва Верховної Ради, поставило перед незалежницьким депутатським корпусом двоєдине завдання – з одного боку, досягнути мінімізації участі представників України в загальносоюзних владних інституціях, з іншого – сприяти цивілізованому демонтажу СРСР для запобігання його конфронтаційного розвалу із непередбаченими наслідками для всіх його учасників.

У ході парламентських дискусій щодо участі України у союзних структурах окреслилося три основні підходи: перший – направити об'єднану делегацію депутатів СРСР від республіки і народних депутатів України у Верховну Раду СРСР з метою контролю за процесом розпаду союзної держави; другий – не брати участі в переговорах за участю союзного Центру, а налагоджувати і розвивати горизонтальні міжреспубліканські контакти; третій – зберегти Союз на пропонованих президентом СРСР засадах, або хоча б у вигляді економічної Співдружності. Горбачовський варіант перебудови відносин із Центром ревно відстоювали депутати колишньої комуністичної більшості, які наполягали на підписанні Союзного договору і збереженні Союзу «за будь-яку ціну». Позицію цих депутатів можна було звести до формули – «Ми за незалежність, але у Союзі».

Погляди прокремлівської групи у парламенті викликали різко негативну реакцію у більшості депутатів. Безкомпромісну позицію щодо московського Центру демонстрував лідер демократичного крила парламенту Ігор Юхновський. «Ми не можемо посилати туди

[12] ГОРИНЬ, Б.: Роль і місце України у Співдружності незалежних держав // Республіканець, № 3, 1992, с. 14.

(*у Москву* – авт.) навіть спостерігачів. Ми можемо доручити нашому представнику бути присутнім на тих засіданнях, і тільки. Решту ми вирішуємо самі», – зазначав голова Народної Ради.[13] І все-таки більшість парламентарів схилялися до прагматичної політичної лінії у відносинах із Центром. Категорично відкидаючи створення будь-яких союзних органів, які б мали право законодавчої ініціативи (зокрема, розробляти Конституцію), депутати визнавали за доцільне, у перехідний період (до 1 грудня 1991 р.), взяти участь у роботі союзних органів для захисту політичних і майнових прав України. Демократичне коаліційне об'єднання запропонувало вислати повноважну делегацію (своєрідну, за їх висловом, «похоронну команду»), яка б сприяла остаточному розформуванню СРСР, розподілу союзної власності, майна, банківських активів тощо. «Наша делегація повинна зайнятися демонтажем напіврозваленого Союзу. Розподіл спільної власності, а не створення умов для того, щоб скріпилось те, що вже сьогодні почало розвалюватися», – відзначав один із демократичних лідерів у парламенті Михайло Горинь.[14] Подібні підходи підтримувало і керівництво парламенту. Зокрема, Л. Кравчук у ході обговорення зазначав, що «у роботі Ради Республік повинні брати участь рівноправні делегації, щоб спільно вирішувати назрілі питання. Боротьба за незалежність, демонтаж Союзу, процес «розлучення» – все це потрібно провести у законному порядку».[15] Компромісне рішення українського парламенту передбачало відмову від участі у надреспубліканських органах влади, «які можуть призвести до включення України як частини в іншу державу» і направлення спостерігачів до союзної Ради Республік.[16]

Основним аргументом для апологетів участі України у переговорному процесі щодо збереження Союзу у тій, чи іншій формі, був

---

[13] Виступ народного депутата України І. Юхновського // Четверта сесія Верховної Ради України, Бюлетень № 30, 1991, с. 112.

[14] Виступ народного депутата України М. Гориня // Четверта сесія Верховної Ради України, Бюлетень № 16, 1991, с. 16.

[15] Виступ Голови Верховної Ради України Л. Кравчука // Четверта сесія Верховної Ради України, Бюлетень № 19, 1991, с. 84.

[16] Постанова Верховної Ради України «Про участь України в представницьких органах Союзу РСР перехідного періоду» // Відомості Верховної Ради України, 1991, № 51, ст. 747.

розрив господарських зв'язків, що могло спричинити економічний крах. Дійсно, економічне становище погіршувалося такими темпами, що чільні політики заговорили про можливість соціального вибуху і нового перевороту. Так, під час робочого візиту до Лондона Президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв твердив, що «якщо Захід не надасть СРСР харчової допомоги цієї зими (*1991-1992 років* – авт.), то радянські люди можуть піти за диктатором». За його словами, головну загрозу демократичним змінам становлять не сепаратистські тенденції у республіках, а перспектива голоду.[17]

У цих умовах союзний Центр пропонував власний сценарій уникнення економічного колапсу шляхом збереження єдиного економічного простору і цілісного ринку. Під головуванням заступника голови Ради міністрів Росії Григорія Явлінського був підготований проект створення економічної співдружності, незалежно від того, якої політичної конфігурації набудуть відносини між республіками.[18]

Саме цей проект було обговорено 2 жовтня 1991 в Алма-Ати (Казахстан) у ході зустрічі керівників 13 колишніх республік (крім Естонії та Литви). Українська делегація критично поставилася до умов договору, висловила свої зауваження щодо грошового обігу, банківської та кредитної систем і, найголовніше, власності колишнього Союзу та її розподілу. Позицію України підтримали всі республіки, окрім Росії. Одразу після завершення переговорів Росія в односторонньому порядку оголосила себе правонаступницею союзної власності (банківських кредитів, алмазного і золотого фондів

---

[17] Інформація «Голосу України» // Голос України, 2 листопада 1991, с. 1.

[18] Ще у серпні 1990 р. у Москві Робочою групою з розробки програми економічної реформи в СРСР (керівники акад. С. Шаталін та Г. Явлінський) було вироблено програма реформування економіки СРСР під назвою «500 днів» (в основі лежала програма «400 днів довір'я» Г. Явлінського та ін.), яка передбачала подолання економічної кризи, шляхом переходу до ринкової економіки. Одночасно були підготовані 20 законопректів, які містили пропозиції щодо переходу до ринку колишнього союзного народногосподарського комплексу й визначали основи Економічного союзу суверенних республік (затверджені Верховною Радою РРФСР і передані на розгляд до Верховної Ради СРСР).Створена після путчу нова робоча група під керівництвом Г. Явлінського, підготувала «Договір про економічне співробітництво між республіками СРСР» для збереження єдиного економічного простору і ринку СРСР незалежно від того, яку політичну форму приймуть відносини між республіками.

тощо) і заявила, що у випадку непідписання республіками Договору відбудеться перехід на валютні розрахунки за нафту, газ та ін. сировинні матеріали.[19] Цей відвертий шантаж з боку російських партнерів вніс додаткове напруження у переговорний процес.

По суті ультимативні вимоги Кремля щодо негайного ухвалення Договору були відкинуті Верховною Радою України – парламент заборонив уряду підписувати документи про економічну співдружність.[20] Синхронно з цим рішенням, 17 жовтня 1991 р. Президія Верховної Ради розглянула заходи для зміцнення суверенітету республіки, зокрема, запровадження плати за транзит російського газу через українську територією на рівні світових цін.

Принципова позиція України щодо умов Договору про економічну співдружність (сам договір все ж був парафований 18 жовтня 1991 р. представниками 8 республік, без України) стала однією із причин появи російської концепції Економічного Союзу,[21] яка подавалась М. Горбачовим як компромісний варіант. Єльцинська модель економічної інтеграції була розрахована на те, що, з одного боку, Росія самостійно швидше і з меншими втратами перейде до ринкових відносин, з іншого, м'яка форма нового міжреспубліканського об'єднання буде привабливішою для республік-непідписантів, у першу чергу, України.

Такі розрахунки російської сторони виявилися небезпідставними. У республіці розгорнулися гарячі дискусії між прихильниками Договору як можливої основи подальших політичних конструкцій у рамках колишнього Союзу, та противниками, які вбачали у ньому не більше, ніж ефективний інструмент розв'язання економічних проблем. Політичні дискусії щодо концепції багаторівневої

---

[19] Україну втягують у велику гру // Голос України, 18 жовтня 1991, с. 2.

[20] ПИСАРЕНКО, С.: Ультиматумів Україна не сприймає // Голос України, 19 жовтня 1991, с. 3.

[21] Російська сторона запропонувала власну модель Економічного союзу, розроблену Комітетом з республіканських стосунків і регіональної політики Верховної Ради РРФСР (голова – член-кореспондентом АН СРСР О. Гранберг). Російські економісти пропонували багаторівневу модель міжреспубліканських відносин, яка вміщалась у наступну формулу – «x+y=15», де x — кількість республік згодних укласти Союзний договір, у – кількість республік, які погоджуються тільки на участь в Економічному союзі.

перебудови Союзу стали однією з головних тем президентської кампанії, яка стартувала у жовтні 1991 р. в Україні. У ході президентських перегонів один із впливових українських політиків (заступник голови Верховної Ради) Володимир Гриньов, активно пропагував ідею різнорівневої за формами і темпами трансформації союзної держави. Його задум полягав у створенні на місці СРСР Економічного співтовариства, куди б увійшли всі республіки (зокрема і Україна), й державного об'єднання конфедеративного характеру. При цьому він не виключав, що частина республік захочуть відновити тісні федеративні відносини.[22]

Ефективність політичного і економічного тиску на Україну з боку горбачовського Центру і єльцинської Росії посилювалася через відсутність сконсолідованої позиції з цього питання і в керівництва республіки, і у депутатського корпусу, і, навіть, в середовищі демократичних сил. Зокрема, позиція Л. Кравчука, який заявляв, що Україна «за єдиний економічний простір),[23] була у значній мірі продиктована його участю у президентських виборах й враховувала думки електорату південного-сходу держави, що переважно підтримував ідею Економічної співдружності. Послідовним прихильником тісних економічних зв'язків з Москвою виявив себе український прем'єр Вітольд Фокін. Іншу думку щодо перспектив економічної угоди висловлював його заступник Костянтин Масик, який вбачав у ній «реанімацію колишнього Радянського Союзу, як би він не називався по-новому».[24]

По-різному підходили до проблеми збереження єдиного загальносоюзного економічного простору, як зазначалось, і депутати демократичної парламентської групи. Частина депутатів-демократів небезпідставно вважала, що Договір – це своєрідна ширма, остання спроба М. Горбачова врятувати Союз, який жодним чином не сприятиме налагодженню господарських зв'язків. Голова комісії

---

[22] Виступ народного депутата України В. Гриньова // Четверта сесія Верховної Ради України, Бюлетень № 30, 1991, с. 100.

[23] КРАСЛЯНСЬКИЙ, А.: Наші союзники – злагода і мир // Голос України, 25 жовтня 1991, с. 2.

[24] Чому Україна не підписала економічної угоди? // Літературна Україна, 24 жовтня 1991, с. 1, 3.

у закордонних справах Дмитро Павличко схвалював позицію Верховної Ради, яка не підписала Договір, як він уважав «не основу економічних взаємин, а основу нового Союзу».[25] Його підтримала більшість колег з фракції, котрі кваліфікували ініціативу Центру як спробу відродження «ідеї підписання Союзного договору, який був розроблений в Ново-Огарьово».[26] Демократичний блок у цілому критично оцінив заклик прем'єра якнайшвидше закінчити процес формування єдиного економічного простору,[27] звинуватив його у «популізмі» й запропонував піти у відставку.[28] Попри заклики Народної Ради «ні в якому разі не підписувати Договір», парламент дав згоду на його парафування, однак, з правом наступної ратифікації Верховною Радою.[29]

Назагал ухвалений документ був розцінений українським політикумом, як вдалий політичний маневр напередодні референдуму щодо проголошення незалежності, що був запланований на 1 грудня 1991 р. Приєднання України до економічної угоди мало заспокоїти ту частину населення республіки, яка боялася погіршення свого економічного становища через непідписання Договору (зокрема, у найсхіднішій області України – Луганській – більше половини опитаних виступали за економічну Співдружність з колишніми республіками СРСР при збереженні політичної незалежності України),[30] а отже, могла проголосувати проти незалежності. З іншого боку, підписання договору вибивало «козирі» у Росії, яка наполегливо підштовхувала республіки до економічного союзу. Даючи політико-правову оцінку цього документа депутат Сергій Головатий вказував, що процедура парафування жодних юридичних наслідків для республіки не передбачала, зате припиняла спекуляції Кремля типу «не підпишете – нічого не дамо».[31]

---

[25] КИРИЛЮК, В.: Після свята // Літературна Україна, 31 жовтня 1991, с. 2.

[26] МАРКОВ, Б.: Бояться взаємовигідних відносин // Голос України, 24 жовтня 1991, с. 3.

[27] БАРАБАШ, О.: Бояться взаємовигідних відносин // Голос України, 24 жовтня 1991, с. 3.

[28] Заява Народної Ради // Четверта сесія Верховної Ради України, Бюлетень № 28, 1991, с. 64.

[29] Див. Четверта сесія Верховної Ради України, Бюлетень № 42, 1991, с. 37.

[30] Революція на Луганщині непопулярна // Голос України, 7 листопада 1991, с. 12.

[31] Виступ народного депутата України С. Головатого // Четверта сесія Верховної Ради України, Бюлетень № 42, 1991, с. 13.

Поспішність, з якою Договір про Економічну Співдружність було підписано у Москві (6 листопада 1991 р., у той же день, коли Верховна Рада дала згоду на підписання цього документа), свідчила не стільки про економічну доцільність ухвалення подібного рішення, скільки про глибокий політичний символізм цього акту для Кремля з точки зору вибудовування контурів нового Союзу, зокрема, й через скриті механізми прив'язування української економіки до єдиного ринку. Слушно зауважив з цього приводу член демократичного депутатського об'єднання Олександр Ємець: «Договір не розв'яже жодних проблем і використовується як принцип. Питання ставиться так: або ми (*Москва* – авт.) вас душимо шляхом шантажу, або ви вистоїте».[32]

Категорично не погодилися з формуванням єдиного економічного простору у межах колишнього СРСР парламентські групи, які стояли на позиціях беззастережного незалежного статусу України. Зокрема, лідер Радикальної фракції В'ячеслав Чорновіл вбачав у Договорі перспективу створення єдиної командної структури, яка «поставить нам ножа до горла», а оновлювати той Союз – це те ж, що «міняти іржавий в'язничний дріт на новий».[33] Цей політик, який також брав участь у президентських виборах, заявляв, що у випадку йог перемоги він негайно скасує це рішення Верховної Ради.[34] Лідер найбільшої політичної сили у країні – Народного Руху України – Іван Драч розцінив Договір як реальну загрозу для державності України,[35] а впливова Українська республіканська партія, керована багаторічним дисидентом і політв'язнем Левком Лук'яненком, стверджувала, що підписаний документ є спробою «створити плацдарм для побудови імперії «нового зразка».[36]

Синхронно з заходами союзного Центру із втягнення України в реінтеграційні економічні процеси у Москві не вщухала робота над

---

[32] КИРИЛЮК, В.: Блокада // Літературна Україна, 14 листопада 1991, с. 1.

[33] МОНЧЕНКО, Ф.: Незалежній Україні — гідного лідера // Народна газета, жовтень 1991, с. 41.

[34] Повідомляє Рух-прес // Народна газета, 24-30 листопада 1991, с. 2.

[35] Заява Народного Руху України з приводу парафування міждержавної економічної угоди // Голос України, 13 листопада 1991, с. 3.

[36] Архів Української республіканської партії у Львові, Заява Проводу Української республіканської партії від 7 листопада 1991 р., спр. 36, арк. 254.

обрисами проекту нового наддержавного утворення, який отримав назву «Ново-Огарьовський договір-2». 2 жовтня 1991 р. учасники чергового етапу переговорів (М. Горбачов, Б. Єльцин, Н. Назарбаєв, Ільхам Карімов, Аяз Муталібов, Аскар Акаєв, Сапармурат Ніязов, Акбаршо Іскандаров) звернулися з листом до українського парламенту, де закликали до створення «нового Союзу» і констатували, що «не уявляють собі Союзу без України».[37] На черговому засідання Держради СРСР 11 жовтня 1991 р., де брав участь і Л. Кравчук, лідери республік-держав погодилися на спільний розвиток і фінансування космічних програм, систем стратегічної оборони і ядерної зброї, низки екологічних проектів. Л. Кравчук підтримав й ідею збереження єдиного інформаційного простору на всій території колишнього СРСР.[38] Така поступка голови парламенту України виглядала непродуманою, оскільки консервація впливу потужних російських засобів масової інформації (як правило, з інформаційно-пропагандистською метою) створювала певні політичні виклики для національних інтересів молодої держави.

Російська влада у ході переговорного процесу все настирливіше спонукала Україну долучитися до формування нового державного утворення – Союзу суверенних держав, одночасно перебираючи все більше повноважень московського Центру під свій контроль. Б. Єльцин і М. Горбачов домовилися про припинення існування з 1 січня 1992 р. центральних органів влади й російський лідер, в односторонньому порядку, підписав указ про перехід під контроль РРФСР усіх союзних урядових відомств та їх майна, ліквідував міністерство зовнішніх зносин СРСР, міністерство внутрішніх справ СРСР, залишивши недоторканими лише міністерство оборони і ядерної енергетики. Такі дії команди Б. Єльцина викликали різкий осуд у Києві. Зокрема, академік Петро Кислий зазначав, що «сильна Росія будується за рахунок грабунку союзних структур, за рахунок шантажу і тиску на республіки».[39] Слід відзначити, що подібні політичні

---

[37] Звернення керівників союзних республік до Верховної Ради України // Голос України, 23 жовтня 1991, с. 2.

[38] СКАНЯ, В.: До зірок – через земні проблеми // Голос України, 15 жовтня 1991, с. 3.

[39] Виступ народного депутата України П. Кислого // Четверта сесія Верховної Ради України, Бюлетень № 16, 1991, с. 36-37.

маневри російського керівництва (зокрема, нав'язування республікам Союзного договору, чи заяв про можливість перегляду кордонів) не залишились непоміченими мешканцями України, про що свідчило падіння рівня довіри до Б. Єльцина з 88 пунктів у вересні до 50 у листопаді 1991 р.[40]

Логіка державотворення змушувала депутатів українського парламенту наполегливо шукати політичні компроміси із політичними опонентами. У відстоюванні суверенітету парламентарі національно-демократичної орієнтації були змушені домовлятись з прагматичною «партією влади». Розвиток політичної ситуації у країні спричинив світоглядні зрушення у частини партійно-державного істеблішменту. Національна комуністична номенклатура, визнавши незалежність як політичну цінність, оскільки шукала шляхів для збереження своєї влади і доступу до національної власності, поступово відходила від комуністичної ідеології, й саме тому, у цей короткий часовий відрізок, окреслилися нові можливості для взаємодії різних політичних сил у протистоянні диктату Москви. Унікальність цього періоду в історії України підтвердив багато років потому Л. Лук'яненко: «Від серпня до 1 грудня 1991 року і націоналісти, і комуністи агітували народ за одне – за незалежність. Очевидно, у кожної сили були свої мотиви й інтереси, але в основному – у питанні про незалежність – вони збігалися».[41] Досягнення напередодні всеукраїнського референдуму політичного консенсусу між більшістю комуністичної еліти й національно орієнтованою опозицією щодо майбутнього статусу республіки давало історичний шанс Україні на здобуття реальної незалежності.

Парламентські дискусії у листопаді 1991 р. кардинально позначалися на позиції української влади щодо чергового варіанту Союзного договору, який надіслала Москва. Стосовно перспектив його підписання голова українського парламенту заявив, що «розмови навколо новоогарьовського процесу треба припинити. Це – просто

---

[40] ЧУРИЛОВ, М.: Жителі України констатують, прогнозують // Голос України, 20 грудня 1991, с. 11.

[41] ЛУК'ЯНЕКО, Л.: Про десять літ минулих. [Online]: www.rius.kiev.ua/journal/3/lukyanenko

несерйозні розмови».[42] Як наслідок, делегація України не взяла участі в засіданні Держради СРСР у середині листопада 1991 р., на якому 7 республік висловилися за створення конфедеративної держави. При цьом, навіть у такому вузькому колі політичних гравців, як Білорусь, азійські республіки, Росія і союзний Центр, досягти остаточної згоди щодо майбутнього нового наддержавного утворення виявилося проблематично.

Перспектива опинитись у новому державному утворенні з шістьма азійськими республіками, що породжувало цілу низку економічних, етнополітичних і демографічних викликів, виглядала для єльцинської Росії більш ніж сумнівною. То ж відмова Києва від участі у процесі політичної реінкарнації СРСР у вигляді Союзу суверенних держав відіграла ключову роль й у трактуванні Б. Єльциним Договору «як безперспективного»[43] й рішення лідерів інших республік дочекатися українського референдуму.

Результати референдуму 1 грудня 1991 р., на якому 92 % його учасників проголосували за незалежність України, відіграли винятково важливу роль у визначенні майбутньої долі Союзу. Всенародне волевиявлення недвозначно легітимізувало проголошену в серпні 1991 р. незалежність у загальноприйнятий для демократичних держав спосіб. Його підсумки стали несподіваними і для московської правлячої еліти, і спростували найоптимістичніші передбачення українських політиків. І якщо М. Горбачов, який на передодні референдуму сумнівався у підтримці українцями ідеї незалежності,[44] тепер не відкидав можливість своєї відставки,[45] то російські політики дрібнішого масштабу навперебій озвучували територіальні претензії до України (зокрема, П. Вощанов, прес-секретар Б. Єльцина, мер Москви Г. Попов, однин із «батьків «Перебудови» О. Яковлєв,[46] О. Руцькой). Проте, ні настійливі заклики офіційного Кремля «не руйнувати велику країну», ні

[42] КРАВЧУК, Л.: Народ доріс до незалежності // Голос України, 12 листопада 1991, с. 3.
[43] ЛИВИН, В.: Політична арена України. Дійові особи та виконавці. Київ: Видавництво «Абрис», 1994, с. 302.
[44] КРИЖАНІВСЬКИЙ, В.: Що залишилося «поза кадром» // Голос України, 26 листопада 1991, с. 7.
[45] У важкій атмосфері // Голос України, 28 листопада 1991, с. 1.
[46] FAX. Ратуша, 30-31 жовтня 1991, с. 2.

територіальні домагання російських «демократів», не могли вже нівелювати результати референдуму і перешкодити Україні розпрощатися з «братніми обіймами» Москви. В умовах жорсткого політичного натиску Україна чітко задекларувала готовність захищати свій суверенітет, недоторканість існуючих кордонів і намір послідовно розбудовувати власну державність.

Остаточну крапку у 69-річній історії СРСР поставили Мінські (Біловезькі) угоди 1991 р., підписані лідерами трьох слов'янських республік – Леонідом Кравчуком (Україна), Борисом Єльциним (Росія) і Станіславом Шушкевичем (Білорусь), внаслідок чого була створена Співдружність незалежних держав (СНД). Незважаючи на різку критику Біловезьких угод демократичними силами, як чергової спроби відтворення союзної держави під новою назвою, і гарячу підтримку їх іншими політичними діячами, як механізму «цивілізованого розлучення» і уникнення «югославізації» пострадянського простору, всі ці рефлексії вже не впливали на політичну реальність – Радянський Союз перестав існувати.

У підсумку можна констатувати, що після серпневого путчу 1991 р. докорінно змінилась політична ситуація в СРСР. Проголошення незалежності більшістю радянських республік, і перш за все, Україною, змусило кремлівське керівництво вдатися до пошуку нових механізмів втримання в своїй політичній орбіті суб'єктів союзної держави.

Наростаючий політичний тиск московського Центру, загроза силового сценарію розвитку подій та обережність міжнародної спільноти у підтримці суверенізаційних процесів у республіках, змушували офіційний Київ до максимально виважених кроків для досягнення Україною незалежного статусу.

У цей період український парламент прийняв низку законодавчих актів із забезпечення державно-правового становища республіки. Особлива роль на шляху трансформації України з союзної республіки у самостійну державу належала парламентській опозиції – Народній Раді, яка задля досягнення своїх цілей не вдавалась до конфронтаційних акцій, а шукала компромісні рішення з політичними опонентами.

Після проголошення незалежності в українській еліті не існува-

ло єдиного погляду на відносини з Москвою і політичні перспективи України. Колишня комуністична більшість парламенту підтримувала реформування Союзу на пропонованих М. Горбачовим засадах, демократична парламентська меншість категорично відкидала ідею відновлення СРСР у будь-якій формі. Саме на цьому історичному етапі остаточно сформувався політичний консенсус між частиною комуністичної еліти й національно орієнтованою опозицією щодо майбутнього статусу республіки як незалежної держави. Проявом політичного компромісу у середовищі українського істеблішменту щодо відносин з Москвою стало приєднання України до економічних проектів Кремля – Договору про Економічну Співдружність. Одночасно, Україна торпедувала всі спроби московського Центру укласти новий Союзний договір і відродити радянську федерацію у формі Союзу суверенних держав.

Неприйняття Україною ідей і принципів «Новоогарьовського процесу» та дистанціювання Києва від політичних ініціатив Москви загальмувало формування нового державного утворення за участю колишніх радянських республік. Результати грудневого Всеукраїнського референдуму остаточно поховали надії Кремля на відтворення СРСР у будь-якому форматі. І якщо Акт незалежності України став «політичним Рубіконом», який запустив дезінтеграційні процеси на теренах СРСР, то створення за участю України Співдружності незалежних держав стало своєрідною «точкою неповернення», після якої Радянський Союз припинив існування як геополітична реальність. І значення України у цьому процесі важко переоцінити.

Zhrnutie

Posledné dni impéria: Ukrajina v procesoch dezintegrácie ZSSR (august – december 1991)

Pokus o štátny prevrat v auguste 1991 radikálne zmenil politickú situáciu v Sovietskom zväze. Nasledovné vyhlásenie nezávislosti väčšinou zväzových republík a predovšetkým Ukrajinou prinútilo vedenie Kremľa, aby naliehavo prijalo opatrenia na zachovanie federálneho štátu. Politický tlak moskovského centra, hrozba silového scenára vývoja udalostí a opatrnosť medzinárodného spoločenstva pri podpore suverenizačných procesov v republikách vyžadovali od oficiálneho Kyjeva maximálne vyvážené kroky na dosiahnutie nezávislého statusu Ukrajiny. Vtedajšia ukrajinská politická elita nemala jednotný názor na perspektívy vzťahov s Moskvou. Komunistická väčšina v ukrajinskom parlamente podporila koncepciu M. Gorbačova o reforme Zväzu, demokratická parlamentná menšina zase kategoricky odmietala myšlienku obnovenia ZSSR. Osobitná úloha na ceste transformácie Ukrajiny zo zväzovej republiky do nezávislého štátu prináležala parlamentnej opozícii – Národnej Rade. Práve v tomto historickom štádiu sa definitívne vytvoril politický konsenzus medzi časťou komunistickej elity a národne orientovanou opozíciou ohľadom budúceho statusu republiky ako nezávislého štátu. Prejavom politického kompromisu o vzťahoch s Moskvou bolo pristúpenie Ukrajiny k hospodárskym projektov Kremľa. Ukrajinské odmietnutie myšlienok a princípov tzv. novoogarevského procesu (podpísanie novej zväzovej dohody) a dištancovanie sa Kyjeva od politických iniciatív Moskvy zabrzdilo formovanie nového štátneho útvaru za účasti bývalých sovietskych republík. Výsledky Celoukrajinského referenda, ktoré sa uskutočnilo 1. decembra 1991, definitívne pochovali nádeje Kremľa na obnovenie ZSSR v akejkoľvek podobe a vytvorenie Spoločenstva nezávislých štátov za účasti Ukrajiny sa stalo akýmsi „bodom, odkiaľ niet návratu“, po ktorom Sovietsky zväz fakticky prestal existovať.

FERGUSON, Niall: ***Civilizácia. Západ a zvyšok sveta.*** Bratislava : Kalligram, 2014, 568 s. ISBN 978-80-8101-855-8 [Z anglického originálu preložil Juraj Šebesta].

Anotovať štyri roky starú knihu, ktorá vyšla koncom roka 2014 i v českom preklade vo vydavateľstvách Argo/Dokořán (v anglickom origináli uzrela svetlo sveta v roku 2011) nie je častým javom. Avšak môj osobný názor je, že toto dielo si ju pre svoj inšpiratívny potenciál celkom určite zaslúži. Práca totiž vzhľadom na niektoré autorove originálne a neortodoxné (hypo)tézy a úvahy ponúka čítanie nesporne zaujímavé. Navyše z perspektívy *zvyšku sveta*, do ktorého Fergusonova definícia *západu* odsúdila mimochodom aj Slovensko, to môže byť čítanie možno aj pomerne kontroverzné (alebo prinajmenšom námet k živej diskusii). Hlavnou témou knihy je veľkolepá púť *západnej civilizácie* ku globálnej dominancii – príbeh kultúrnej expanzie, ktorej prológ sa začal písať pred piatimi storočiami na starom kontinente, a ktorý akoby „hegeliánsky" vrcholil epilógom v podobe USA.

Meno britského historika (a zároveň politického komentátora) Nialla C. Fergusona (nar. 1964 v škótskom Glasgowe), špecializujúceho sa na ekonomické dejiny, históriu diplomacie a medzinárodných vzťahov, či na dejiny britského a amerického imperializmu, je zaiste známe. V súčasnosti pôsobí na prestížnych univerzitách v Spojených štátoch – na Stanforde a Harvarde, v minulosti prednášal aj na Oxforde a Cambridge i na pôde niekoľkých ďalších inštitúcií. Na konte má viacero knižných titulov a niektoré z nich možno označiť ako bestsellery. Honosiť sa tiež môže štvornásobným defilé v rebríčku *100 najvplyvnejších intelektuálov sveta* (v rokoch 2005 a 2008 – 2010). Nemenej zaujímavou nuansou renomé Fergusonovej osobnosti je jeho ideovo-politický profil – neokonzervatívec so stigmou advokáta imperializmu, sympatizujúci s americkými republikánmi.

Geografické vymedzenie priestoru *západu* reflektuje na anglosaskú tradíciu (de facto euroatlantický koridor koncepcie S. Huntingtona), avšak vo Fergusonovom prístupe ku vytýčeniu hraníc *západného sveta* zohráva dôležitú úlohu akcentovanie konfesionálneho kritéria, menovite protestantizmu. Protestantizmus všeobecne predstavuje jeden z kľúčov výkladu Fergusonovej verzie civilizačnej expanzie *západu*,

ktorý tak situuje, resp. redukuje viac-menej do priestoru protestantského sveta. V prípade Európy a jej konfesionálnej mapy v minulosti to však pôsobí rozporuplne (alebo prinajmenšom diskutabilne), najmä v súvislosti s motívmi pokroku, trvale zaviazaných aj západoeurópskym katolíckym krajinám. Fergusonova modifikácia Huntingtonovej koncepcie (resp. jeho pojmu centrálny štát, ktorý je výrazom geopolitického vplyvu) zdôraznením protestantizmu v kontexte interpretácii *západu* a dejín prisúdila prominentné, privilegované postavenie Veľkej Británii so Spojenými štátmi americkými. Primárne tomuto tandemu pripisuje hlavnú rolu pri globálnej expanzii kultúry *západu*.

Ferguson navyše nekompromisne odmieta civilizačný (resp. kultúrny) relativizmus, podľa ktorého všetky civilizácie (kultúry) sú si rovné, a žiadna nemá legitímny nárok supremovať sa nad ostatné. Titulom prima inter pares sa podľa Fergusona neodškriepiteľne môže pýšiť iba *západná civilizácia*, pretože žiadna z iných (ani predchádzajúcich) civilizácií nedosiahla takú prevahu nad zvyškom sveta ako ona. Dôkazom Fergusonovho presvedčenia je evidentne westernizovaný charakter ľudskej existencie takmer na celej planéte. Inými slovami, existuje široké spektrum konkrétnych vzorov, modelov a princípov európskej proveniencie, funkčne adaptovaných a organizujúcich spôsob života v najrôznejších kútoch sveta. Hoci autorov nesporne provokatívny štýl môže v týchto súvislostiach evokovať kontúry sociálneho darwinizmu, Ferguson nie je epigónom takejto extrémnej pozície. Odmietnutie relativizmu totiž implicitne nepostuluje tézu, že *západ* by prezentoval model jedinej správnej civilizácie, ale ide azda iba o trochu cynickú formu konštatovania, že historicky je tou najúspešnejšou. Ďalším významným argumentom proti kultúrnemu relativizmu sa Fergusonovi stáva i komparatívne hodnotenie civilizačnej úrovne cez prizmu ekonomických výsledkov. Aj v tejto súvislosti podľa Fergusona zohral kľúčovú úlohu protestantizmus, čo demonštruje odkázaním na markantné rozdiely medzi Severnou a Južnou Amerikou. Vnímavému čitateľovi zaiste neujde, že v pozadí Fergusonovej koncepcie *západu* stojí inšpirácia *Protestantskou etikou a duchom kapitalizmu* z pera Maxa Webera a naopak, dôrazná kritika teórií K. Marxa a F. Engelsa.

V kontexte náčrtu neoddiskutovateľného civilizačného kontrastu medzi starým kontinentom a vyspelými kultúrami Orientu na

prahu novoveku Ferguson parafrázuje tzv. Rasselasovu otázku, ktorej zodpovedanie je ústredným motívom celej knihy: čo to bolo, čo *západnej civilizácii*, vyznačujúcej sa rôznymi formami deficitu voči orientálnym ríšam, umožnilo nielen predbehnúť svojich konkurentov, ale aj podmaniť si de facto celý svet a vykonať jeho konverziu na obraz svoj? Inými slovami, čo bolo onou vis vitalis civilizácie *západu*? Ferguson rázne odmieta zdôvodnenie úspešnej globálnej expanzie a dominancie *západu* koloniálnym imperializmom, ktorý považuje za tautológiu. Kolonializmus a imperializmus v rámci Fergusonovej teórie predstavujú už prejav globálnej dominancie (ktorý sa vlastne snaží kauzálne zdôvodniť), hoci nepopiera, že ide o inštrument exportu a implementácie kultúrnych vzorov a výdobytkov *západnej civilizácie* do sveta.

Podľa Fergusona bol *západ* – vo význame európska civilizácia – od 16. storočia vyzbrojený do civilizačného boja so *zvyškom sveta* komplexom šiestich kultúrnych konceptov (v slovenskom vydaní preložené ako inštitúcie kultúry), ktoré v knihe metaforicky nazýva zabijácke aplikácie (killer apps):

1. ***Konkurencia***: tú chápe Ferguson ako decentralizovaný politický a hospodársky život, čo bolo na *západe* platformou pre vznik národných štátov a kapitalizmu
2. ***Veda***: spôsoby chápania, skúmania a pretvárania prírodného sveta, ktorým Ferguson pripisuje zásluhy na tom, že poskytli *západu* technologickú prevahu nad *zvyškom sveta*
3. ***Vlastníctvo***: podľa Fergusona právny poriadok ako prostriedok ochrany súkromného vlastníctva uprednostňujúci mierové riešenie sporov, čo sa na *západe* stalo základom pre garanciu stability zastupiteľských vlád
4. ***Medicína***: vedecká oblasť, ktorá na *západe* (a neskôr i v zámorských kolóniách) umožnila podstatné zlepšenie zdravia a predĺžila priemerný vek ľudí
5. ***Spotreba***: Ferguson ju definuje ako spôsob hmotnej existencie *západnej* spoločnosti, v ktorom hrá kľúčovú ekonomickú úlohu ponuka a dopyt po spotrebných tovaroch, čo sa v konečnom dôsledku stalo hybnou silou priemyselnej revolúcie
6. ***Práca***: podľa Fergusona morálny rámec a spôsob konania definovaný (okrem iného) protestantským kresťanstvom, ktorý plní

funkciu tmelu potenciálne nestabilnej spoločnosti, konštituovanej kultúrnymi konceptmi 1 – 5

Vo Fergusonovej interpretácii reprezentujú spomenuté koncepty, resp. inštitúcie niečo ako kultúrne normy, garantujúce integritu a stabilitu fungovania kultúrneho (civilizačného) systému. Kľúčové však bolo to, že ich vývoj bol programovaný podmienkami *západu* (resp. na počiatku podmienkami Európy), čo okrem stability systému zabezpečilo aj jeho efektivitu, resp. civilizačnú vitalitu. Inými slovami, ich kombinácia a charakter, konfigurovaný podmienkami *západného* sveta, z nich vytvorili ideálny arzenál na dosiahnutie hegemónie vo svete. Vzájomná synergia týchto kultúrnych (sub)systémov poskytla konkurenčnú výhodu nad *zvyškom sveta*. Ergo táto diferencia je podľa Fergusonovho úsudku kľúčovým pilierom, z ktorého povstal – hoci aj prostredníctvom vojenských kampaní – pokrok *západu*. Nad zločinmi (rasizmom, genocídami a etc.), ktoré boli sprievodnými javmi tohto procesu nemoralizuje, avšak ani ich nebagatelizuje. Na druhej strane však Ferguson nepopiera, že za triumfom *západu* treba vidieť aj iné faktory. Nielenže *zvyšok sveta* tieto inštitúcie nepoznal, aspoň nie v ich *západnej* (európskej) podobe, ale rivali *západu* sa v druhej polovici minulého tisícročia navyše vyznačovali vnútornou slabosťou a izolacionizmom, v dôsledku čoho nedokázali v konfrontácii so *západom* adekvátne reagovať. Pripúšťa teda aj (do istej miery náhodnú) súhru priaznivých externých okolností.

Uvedených šesť kultúrnych inštitúcií zároveň predstavuje názvy šiestich kapitol knihy, i keď treba poznamenať, že názov nie vždy celkom korešponduje s obsahom (aspoň v prípade kapitoly *Medicína*, v ktorej je predmetom diskusie skôr kolonializmus). Esejistickým spôsobom a za pomoci viacerých grafov, tabuliek a štatistík sa Ferguson snaží uvádzať jednotlivé inštitúcie do vzťahu s konjunktúrou *západu* a zároveň načrtáva i vzájomné korelácie medzi nimi. Popisuje tiež proces ich európskej genézy, avšak poukazuje predovšetkým na to, akým spôsobom a za akých okolností boli zmienené aplikácie západnými vedeckými, politickými a ekonomickými elitami v priebehu pol tisícročia priebežne upgradeované, až katapultovali *západ* na pomyslený civilizačný Olymp. Nejde však o žiadny vyčerpávajúci historický exkurz. Hoci Ferguson nepredvádza ani žiadnu verbálnu exhibíciu (práve naopak, text je svižný a pútavý), nie je zriedkavé naraziť na ťažko pochopiteľnú argumentačnú

stratégiu či protirečenie (napr. pri konfrontácii argumentov ekonomického rastu *západu*, ktorý na jednej strane zdôvodňuje akcelerujúcim a prehlbujúcim sa konzumom, na strane druhej však akcentovaním protestantského asketizmu, ktorý Ferguson v duchu Weberovej tradície pokladá za pozitívny stimulant pracovnej morálky).

Kniha najmä kvôli Fergusonovým interpretáciám, vyplývajúcim z určitej formy odmietnutia civilizačného relativizmu a adorácie ekonomických hodnotiacich kritérií, môže v časti čitateľskej obce rezonovať kontroverzne, ako téma polemík či ako provokácia. Odhliadnuc od štýlu i validity niektorých argumentov je však nesporne zdrojom inšpiratívnych úvah. V reakcii na súčasnú krízu *západu* – ktorému po piatich storočiach globálnej dominancie dochádza dych a ocitá sa v defenzíve pred ekonomickým výkonom tigrov z Ázie (menovite Čínou) – Ferguson dvíha varovne prst a hovorí, že strojcom záhuby si bola každá civilizácia predovšetkým sama, čím nepochybne nabáda a motivuje *západ* k introspekcii a reflexii svojich hodnôt. Zaujímavo z hľadiska praktickej aplikácie na poli spoločenských vied sa však javí Fergusonov koncept inštitucionalizovaných komplexov kultúry ako inšpiratívny spôsob prístupu k výskumu dejín, ktorý sa azda môže uplatniť nielen v globálnom meradle, ale aj v užšom, resp. regionálnom priestore. Osobne sa nazdávam, že Fergusonova kniha by popri ďalších obdobných prácach, ktorých ústredným námetom je civilizácia, resp. civilizačný proces (pars pro toto dvojzväzkové dielo Norberta Eliasa *O procesu civilizace* alebo notoricky známy *Stret civilizácií* už spomenutého Samuela P. Huntingtona), nemala chýbať v knižniciach nielen historikov, ale ani politológov a sociológov.

Andrej Frátrik

HOLLÝ, Karol: ***Andrej Kmeť a slovenské národné hnutie. Sondy do života a kreovanie historickej pamäti do roku 1914.*** Bratislava : Historický ústav SAV, 2015, 280 s. ISBN 978-80-224-1480-7

Historik Karol Hollý pôsobiaci na Historickom ústave Slovenskej akadémie vied publikoval v roku 2015 dielo mapujúce vybrané aspekty zo života Andreja Kmeťa. Autor tým nadviazal na vlastný dovtedajší výskum tohto obdobia slovenských dejín, ako aj na veľké množstvo publikácií venovaných osobnosti A. Kmeťa. Jeho cieľom nie je snaha priniesť komplexný pohľad na Kmeťov život, ale vniesť nové pohľady na tie aspekty jeho života a činnosti, ktoré napriek mnohým publikovaným prácam zatiaľ neboli dostatočne spracované.

V prvej kapitole autor opisuje proces Kmeťovho primknutia sa k národnému hnutiu počas jeho kňazského štúdia v Ostrihome v 60-tych rokoch 19. storočia. Tu k jeho formácii prispela éra ešte vcelku tolerantného prístupu k nemaďarským študentom, podstatná však bola aktivita seminaristov v miestnom slovenskom bohosloveckom spolku. Autor spomína aj prepojenosť tejto skupiny s katolíckou časťou slovenského národného hnutia, čo potvrdzuje napríklad aj faktom, že všetci sa neskôr stali členmi Matice slovenskej.

Druhá kapitola je venovaná osvetovej činnosti A. Kmeťa. V prvej podkapitole autor opisuje Kmeťov príchod na post kaplána v Senohrade, kde pôsobil 3 roky. Z hľadiska národných aktivít predstavoval región Hont periférію, čo však Kmeť vyrovnával bohatou korešpondenčnou činnosťou s vplyvnými osobnosťami národného hnutia. Pozornosť je tu venovaná dvom Kmeťovým úvahám o úlohách kňaza-národovca a úlohách kňaza v oblasti roľníctva. V oboch sú vystihnuté Kmeťove názory na potrebu spoločenskej, národnej aj hospodárskej angažovanosti kňazov. Rola kňaza a národovca sa v jeho vnímaní dopĺňala. Tiež je tu spomenutá aj jeho komunikácia s J. Mallým, cez ktorú sú opísané prvé roky Kmeťovho aktívneho pôsobenia v Senohrade.

Druhá podkapitola je venovaná Kmeťovmu pôsobeniu vo funkcii farára v Krnišove v rokoch 1868-1878. Autor opisuje vzťah Kmeťa a Novej školy slovenskej, jeho následnú zmenu orientácie smerom k martinskej Slovenskej národnej strane, angažovanosť vo voľbách v roku 1871, a tiež nárast jeho osvetovej činnosti. Podkapitola 2.3 je venovaná Kmeťovej

spolupráci s Maticou slovenskou, kde pôsobil ako člen odboru pre vydávanie ľudovýchovných spisov. Autor sa tu tiež venuje vzniku jeho diela *Hospodár na Slovensku*, jeho účasti na svetovej výstave vo Viedni v roku 1873, ale okrajovo aj jeho xenofóbnym vyjadreniam.

Tretia kapitola je venovaná Kmeťovej vedeckej činnosti, ktorá uňho postupne vystriedala predošlý zápal pre osvetové aktivity. V prvej podkapitole autor opisuje jeho vedecké a organizátorské aktivity v období od zatvorenia Matice slovenskej až do druhej polovice 80-tych rokov 19. storočia. Ako vo väčšine knihy, aj tu autor na vykreslenie situácie používa veľké množstvo citovanej korešpondencie. Ďalšia podkapitola je venovaná Kmeťovej snahe o založenie slovenského vedeckého spolku, ktorá nakoniec vyvrcholila založením Muzeálnej slovenskej spoločnosti. Poslednú podkapitolu tretej kapitoly autor venoval Kmeťovým názorom a postojom k Muzeálnej spoločnosti, ako aj celkovo k národnému hnutiu a jeho jednotlivým frakciám v období konca 19. a začiatku 20. storočia.

Posledná, štvrtá kapitola knihy je venovaná udalostiam po Kmeťovej smrti. Autor sa v nej najskôr venuje reakciám osobností a inštitúcií na Slovensku aj v zahraničí na posledné chvíle jeho života a následnú smrť. Výrazný priestor je tu venovaný nekrológom v rôznych periodikách vrátane zahraničných, čím autor zdôrazňuje fakt, že Kmeťova osobnosť a predovšetkým odborná činnosť výrazne presiahla hranice slovenského národného hnutia. V druhej časti autor opisuje vývoj situácie v Muzeálnej slovenskej spoločnosti, kde sa po Kmeťovej smrti vyskytol pokus o zmenu jej účelu.

Publikáciu K. Hollého môžeme považovať za posun vo vývoji poznania a hodnotenia života jednej z výrazných osobností slovenských dejín. Zaujímavé je predovšetkým zameranie sa na jeho názory a vzťahy sprostredkované množstvom citovanej korešpondencie.

Ondrej Druga

BERGER, Stefan – FELDNER, Heiko – PASSMORE, Kevin (eds.): *Jak se píšou dějiny. Teorie a praxe.* Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2016, 444 s. ISBN 978- 80- 7325-398-1

V minulom roku sa na pultoch slovenských kníhkupectiev objavila kniha *Jak se píšou dějiny*, ktorej anglický originál bol publikovaný už v roku 2003. Zostavovatelia Stefan Berger, Heiko Feldner a Kevin Passmore vybrali do nej príspevky sedemnástich autorov, ktoré rozčlenili do troch častí. Prvá časť sa zameriava na kontexty formovania histórie ako „vedeckej" disciplíny od 18. storočia. Druhá časť predstavuje jednotlivé historické tradície (marxizmus, *Annales*), vplyv ideových prúdov (postštrukturalizmus, psychoanalýza) a prístupov (antropologický, komparatívny) na charakter písania o dejinách. Kapitoly v tretej časti sa pokúšajú zhodnotiť vyrovnávanie sa s postštrukturalizmom vo vybraných oblastiach historického výskumu. Z pohľadu zostavovateľov bolo hlavným účelom publikácie „preskúmať spôsoby ako teória utvárala *praktické* dejepisectvo" (s. 6). V prvej kapitole úvodnej časti publikácie Heiko Feldner približuje proces formovania histórie ako vedy spojený s narastaním významu empirického a praktického poznania, ktoré sa viazali na používanie zrozumiteľnej – mechanickej metafory. Postupné nahradzovanie používania mechanickej metafory vhodnejšou organickou metaforou súviselo s „antropologickým" obratom, ktorý zvýraznil históriu ako humanitnú vedu (s. 26). V nasledujúcej kapitole sa John Warren venuje predstavám o charaktere písania najznámejších predstaviteľov rankeovskej tradície (lorda Actona, Williama Stubbsa, Herberta Butterfielda a Louisa Namiera) v Anglicku. V záverečnej kapitole tejto časti Peter Lambert poukazuje na viaceré aspekty postupnej profesionalizácie histórie, a to v nacionálnej ako aj internacionálnej dimenzii.

V druhej časti sa úvodná kapitola od Geoffa Eleyho zameriava na prístupy anglických historikov, ktorí boli inšpirovaní marxistickou teóriou. Britská marxistická historiografia sa zväčša venovala štúdiu života robotníkov, pričom práce historikov hlásiacich sa k politike komunistickej strany od roku 1952 trvalejšie formovali obsah časopisu *Past and Present*. V nasledujúcej kapitole John Harvey stručne predstavuje problémový vzťah medzi sociálnymi vedami a históriou v Británii, Francúzsku a Nemecku. Z jeho pohľadu sa od polovice 19. storočia prejavoval

sklon historikov uprednostňovať ideál historizmu pred intenzívnejším záujmom o teórie sociálnych vied. Táto inklinácia historikov v Británii viedla k narastaniu vplyvu organickej teórie sociológie Herbera Spencera v akademickej komunite (s. 111). V Nemecku podľa neho vyvolávala u historikov ohlas sociálna teória Maxa Webera a vo Francúzsku najväčšiu pozornosť vzbudzovali práce Émile Durkheima a neskôr antropológa Clauda Léviho Straussa. V americkej akademickej komunite z jeho pohľadu zaujala historikov najmä funkcionalistická teória Talcotta Parsonsa. V závere svojho príspevku Harvey zdôraznil, že i keď sa myšlienka zjednotenia historiografie a sociálnych vied rozšírila aj na oblasť sociálnych dejín, tak sa neodstránili pochybnosti o užitočnosti určitých sociálno-vedných teórií (s. 128). V šiestej kapitole Matthias Middell podáva ideový vývoj historickej školy viazanej na časopis *Annales* v spojitosti s prácami Ernesta Blocha, Françoisa Fureta. V závere svojho príspevku Middel konštatuje, že vplyv školy *Annales* sa na medzinárodnej scéne vytratil a „nahradil ho multipolárny systém stredísk inovácie" (s. 151).

Nasledujúca kapitola Kevina Passmoreho sa pokúša mapovať vzťah histórie a postštrukturalizmu. V jej úvode Passmore upozorňuje na odlišnosti medzi „postmodernou" a „postštrukturalizmom". Po stručnom uvedení hlavných ideí lingvistického štrukturalizmu Ferdinanda Saussuera zvýrazňuje ideový posun Jacquesa Derridu k postštrukturalizmu. V tejto súvislosti konštatuje, že postštrukturalisti nahliadajú „na jazyk ako nestabilný systém, v ktorom význam kolíše" (s. 160). Za hlavný cieľ kritiky postštrukturalizmu považuje Passmore tradičný esencionalizmus, čo znamená, že „text ani žiadny iný historický doklad nie je možné vysvetľovať vo vzťahu k nejakej ‚esenciálnej' zásade, ležiacej mimo neho" (s. 161). Z pohľadu Passmorea najväčším príspevkom prác postštrukturalistov k dejepisectvu „sa stal jeho dôraz na to, že nič nemožno poznať nezávisle od jazyka a minulosť nemá žiadny ‚esenciálny' význam" (s. 171). V kontraste s týmto deklarovaným postojom Passmore v súvislosti s holokaustom konštatuje, že stúpenci postštrukturalizmu „rezignujú na najsilnejšie prvky vlastného stanoviska a uchyľujú sa až rekonštruktivizmu" (s. 175). Ilustrovanie tejto tézy tvrdeniami Haydena Whita je však do značnej miery skresľujúce. Niektoré Passmoreove tvrdenia (napr. „podľa logiky postštrukturalizmu nie možné o minulosti napísať nič, čo by malo akúkoľvek hodnotu") sa podieľajú na vytváraní

zjednodušujúcej a zavádzajúcej predstavy o postmodernej (postštrukturalistickej) teórii histórie (s. 164). V poradí ôsma kapitola Garthine Walkerovej približuje vplyv psychoanalytických teórií na prácu historikov prostredníctvom predstavenia teórie freudovskej psychoalanýzy, objektových vzťahov Melanie Kleinovej a lacanovskej psychoanalýzy Julie Kristevovej. V spojitosti s nimi autorka uvádza kritické výhrady voči uplatňovaniu psychoanalytických teórií, ktoré sú spojené s ich esencionalitou a kruhovosťou argumentácie. Príkladom prekonávania týchto výhrad mali byť práce o čarodejníctve od Lyndal Roperovej a Diany Purkissovej (s. 202). V poradí deviata kapitola Stefana Bergera sa zameriava na problémy sprevádzajúce práce z oblasti komparatívnej histórie. Tieto problémy podľa neho súvisia s historikovým dôkladným poznaním viacerých sociálnych kontextov, jeho zamýšľaním sa nad obmedzením času a priestoru, použitím teoretických a konceptuálnych rámcov, ako aj citom pre uplatnenie jazyka (s. 238). Kritický postoj ku komparatívnej histórii formulovali podľa Bergera predstavitelia *histórie kultúrnych prenosov* (Michael Werner a Michael Espagne), ktorá „relativizovala národné miery a problematizovala národné výkladové rámce" (s. 242). V závere kapitoly je uvedený inšpirujúci príklad komparatívnej histórie, ktorou je stať Erica Hobsbawna a Joan Scottovej o povesti radikálov alebo robotníckych intelektuálov najmä medzi krajčírmi v 19. storočí (s. 245-248).

Úvodná kapitola Jona Lawrenceho v tretej časti predstavuje príbeh politických dejín na príklade britskej historiografie. V jej vývoji autor zaznamenáva tendenciu používať odlišné prístupy pri vysvetľovaní konania politických elít a tzv. ľudovej politickej kultúry. Zatiaľ čo pri prácach zameraných na politické elity boli historici inšpirovaní intelektuálnou históriou, tak historici píšuci o „ľudovej politike" nahliadali na politiku ako prizmu, prostredníctvom ktorej je možné študovať sociálnu štruktúru a (zvlášť po nástupe ‚lingvistického obratu) ľudovú kultúru (s. 262-263). Z pohľadu Lawrenceho by nové „integrované" politické dejiny mali zohľadňovať sociálny a kultúrny aspekt politiky, formulovať prijateľné vysvetlenia pre zmeny v čase, formovať citlivé povedomie o previazanosti politiky ako súťaživého a konfliktami poháňaného systému a tiež „uznanie schopnosti politiky utvárať na úrovni štátu ako formu, tak i obsah ľudovej politiky" (s. 270). Nasledujúca kapitola od Thomasa

Welskoppa stručne mapuje vývoj sociálnych dejín v Británii, USA a Nemecku, kde jej najvýznamnejšími reprezentantmi sa stali Hans-Ulrich Weber a Jürgen Kocka. Sociálna história sa podľa Wellskoppa dostala pod kritiku reprezentantov kultúrnych dejín, pričom v nej pretrvávali problémy zmierenia štruktúry s konaním dejinných aktérov, „materialistického" chápania ekonomiky, významu kultúry (jazyka a symbolov) (s. 297). V poradí trinásta kapitola, ktorej autorkou je Pat Hudsonová, podáva formovanie hospodárskych dejín a osobitne „nových hospodárskych dejín". Práce zaraďované pod „nové hospodárske dejiny" boli v 60. a 70. rokoch minulého storočia „poznačené štatistickými analýzami, ktorými sa osvetľovali trendy a vzťahy medzi pohybmi rôznych premenných" (s. 312). K oslabovaniu popularity hospodárskych dejín podľa Hudsonovej prispievala postupná špecializácia oblastí výskumu hospodárstva, ktorá vyúsťovala do problematizovania hlbšieho chápania historických procesov. V závere svojej kapitoly uvádza Hudsonová negatívny prípad z dejín hospodárstva v podobe knihy Roberta Fogela a Stanleyho Engermanna *Čas na križovatke*, ktorá vyvolala značné polemiky. Zároveň poukazuje na prínosnú prácu Craiga Muldrewa *Ekonómia povinnosti*, ktorá kombinuje rôzne prístupy pri výskume pramenného materiálu. V nasledujúcej kapitole Beverley Southgate približuje oblasť dejín ideí, ktorá prispievala k explicitnejšej kontextualizácii skúmaných dejinných období. V pätnástej kapitole približuje Laura Lee Downsová dejiny žien a genderovú históriu, ktorú charakterizuje „teoretický eklektizmus a bádatelia uplatňujú širokú škálu nástrojov a prístupov, ktoré im umožňujú hlbšie porozumieť spôsobom, ktorým gender ako sociálna/diskurzívna kategória a zároveň prežívaná skúsenosť utvára dejiny človeka" (s. 370). Predposledná kapitola Milesa Rosenberga upozorňuje na pretrvávajúci význam témy rasy, ktorá sa objavuje v politickej kultúre západných demokracií. Záverečná kapitola podáva prípadovú štúdiu o realizácii praktickej ľudovej demokracie, ktorá je spätá s „ľudovou históriou" v rámci Butetownského projektu dejín komunity v multietnickej prístavnej štvrti v Cardiffe. Obsah publikácie uzatvára skôr len symbolický dvojstranový slovník pojmov (až s 18 heslami) so stručnou charakteristikou autorov a menný register.

Slovenský čitateľ tejto publikácie má možnosť jej obsah konfrontovať s knihou Georga Iggersa *Dějepisectví ve 20. století* (2002), ktorá sa

podobne zameriava na vývoj v anglosaskej, nemeckej a francúzskej historiografii v 20. storočí. V porovnaní s touto knihou recenzovaná publikácia podrobnejšie podáva vývoj vo viacerých oblastiach historického bádania. Podobne ako v Iggersovej knihe, tak aj tejto publikácii sa stretávame s poukazovaním na význam a prítomnosť teórie v prácach historikov. Koncom minulého storočia sa zdôrazňovanie významu teórie v spojitosti s písaním o dejinách stalo dominujúcim trendom nielen v prácach približujúcich dejiny dejepisectva, ale už aj úvodoch do histórie (príkladom môže byť porovnanie prvých a posledných vydaní prác Johna Tosha alebo Michaela Stanforda). Príčiny pripisovania významu teórie je možné dávať do súvisu s tvorbou odlišných historických výkladov priebehu udalostí, ktoré prirodzene vyúsťujú do rôznych zobrazení minulosti. S pripustením relevantnosti teórií v historickom bádaní sa objavuje problém určenia ich miesta v procese historikovej tvorby ako aj formulovania „správneho" postoja k nim. Viacerí autori v recenzovanej publikácii naznačili nielen limity „tradične" používaných teoretických prístupov, ale aj posuny k novším teóriám (perspektívam) v rôznych oblastiach historického výskumu. Podrobnejšie priblíženie miesta a funkcie teórie v praxi historika by mohlo zdôvodniť prečo a na akých úrovniach dochádza k posunom k iným (novším) teóriám. Zároveň by sa mohlo čitateľovi ozrejmiť prečo niekedy „súperiace" zobrazenia minulosti nemusia nevyhnutne vyústiť do spomínaného „deštruktívneho" relativizmu ako v prípade autormi kritizovaného postštrukturalistického pohľadu na históriu. Ak by sa v práci *Jak se píšou dějiny* nachádzala kapitola, ktorá by sa pokúsila dať aj odpovede na otázku miery vplyvu teórie alebo teórií v procese písania o dejinách, tak by podnecovala čitateľa k hlbšiemu zamýšľaniu sa nad dynamicky vyvíjajúcim vzťahom medzi teóriami a písaním o dejinách. Vzhľadom na absenciu analytickej kapitoly, ktorá by sa detailnejšie venovala tomuto vzťahu, predstavuje recenzovaná publikácia pre českého a slovenského čitateľa pravdepodobne najmä doplňujúci informačný zdroj o jednom anglosaskom pohľade na vývoj dejepisectva v západnej kultúre.

Juraj Šuch

***Štefan Moyzes (1797 – 1869) – medzinárodná vedecká konferencia pri príležitosti 220. výročia narodenia*, konaná v Stredoslovenskom múzeu v Banskej Bystrici dňa 24. októbra 2017**

V roku 2017 si 220. výročie narodenia Štefana Moyzesa, významného národného a kultúrneho dejateľa, banskobystrického biskupa v rokoch 1851 – 1869 a prvého predsedu Matice slovenskej, mesto Banská Bystrica a jeho obyvatelia pripomenuli nielen výstavou v *Štátnej vedeckej knižnici* a jednou prednáškou v Stredoslovenskom múzeu, ale aj medzinárodnou vedeckou konferenciou, ktorú spoločne pripravili Stredoslovenské múzeum, Banskobystrické biskupstvo a Katedra histórie FF UMB. Záštitu nad akciou prevzal primátor mesta Banská Bystrica Ján Nosko a finančne ju podporili Stredoslovenské múzeum a Spolok banskobystrických historikov – regionálna pobočka Slovenskej historickej spoločnosti pri SAV. Odborným garantom podujatia bol profesor Dušan Škvarna, interný pracovník Katedry histórie FF UMB, ktorý sa výskumne venuje dejinám slovenského národnoemancipačného hnutia v prvej polovici 19. storočia.

Konferenciu otvoril umeleckým prednesom docent Akadémie umení Juraj Sarvaš a následne uvítal všetkých zúčastnených krátkym príhovorom riaditeľ Stredoslovenského múzea Roman Hradecký. Po ňom sa auditóriu prihovoril biskup Banskobystrickej diecézy Mons. Marián Chovanec, ktorý vyzdvihol fakt, že sa konferencia koná práve v Banskej Bystrici, v ktorej Moyzes strávil posledných 18 rokov života. Napokon v mene primátora mesta Jána Noska predniesol príhovor jeho druhý zástupca Martin Turčan.

Po úvodných slovách konferenciu otvoril profesor Škvarna, ktorý vo svojom vystúpení zhrnul základné biografické fakty o Štefanovi Moyzesovi, priblížil historické bádanie o tejto významnej osobnosti a poukázal na menej známe alebo prehliadané témy či otázky, ktorým by bolo potrebné v životopisnom bádaní o Moyzesovi venovať pozornosť. Na záver svojho vystúpenia vyjadril nádej, že práve konaná konferencia prinesie nové poznatky a objektívne (z)hodnotenia rozmanitých aktivít Štefana Moyzesa v rovine národnoemancipačnej, kultúrnej a cirkevnej.

Prvý blok prednášok, ktorý moderovala zamestnankyňa múzea

Erika Maliniaková, niesol názov *Život v Záhrebe* a bol venovaný pôsobeniu Štefana Moyzesa v Chorvátsku. Moyzes tu pôsobil v rokoch 1829 – 1850 ako profesor na Kráľovskej akadémii a neskôr ako kanonik kapituly. Okrem toho bol aj plodným publicistom, redaktorom, prekladateľom a spolkovým činiteľom, pričom na všetkých týchto postoch podporoval a propagoval ciele ilýrskeho hnutia. Profesor Alojz Jembrih z Katedry chorvátskych štúdií Záhrebskej univerzity prezentoval v prednáške s názvom *Moysesov djelatni tijek u Zagrebu (1830 – 1851)* [Priebeh Moyzesovej práce v Záhrebe (1830 – 1851)] Moyzesovo účinkovanie ako profesora filozofie Kráľovskej akadémie a zároveň vrchného cenzora kníh a novín v rokoch 1836 – 1843. Jeho cenzorské pôsobenie, ústretové k rozvoju chorvátskeho národného hnutia, však narazilo na odpor uhorských vládnych a intelektuálnych kruhov, presadzujúcich maďarizáciu. Moyzesa profesor Jembrih predstavil ako pokrokovo zmýšľajúceho publicistu a poukázal aj na jeho rozsiahlu redakčnú a vydavateľskú činnosť, ktorou sa zaslúžil o zveľadenie chorvátskeho jazyka. Na záver svojho vystúpenia krátko predstavil vlastnú publikáciu *Tragom života i rada Stjepana Moysesa u Zagrebu (1829 – 1851)* [Po stopách života a diela Štefana Moyzesa v Záhrebe (1829 – 1851)], ktorú v roku 2016 o Moyzesovi publikoval.

Následnú prednášku za neprítomnú doktorku Vlastu Švoger z Chorvátskeho historického inštitútu (Hrvatski institut za povijest) prečítala autorka jej slovenského prekladu. V prednáške s názvom *Stjepan Moyses i Prosvjetni odsjek Banskoga vijeća (1848 – 1850)* [Štefan Moyzes a výbor pre otázky školstva a cirkvi v Bánskej rade (1848 – 1850)] boli predstavené aktivity Štefana Moyzesa v Bánskej rade (Bansko vijeće), ktorá bola od polovice roku 1848 do polovice roku 1850 prvou krajinskou vládou v Chorvátsku. Moyzes stál na čele Osvetového výboru (Prosvjetni odsjek), do kompetencie ktorého spadali záležitosti školstva, tlače a náboženstva. V súvislosti s týmto významným postom bol v rokoch 1849 a 1850 aj cisárskym dôverníkom pre chorvátske záležitosti vo Viedni. V danom období sa Moyzes významne podieľal na upevnení chorvátskeho národného vedomia, a to najmä prostredníctvom postupnej dominancie chorvátčiny v školstve a v kultúre.

Prvý blok prednášok uzavrelo vystúpenie maďarského historika Józsefa Demmela z Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku v Békešskej Čabe, ktorý v príspevku predstavil krátke pôsobenie Moyzes

na poslednom uhorskom sneme na prelome rokov 1847 a 1848. Moyzes bol na snem zvolený za Záhrebskú kapitulu a aktívne sa zapojil do diskusie najmä v jazykových otázkach. V príspevku boli priblížené jeho dva prejavy zo 7. a 15. januára 1848, v ktorých bránil záhrebského biskupa Juraja Haulika a podporil návrh na pozdvihnutie chorvátčiny na úradný jazyk. Demmel sa dotkol aj spornej otázky spolupráce Moyzesa s iným Slovákom, s ktorým sa na sneme stretal – s Ľudovítom Štúrom. Nie je však doložené, že by Moyzes priamo podporoval Štúrom presadzované politické a národné požiadavky (Moyzes zastupoval v tom čase chorvátske národné záujmy).

Po odznení prvých troch príspevkov sa otvoril priestor pre diskusiu, v ktorej padli otázky na oboch zahraničných hostí. Profesor Dušan Škvarna sa zaujímal o reflexiu Moyzesovej publicistky jednak v radoch jeho chorvátskych súčasníkov a následne aj v chorvátskej historiografii. Na profesora Jembriha smerovala aj otázka o charaktere vzťahov medzi Štefanom Moyzesom a slovenskými intelektuálmi v čase jeho záhrebského pôsobenia. Odpoveď profesora Jembriha doplnil o svoje poznatky aj Zoltán Baláž, bývalý pracovník diecézneho archívu.

Po obednej prestávke nasledoval druhý blok prednášok pod názvom *Kultivácia domáceho prostredia*, ktorý moderovala Alica Kurhajcová, členka Katedry histórie FF UMB. Profesor Peter Zubko zo Slavistického ústavu Jána Stanislava pri SAV informoval o organizácii katolíckej cirkvi v habsburskej monarchii v 19. storočí. Poslucháčom priblížil územnosprávne jednotky katolíckej cirkvi, administratívny aparát diecézy a tiež vzostupnú hierarchickú štruktúru cirkvi, do rámca ktorej zasadil kariérnu dráhu Štefana Moyzesa. Zoltán Baláž sa v príspevku zameral na stav Banskobystrickej diecézy pred nástupom Moyzesa na biskupský stolec. Na príkladoch z prameňov konštatoval, že biskupstvo bolo po finančnej a hospodárskej stránke v žalostnom stave, biskupské sídlo v Žiari nad Hronom bolo poničené počas revolučných udalostí v rokoch 1848 – 1849, živoril i kňazský seminár v Banskej Bystrici, mnoho farností nebolo obsadených, kňazi dostávali veľmi skromné odmeny. Biskup Moyzes sa po nástupe do funkcie zaslúžil o to, že ku koncu jeho života sa pomery v biskupstve výrazne zmenili k lepšiemu. Ján Golian, zamestnanec diecézneho archívu v Banskej Bystrici, priblížil zas Moyzesov vklad do budovania cirkevného aparátu Banskobystrického biskupstva v 50-tych

a 60-tych rokoch 19. storočia. Zameral sa najmä na obsadzovanie postov v kapitule a na osobnosti absolventov banskobystrického kňazského seminára, ktorých vysvätil biskup Moyzes. Mnohí z nich boli aktívni v národnobuditeľskej činnosti. Docent Miroslav Kmeť z Katedry histórie FF UMB zase priblížil zásluhy biskupa Moyzesa o rozvoj školstva v Banskej Bystrici. Išlo najmä o pozdvihnutie katolíckeho gymnázia, ktoré sa zo štvorročného zmenilo na osemročné a začalo sa v ňom vyučovať po slovensky. Biskup sa snažil založiť aj školu pre dievčatá, v ktorej by sa tiež vyučovalo v národnom duchu, ale v tejto snahe bol menej úspešný. Napriek tomu bol jeho prínos do rozvoja bystrického školstva značný. Druhý blok prednášok uzavrel Rastislav Molda zo Slovenského historického ústavu Matice slovenskej. V príspevku s názvom *(De)mystifikácia Štefana Moyzesa ako predsedu Matice slovenskej* poukázal nielen na úlohu Štefana Moyzesa pri vzniku tejto najvýznamnejšej kultúrnej ustanovizne Slovákov v 19. storočí, ale spomenul aj niektoré menej pozitívne javy, pre ktoré bol Moyzes kritizovaný (napríklad jeho menšia angažovanosť v matičnej činnosti po jej založení). Aj tento blok po jeho skončení doplnila diskusia, v ktorej si opäť hlavné slovo zobral profesor Škvarna a následne aj doktorka Daniela Kodajová z Historického ústavu SAV. Diskusia sa začala poznámkou profesora Škvarnu k poslednému z príspevkov, na ktorú s vysvetľujúcim komentárom reagoval R. Molda. Do ich dialógu vstúpila aj D. Kodajová, ktorá sa snažila vysvetliť dôvody, ktoré viedli predstaviteľov slovenskej inteligencie k nekriticky pozitívnemu alebo naopak k nespravodlivo negatívnemu hodnoteniu Moyzesa.

Tretí blok prednášok s názvom *Moyzesov druhý život* moderoval Ján Golian. V prvom vystúpení predstavila Erika Maliniaková, pracovníčka Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici, dobové maliarske, litografické a fotografické vyobrazenia Štefana Moyzesa, ktoré sa zachovali najmä v zbierkach biskupstva, Stredoslovenského múzea a Literárneho múzea SNK. Na niekoľkých maľbách Maliniaková poukázala na relatívne realistické zachytenie osoby Moyzesa. V tlačených materiáloch však jeho spodobenie podľahlo istej idealizácii, či dokonca vizuálnej deformácii. Vernú podobu biskupa približuje jediná zachovaná fotografia, vytvorená asi v roku 1865. Alica Kurhajcová, odborná asistentka pôsobiaca na Katedre histórie FF UMB, sa pre zmenu zamerala na vnímanie Moyzesových

aktivít v 60-tych rokoch 19. storočia optikou maďarskej tlače. Biskup Moyzes bol, samozrejme, často cieľom kritiky maďarských, ale aj prouhorsky mysliacich či cítiacich slovenských publicistov, a to najmä pre jeho podporu slovenského národného hnutia a pre aktivity spojené s Maticou slovenskou. Z mnohých dobových svedectiev však vyplýva, že v národnoemancipačnom zápase Moyzes zastával skôr umiernené postoje, a preto bol kriticky hodnotený aj zo strany niektorých slovenských intelektuálov (na čo poukázali niektorí z referujúcich v príspevkoch a v diskusii). Zamestnanec Kysuckého múzea v Čadci Tomáš Adamčík priblížil prípravy a priebeh osláv 100. výročia narodenia biskupa Moyzesa, ktoré vyvrcholili koncom októbra 1897 v Turčianskom Sv. Martine. Jeho pamiatke boli venované početné state v novinách a časopisoch, ako aj prvé oslavné biografie (od S. Hurbana Vajanského a J. Francisciho). V súkromnej korešpondencii sa však objavili aj kritické hlasy, ako napríklad Adamčíkom prezentovaný citát z listu Júliusa Plošica. Napokon bol v poslednom príspevku Daniely Kodajovej z Historického ústavu SAV predstavený „druhý život" Štefana Moyzesa, teda najmä oslavy, publikácie, spomienkové podujatia a ďalšie formy pripomínania si jeho osobnosti a aktivít. Aj D. Kodajová poukázala na ambivalentnú reflexiu osobnosti prvého predsedu Matice slovenskej v prvej polovici 20. storočia, po roku 1948 bola zase zatlačovaná do úzadia cirkevná rovina jeho pôsobenia. Vystúpenie uzatvorila historička konštatovaním, že na prvé komplexné, informačne detailné a kriticky vyvážené spracovanie osobnosti Štefana Moyzesa si ešte budeme musieť počkať. Aj po treťom bloku príspevkov bola iniciovaná krátka diskusia, ktorá sa dotýkala najmä vnímania Moyzesa z hľadiska jeho aktivít v slovenskom a maďarskom, či maďarónskom, prostredí. Napokon sa diskutujúci dostali až k otázke Moyzesovho vzťahu k evanjelikom, prípadne k spolupráci s evanjelickým prúdom intelektuálov, a k jeho eventuálnemu ekumenizmu. Prítomní poslucháči z banskobystrického biskupstva však diskutujúcich upozornili, že moderný ekumenizmus vznikol až v priebehu 20. storočia.

Konferenciu uzavrel záverečným slovom opäť profesor Škvarna, ktorý vyzdvihol aktuálnosť prednesených príspevkov a ich vysokú informačnú i interpretačnú úroveň. Upozornil však aj na niektoré udalosti či časové obdobia, ktoré v Moyzesovom živote stále ostávajú málo známe (najmä obdobie jeho štúdia a kaplánskeho pôsobenia v 20-tych rokoch

19. storočia). Profesor Škvarna poukázal tiež na to, že je potrebné zasadiť Moyzesove názory, postoje a aktivity v rôznych obdobiach jeho života do širšieho kontextu politického vývoja v habsburskej monarchii, a možno viac priblížiť Moyzesa ako osvetovo-kultúrneho pracovníka, keďže bol iniciátorom a aktívnym členom viacerých kultúrnych ustanovizní a spolkov (najmä v Záhrebe). Tieto doteraz menej známe rozmery jeho činnosti by malo zmapovať pokračujúce historické bádanie, výsledky ktorého by mohli byť prezentované na väčšej medzinárodnej konferencii. Účastníci bystrického podujatia sa zhodli, že ďalšia konferencia by sa mohla uskutočniť v roku 2019 pri príležitosti 150-teho výročia úmrtia Štefana Moyzesa.

Patrik Kunec

Za jazykovú správnosť príspevkov zodpovedajú ich autori.

Ilustrácia na obálke: Iniciála maďarského humoristického časopisu Borsszem Jankó, ktorý vychádzal v rokoch 1868 – 1938.

Názov:	Acta historica Neosoliensia 20-2/2017
Náklad:	120 ks.
Rozsah:	142 s.
Vydanie:	prvé
Formát:	A5
Návrh obálky:	Róbert Malček
Vydavateľ:	BELIANUM. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici
Rok vydania:	2017

EV 5543/17

ISSN 1336-9148 (tlačená verzia)
ISSN 2453-7845 (elektronická verzia)